

Ára: 1500,- Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.
RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrásy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 6–8.
Gondolkodó Antikvárium – VIII. Orczy út 46–48.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www.eszmelet.hu „Korábbi számok” menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetőek meg: goo.gl/b6ZmWm.

Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események” menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés” menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: <https://www.patreon.com/eszmelet>.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmélet folyóirat továbbra is fennmaradjon –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830 32319448 00000000

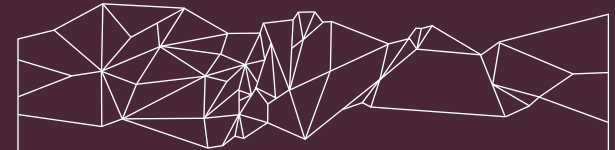
Az 1%-os SZJA-felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

ESZMÉLET/143-144

ESZMÉLET

143-144

- Osztályok és osztályharc Németországban
- Antiimperialista-e a BRICS?
- Zöld -e a zöld?
- Az Überhaupt bírálata
- József Attila öröksége

E számunk alapján három fontos kérdéshez tér vissza, mely kérdésekről korábbi számainkban is olvashatott már az olvasó.

Érdekes kérdésfelvetés az imperializmus modern fogalma és a BRICS tagállamok helye az újjászerveződő imperialista világrendben a neoliberalizmus összeomlása után. E témakör nem véletlenül vált ki éles vitákat, hiszen tétje az új világrend tartalmának meghatározása és a baloldali perspektívák realista megközelítése. Nem kevésbé fontos és izgalmas kérdéskör az osztályok, az osztályharc újradefiniálása Németországban (és a világban), amely ismét súlyos válságot él át. A nem kapitalizmus-kritikus baloldal feladva az osztályok és az osztályharc pozícióját, megtért a tőkerendszer legbensőbb elvárásaihoz, még a háború támogatásához is. Végül egy régi, 50 éve megjelent könyv, az „Überhaupt” aktuális és kimerítő elméleti kritikája nem egyszerűen Marxot védi meg a torzításoktól, hanem aktualizálja az antikapitalista, rendszerkritikai gondolkodás életképes irányzatait.

E számunk szerzői

Artner Annamária – közgazdász, tudományos főmunkatárs HUNREN KRTK Világgazdasági Intézet

Christophers, Brett – a gazdaságföldrajz professzora, Uppsala Universtet (Svédország)

Dörre, Klaus – szociológus, marxista osztálykutató, Friedrich-Schiller-Universitat (Jéna, Németország)

Éber Márk Áron – szociológus, ELTE TÁTK (Budapest), a Helyzet Műhely egyik alapító tagja

Heé Veronika – irodalomtörténész, bohemista (Budapest)

Mikus Áron – Társadalomtudományok mesterszakos hallgató a berlini Humboldt Egyetemen, a Freie Ungarische Botschaft aktivistája

Tverdota György – irodalomtörténész, professor emeritus, ELTE (Budapest)

Wiener György – alkotmányjogász, marxista társadalomtudós, az Eszmélet tanácsadó testületének tagja

Változatok egy témára

Mikus Áron: **Kormányválság: a sárgán villogó jelzőlámpa**

A politikai kiútkeresés a „jelzőlámpa-koalíció” összeomlása nyomán mélyebb problémákra mutatott rá az EU gazdaságilag legerősebb tagállamában. Elmaradt infrastruktúra fejlesztések, a digitalizáció és a zöld átállás „cammogása” az energia- és autópár válsága mellett, miközben harminc éve nőnek a jövedelmi egyenlőtlenségek az országban. Merre tovább, Németország? Lehet az összekötő osztálypolitika a kiút? 5

Klaus Dörre: **Németország demobilizált osztálytársadalma. Az osztályszerkezet jénai kutatócsoportjának kilenc tézise**

A tézisek szerint annál erőteljesebb a kisajátítás, a (túl)kiszákmányolás és a társadalmi kirekesztés, minél jobban visszazorították a munkások intézményesített hatalmát. E baljós fejlemény eredményeként Németországban és a kapitalista centrum országokban mára demobilizált osztálytársadalmak alakultak ki, amelyekben a dolgozók és bémunkások alávetett osztályait az ellenérdekelt hatalmi elitiek megfosztották a politikai mozgósítás képességétől 24

Klaus Dörre: **Húsz tétel a demokratikus osztálypolitika számára. Vázlat**

Ebben az írásban Dörre a demokratikus osztálypolitika számára megfogalmazott észrevételeit és javaslatait foglalja össze. Meglátása szerint a tőke és az állam szövetségének alávetett dolgozó és bémunkásosztályok mozgósítása azáltal lehetséges, hogy a demokratikus osztálypolitika szervezői és képviselői összekötik e különböző osztályokat, amennyiben összekapcsolják érdekeiket 41

Analízis

Artner Annamária: **A BRICS és az imperializmus**

„A nemzeti kapitalizmusnak nemzeti, a globálisnak pedig globális sírásó dukál.” A BRICS-nek a világrendszer átalakulásában játszott szerepéről és az imperializmus elmélet egyfajta felfogásából a szerző már relevánsnak látja a sírásó – voltaképp a Globális Dél – közelgő szerepét. A BRICS történetéről, világ gazdasági súlyáról, törekvéseiről és a nemzetközi pénzügyi rendszer legújabb fejleményeiről sokat megtudhatunk. Bátor ecsetvonásokkal köti össze ezen fejleményeket az imperi-

alizmus olyan értelmezésével, amelyből már bukásának okait is fel tudja vázolni. A többpólusú világrend pedig megnyitja az utat a szocialista átalakulás felé. A jaltai világrendszer felbomlása és következményei elemzésének aktualitása az oka annak, hogy a szerkesztőség a témáról vitát nyitott..... 48

Tromf

Szigeti Péter: **A BRICS lehetőségei és az imperializmus-elmélet kérdései.** *Vitairat*
A vitairat leszögezi, hogy a BRICS törekvései bármennyire is fontosak, ebben nem lát lehetőséget a globális kapitalizmust uraló transznacionális burzsoázia uralmának megdöntéséhez, még kevésbé, ha ezt nemzeti-konzervatív, fundamentalista, jobboldali antikapitalista törekvésekből akarják levezetni. Az imperializmus akkor állna vesztesre, ha belső világrendszerbeli- és regionális ellentéteit nem (vagy nemcsak) „szuverenitás-védő” hatalmak, hanem egy újjászerveződő munkatársadalom internacionalizmusa, rendszerellenes antikapitalista mozgalomként támadná 86

Krausz Tamás: **Imperializmus ma – az elmélet és politika határmezsgyéjén.** (Néhány kritikai megjegyzés Artner Annamária BRICS-tanulmánya kapcsán) 102

Tényről tényre

Heé Veronika: **Környezetvédelem – környezetpusztítás. Merre haladunk?**

A tanulmány végigtekinti a klíma- és környezetváltozás enyhítésére fordított nemzetközi erőfeszítéseket. Ugyanakkor jelzi, hogy a környezeti problémák nem választhatók el a társadalmi problémáktól, és a környezetvédelem mindaddig kudarcra van ítélve, amíg átfogó társadalmi átalakulás helyett az üzleti megoldásokra koncentrálnak. Végezetül a „zöldrefestés” módozatait tekinti át a neokolonializmus és a hadiipar területein 108

Interjú

Miért nem vezethetik a magánbefektetések a gyors zöld átmenetet? Interjú Brett Christophersszel

Az elemzők azt jósolták, hogy a megújuló energiaforrások olcsóbbá válása fellendíti irántuk a keresletet, ami enyhülést eredményez majd az éghajlatváltozás legsúlyosabb hatásainak vonatkozásában. Szinte minden érintett szereplő szerint az nap- és szélenergia a zöld átmenet kulcsa, valamint a legtöbb kormány szerint ez az átmenet a magánszektoron múlik. A leendő fejlesztők és befektetők azonban csak akkor lesznek érdekeltek, ha a prognosztizálható haszon megfelelően nagy. További probléma, hogy a Globális Délen több akadály áll az új nap- és szélenergia finanszírozása előtt, mint Európában és Észak-Amerikában 122

Kiáltvány a kapitalizmus vesztesei érdekében 130

Analízis

Wiener György: **Fél évszázad távlatából az Überhauptról. Lehetséges-e anti-marxista marxizmus?**

A tanulmány első része az 1973-ban betiltott Anti-Tőke, más néven Überhaupt első három fejezetét bírálja, kizárólag tudományos érvek alapján. Bizonyítja, hogy a szerzőtriász helytelenül értelmezi a marxi fogalomképzés sajátosságait és tévesen finalistának, egy végcélből levezetettnek tekinti a materialista törtenelemelméletet..... 134

Kultúra

Tverdota György: **A „neofita” József Attila**

Jelen cikk eredetileg a szerző nagyszabású József Attila-monográfiájának részét képezte volna, ám a terjedelmi megszorítások miatt önálló tanulmányként adjuk közre. Az írás betekintést nyújt a költő marxista elköteleződésének korai időszakába (amelynek alapos feltárása elengedhetetlen a világnézeti-gondolati fejlődés ívének és az életmű egészének megértéséhez), és ismerteti azokat a korabeli forrásmunkákat, amelyekből József Attila – a „tanítva tanulás” módszerével – megalapozta forradalmi-marxista műveltségét..... 171

Következő számunk tartalmából

- Az osztrák helyzetről
- A baloldal halála?
- Az *Eszmélet* keletkezéstörténete
- Az 50 éves Überhauptról II. rész

Kérjük kedves olvasóinkat, hogy személyi jövedelemadójuk 1%-ának felajánlásával 2025-ben is támogassák folyóiratunk megjelenését.

A tavalyi felajánlásokból 309.640 Ft érkezett a számlánkra, amit egyik lapszámunk megjelentetésének költségeire fordítottunk.

Támogatásukat köszönjük!

Eszmélet Sajtó Alapítvány
Adószám: 18067068-2-41

Az *Eszmélet* szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Kormányválság: a sárgán villogó jelzőlámpa

A „jelzőlámpa-koalíció” (*Ampelkoalition*) tavaly év végi összeomlása után előrehozott választásokat tartanak Németországban február 23-án.¹ A szociáldemokrata SPD (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*), a Zöldek (*Bündnis 90/Die Grünen*), valamint a piaci fundamentalista liberális FDP (*Freie Demokratische Partei*) – amelynek színe a sárga – által alkotott kormánykoalíció azután bomlott fel, hogy az SPD kancellárja, Olaf Scholz elbocsátotta Christian Lindner pénzügyminisztert, az FDP vezetőjét.

A szakításra az adósságfék (*Schuldenbremse*) reformja körül kialakult vitában beállt patthelyzet miatt került sor. A szociáldemokraták a zöldekkel együtt állami befektetések révén szerették volna talpra állítani a gyengélkedő német gazdaságot, amihez elengedhetetlen lett volna, hogy felfüggeszék az évenkénti állami hitelfelvételt a GDP 0,35 százalékában maximáló adósságféket. Erre azonban Lindner nem volt hajlandó.

A 2008-as válságra adott válaszként kidolgozott és alkotmányba foglalt fiskális politikai eszköz a kezdetektől fogva erősen behatárolta a kormánykoalíció mozgásterét. Az adósságfék miatt az SPD és a Zöldek által tervezett modernizációt nem lehetett állami hitelfelvételből finanszírozni, miközben ezzel egyidőben „a nyers polgári osztályuralom szemérmetlen szószólója”,² az FDP ellehetetlenített bárminemű adóemelést. Modernizációra azonban szükség van, mivel a leköszönő Angela Merkel 16 évnyi kormányzás alatt sikeresen lerohasztotta az ország infrastruktúráját a szinte mániákus spórolással. Így már eleve lett volna mit rendbe hozni, és akkor a német gazdaság versenyképessége érdekében végrehajtandó digitalizációhoz és a zöld átálláshoz szükséges befektetésekről még nem is beszéltünk. Ezt az eleve nehéz helyzetet tetézte az ukrajnai orosz agresszió, melynek következményeként az elszálló energiaárak és az infláció komoly teherterét jelent a lakosság számára.

Ezt a pénzügyi feladványt a kormány úgy próbálta megoldani, hogy a koronavírus járvány kezelésére engedélyezett hitel fel nem használt részét – 60 millió eurót – a klíma- és transzformációs alapba csoportosították át, mondván, hogy a klímavédelmi intézkedések támogatása a járvány által okozott gazdasági válságból való kilábalást segíti. Az intézkedést azonban a kereszténydemokrata CDU/CSU frakció kezdeményezésére az alkotmánybíróság alkotmányellenesnek ítélte. Ennek hatására végképp kieleződött a konfliktus az állami, és azon belül is a szociális kiadások drasztikus visszavágását követelő, és a gazdaságot adócsökkentésekkel élénkíteni kívánó FDP, valamint az ipar megmentésének érdekében állami befektetéseket propagáló zöldek és szociáldemokraták között.

Dezindusztrializáció Németországban?

A német statisztikai hivatal (*Statistisches Bundesamt*) számításai szerint 2024-ben immáron második éve csökkent az ország gazdasági teljesítménye 0,2 százalékkal.³ Az elmúlt hónapok hírei világossá teszik, hogy itt nem pusztán megingásról van szó, hiszen olyan cégek esetében merültek fel gyárbezárások, vagy történtek elbocsátások, amelyek nélkül elképzelhetetlen lenne a német ipar, és ezáltal a teljes gazdaság.

Tavaly szeptemberben a világszinten is évtizedeken át piacvezető autógyártó, a Volkswagen jelentett be költségcsökkentési tervet, ugyanis a cégvezetés számításai szerint a jelenlegi termelés mellett évenként 500 000 autó esetében hiányzik a piaci kereslet. A vezetőség tervei szerint legalább három telephelyen szüntették volna be a termelést, több tízezer embert építettek volna le, és 10 százalékkal csökkentették volna a béreket. Végül karácsony előtt az acélipari munkásokat tömörítő szakszervezetnek, az IG Metallnak sikerült elkerülnie a katasztrófát jelentő gyárbezárásokat, és megállapodnia a céggel, azonban hiába vállalt a munkaadó garanciát arra, hogy 2030-ig nem lesznek elbocsátások, 2030 után 35 000 munkahelyet fognak megszüntetni. Ennek következményeként a munkások létrehoztaak egy alapot, amely a ki nem fizetett bónuszokból és béremelésekből hivatott segíteni azokat, akik 2030 után elveszítik az állásukat.⁴ A Volkswagen mellett a legnagyobb német acélipari vállalat, a Thyssenkrupp is elbocsátásokat tervez: 2030-ig a vállalat 11 000 munkásától tervez megválni, így a jelenlegi 27 000 ember helyett már csak 16 000-en

dolgoznának majd a cégnél. Hasonlóképpen, a Bosch és a Ford is több ezer embert tervez elbocsátani.⁵

A foglalkoztatási adatok első ránézésre még nem mutatják, mekkora válság felé tart Németország. A német statisztikai hivatal sajtóközleménye⁶ szerint 2024-ben rekord magas volt a foglalkoztatottak száma. Az adatokat közelebbről megnézve azonban világosan láthatjuk, hogy növekedés kizárólag a szolgáltató szektorban történt, a feldolgozó- és építőiparban visszaesés figyelhető meg. Ahogyan arra a berlini *Die Tageszeitung* gazdasági újságírója, Simon Poelchau találóan rámutat: ez a tendencia nem azért problémás, mert tömeges munkanélküiségtől kéne tartani (bár a munkanélküliek aránya 2,8 százalékról 3,2 százalékra nőtt a tavalyi évben), hanem azért, mert amíg az iparban foglalkoztatottakat a jelentős szakszervezeti jelenlétnek köszönhetően kollektív szerződés védi, addig a szolgáltató ágazatban alacsony a szakszervezeti szervezethez tartozás aránya.⁷

A foglalkoztatási adatok mellett a termelési adatok is aggodalomra adnak okot. A német ipari vállalatokat tömörítő érdekvédelmi ernyőszerkezet, a német iparszövetség (*Bundesverband der Deutschen Industrie*, BDI) számai szerint 2024 szeptemberéig a megelőző évhez képest 6,9 százalékos visszaesés történt a járműgyártásban, 8,5 százalékos a gépgyártásban, és 10,7 százalékos a villamosiparban. A teljes ipart tekintve a 2024-es évre 3 százalékos visszaeséssel számoltak. Ehhez jön hozzá a fél százalékra becsült export visszaesés, ami azért is aggasztó, mert közben a világkereskedelem 2 százalékkal növekedett a számításaik szerint. A szövetség a jövő évben is visszaeséssel számol.⁸

Ezt a prognózist látszik alátámasztani a növekvő tőkekiáramlás is. A Német Gazdasági Intézet (*Institut der deutschen Wirtschaft*, IW) adatai szerint 2021 és 2023 között összesen 319 millió euró folyt ki az országból, tehát ennyivel több pénzt fektettek be a német vállalkozások külföldön, mint a külföldi cégek Németországban. Az intézet szerint mindez a dezindusztrializáció irányába mutat.⁹

Amíg Németország aludt, a világgpiac egyre telítettebb lett

A fentebb idézett iparszövetség szerint sürgősen új és cselekvőképes kormányra van szükség annak érdekében, hogy a német gazdaság újra a növekedés útjára lépjen, ahogyan – nem meglepő módon – az ellenzéki pártok is a „jelzőlámpa-koalíciót”, azon belül is elsősorban a zöldeket hibáztatják a gazdaság állapota miatt. A kereszténydemokrata

CDU kancellárjelöltje, a BlackRock korábbi felügyelőbizottsági tagja, Friedrich Merz és a baloldali Linkéből kilépett, a saját magáról elnevezett pártot vezető, baloldali-konzervatív Sahra Wagenknecht egyaránt a zöld átállást tekinti a növekedés egyik legnagyobb gátjának.

Eszerint a narratíva szerint a belsőégésű motorokra szakosodott német autóparnak kényszerből, „különbéféle ideológiai okokból” elektromos autót kell gyártaniuk.¹⁰ Ugyanakkor pont a Volkswagen példája mutatja, hogy éppen ennek az ellenkezője a probléma, ugyanis a Volkswagen az elektromos autót gyártó kínai BYD-vel és az amerikai Teslával szemben veszít jelentős mértékben a piaci részesedéséből.¹¹ A 2023-as évben a Volkswagen szempontjából kulcsfontosságú kínai piacon a BYD átvette tőlük az elsőbbséget.¹² Ehhez jön hozzá az is, hogy világszinten csökken a fosszilis üzemanyaggal hajtott autók iránti kereslet. Az Európai Autógyártók Szövetségének (*European Automobile Manufacturers' Association, ACEA*) adatai alapján 2019 és 2022 között a kínai, amerikai és európai piacon 96,7 százalékról 78,7 százalékra csökkent az újonnan regisztrált, fosszilis üzemanyaggal hajtott autók aránya. Még szembetűnőbb ez a változás, ha az európai piacot nézzük, ahol 90,2 százalékról 49,8 százalékra esett vissza az arányuk.¹³

Mindezek fényében felmerül a kérdés, hogy mi állhat Merz és Wagenknecht érvelésének a háttérében azon túl, hogy a zöldek bírálata és a *fosszilis identitáspolitika*¹⁴ kétségkívül pozitív fogadtatásra talál bizonyos választói csoportok körében. Minden bizonnyal – a *módszertani nacionalizmus* csapdájába esve – a németországi adatokból indultak ki, amelyek szerint 2024-ben visszaesett a kereslet az elektromos autók iránt. Ugyanakkor itt sem pusztán arról van szó, hogy a németek márpedig a benzingőzben érzik jól magukat, hanem az elektromos autók vásárlása esetén járó állami támogatás 2023-as megszűnése miatt ezek drágábbak lettek, mint a belsőégésű motoros autók.¹⁵ (A támogatás megszűnése a bevezetőben említett alkotmánybírói döntésnek volt az eredménye, amely során a CDU kezdeményezésére a bíróság alaptörvény-ellenesnek nyilvánította a koronavírus-válság kezelésére elkülönített pénzeiből megmaradt 60 milliárd euró átcsoportosítását a klíma- és transzformációs alapba.¹⁶)

Itt fontos megjegyezni, hogy az elektromos autók akkumulátorának gyártása és az azokhoz szükséges lítium kitermelése jelentős mértékű környezeti károkkal, valamint a neokoloniális viszonyok újratermelésével jár együtt, tehát finoman szólva sem egy valódi ökológiai fordulat eszköze. Ennek megfelelően nem is meglepő,

hogy a megnövekedett kereslet mögött sem klímavédelmi megfontolások állnak, hanem sokkal inkább a járművek digitalizációja, amit Adam Tooze gazdaságtörténész a *Ones and Tooze* című podcastben¹⁷ találóan úgy fogalmazott meg, hogy ezek az autók tulajdonképpen vezethető okostelefonok.

Ebben a digitalizációban Németország azonban tragikusan lemaradt. Ennek ékes példája a német internet sebessége. Az Ookla (speedtest.net) adatai szerint 2024-ben az átlagos internetsebesség alapján Németország csupán az 57. volt a fejlett országok között. Míg például az Egyesült Államokban 267,6 Mbit/s, Magyarországon pedig 206,1 Mbit/s az internet átlagos sebessége, addig Németországban csupán 94,1 Mbit/s.¹⁸ Ennek legfőbb oka az, hogy sok helyen a mai napig a nagy sebességet lehetővé tevő optikai kábel helyett rézkábelken¹⁹ érkezik az internet a felhasználókhoz. Már több kormány is ígéretet tett a szükséges infrastruktúra kiépítésére, azonban vállalásaitak rendre képtelenek voltak teljesíteni.²⁰

A zöld átállás mint az ipar sírásója?

Az elektromos autók esete remekül szemlélteti az iparpolitika hiányát a kulcsfontosságú ágazatokban. Hasonló történet játszódott le a zöld átálláshoz valóban elengedhetetlen szerepet betöltő napelemek esetében is, amelyeknek gyártásában és telepítésében a kétezres évek elején Németország még világszinten éllovas volt, és a napelemek iránti kereslet ma olyan magas, mint még soha. A német gazdaság mégsem tud profitálni a helyzetből, sőt több napelemgyártó cég kénytelen volt csődöt jelenteni, vagy legalábbis a németországi gyártást beszüntetni.²¹ Legkésőbb 2015 óta Kína dominálja a piacot, és a ma eladott napelemek 80 százaléka onnan származik, aminek egyik oka, hogy Kína a hatalmas belső piaca miatt képes akkora gyártási kapacitásokat működtetni, amelyek méretgazdasági okokból sokkal olcsóbb termelést tesznek lehetővé, mint amire az európai gyártók képesek.²² Ráadásul amióta az Egyesült Államok a saját napenergia-iparának védelmében védővámokat vezetett be a délkelet-ázsiai napelemgyártókkal szemben,²³ azóta az európai piacot elárasztó kínai napelemek még lejjebb nyomták az árakat. A kieső bevételeken és a megszűnő munkahelyeken túl ez azért is problémás, mert mára a napenergia vált a legolcsóbb energiaforrássá,²⁴ így az energiaigényes német ipar ellenállóképessége szempontjából is fontos lenne, hogy

ne épüljön ki egy újabb külső függés az energiaellátás terén. Ugyanis amellett, hogy a versenytársaihoz képest Németország lemaradt a digitalizációban, az energiaárak elszállása is jelentős mértékben hozzájárult a német gazdaság versenyképességének gyengüléséhez.²⁵

Sahra Wagenknecht egyik legtöbbit hangoztatott kritikája a „jelzőlámpa-koalícióval” szemben, hogy az Oroszország elleni szankciókban való részvétel miatt a német ipar elesik a versenyképességéhez elengedhetetlen, olcsó orosz gáztól.²⁶ Habár az orosz gázszállítások újraindulása kétségkívül csökkentené az energia árát Németországban, az Ukrajna elleni háború előtti szintre azonban aligha térne vissza a gáz ára. Ahogyan azt Sidó Zoltán a *Mércére* írt cikkében²⁷ bemutatja, a 2010-es évek alacsony gázárai mögött az Egyesült Államokban feltalált repesztéses technológia (*fracking*) által kitermelt palagáz állt, amely elárasztotta a világpiacot. Továbbá a 2021-es áremelkedés csak részben volt a csökkenő oroszországi szállítások eredménye, mivel Kínában ekkor szénhiány alakult ki, és így amerikai gázzal pótolták a kieső energiaszükségletet.

Ennek eredményeképpen Európának mostantól Kínával is versenyeznie kell az amerikai gázért, amely esetében aligha számíthatunk a kínai piac bővülésére, mert a palagáz-ipar az elmúlt tíz évben olyan mértékű veszteségeket halmozott fel, hogy a befektetők nem szívesen adnak pénzt újabb beruházásokra.²⁸ Éppen ezért a megújuló energia-hordozókra való átállás nem holmi ideológiai hazardírozás, hanem a német ipar versenyképességéhez elengedhetetlen feladat. Ez köszön vissza az acélipari munkásokat tömörítő szakszervezet, az IG Metall társvezetőjének, Jürgen Kernernek a nyilatkozatában is. Szerinte *„aki nem hisz a zöld acélban, az a németországi acélipar megszűnéséhez járul hozzá – az iparágon messze túlmutató végzetes következményekkel.”*²⁹ Kerner ezzel a CDU kancellárjelöltjének, Friedrich Merznek a kijelentésére reagált, miszerint nem hisz abban, hogy az acélipar képes gyorsan átállni a hidrogénenergia (*Wasserstoff*) által működtetett termelésre, ugyanis nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű hidrogén, és még ha rendelkezésre állna, akkor is 300 euróval drágább lenne tonnánként az acél termelése így, mint a hagyományos módon.³⁰

Mivel a hidrogén nem fordul elő a természetben szabadon, ezért a víz elektrolízisével állítják elő. Az így kapott hidrogén könnyebben tárolható és szállítható, mint az elektromos áram, és a meglévő, fosszilis energiával működtetett eszközök esetében is használható (például repülőgépek meghajtására), károsanyag-kibocsátás nélkül. Ennek

megfelelően a gáz szállítására és tárolására használt infrastruktúrák kisebb átalakítás után hidrogénszállításra és -tárolásra is használhatók. Emiatt a hidrogén felhasználása még az előállításával járó energia-vesztés mellett is megéri az ipar számára. Persze a hidrogénenergia még közel sem tökéletes, ugyanis jelenleg az esetek 95 százalékában fosszilis energiahordozók elégetésével létrehozott árammal állítják elő, tehát csupán az 5 százaléká tekinthető zöld hidrogénnek.³¹

Azonban más technológiákhoz hasonlóan a hidrogénenergia elterjedését is az az összefüggés akadályozza, hogy ameddig nem áll rendelkezésre megfizethető hidrogén, addig nem tud elterjedni, ugyanakkor amíg nincs rá a magas ára ellenére is megfelelő mértékű kereslet, addig nem tudják kellő mértékben előállítani, valamint az árát olcsóbbá tevő technológiai fejlesztéseket finanszírozni. Ahogyan azt a Potsdami Klímakutató Intézet (*Potsdam-Institut für Klimafolgenforschung*, PIK) tanulmánya is bemutatja, az elmúlt években beígért hidrogén-előállító kapacitásoknak csak töredéke (2023-ban kevesebb mint 10 százaléká) realizálódott a fizetőképes kereslet és az állami támogatások hiánya miatt.³² Németországban a klíma- és transzformációs alap – az alkotmánybíróság által elkaszált – bővítésében volt nagyobb összeg kijelölve a hidrogénenergia támogatására.³³

Az adósságfék vége?

Mindezek alapján világosan látszik, hogy a német ipar és az általa biztosított munkahelyek megőrzéséhez elengedhetetlen, hogy az állam pénzzel támogasson egy zöld modernizációt. Azonban a közvélemény-kutatásokat 30 százalék körüli eredménnyel vezető CDU programja klasszikus piacpárti gazdaságpolitikát ígér, amely adócsökkentéssel, és a szociális kiadások, mint például a hosszútávon munkanélküliek számára folyósított *Bürgergeld* (polgári juttatás) – leánykori nevén Hartz IV – visszavágásával szeretné élénkíteni a gazdaságot. Továbbá a zöld modernizáció támogatása helyett az ipari vállalkozásoknak a jelenlegi – a fentebb kifejtett okok miatt már nem versenyképes – technológiai szint mellett végzett termelését tervezi szubvencionálni az elektromos áramra kivetett adó, valamint a rendszerhasználati díj csökkentésével.³⁴

A program azt is kimondja, hogy a CDU kitart az alaptörvénybe foglalt adósságfék mellett. Igaz, amióta olyan gazdasági szereplők,

mint az amerikai hitelminősítők (mint a Moody's vagy a Fitch Ratings) európai alternatívájaként létrejött Scope Group, valamint a szövetségi bank vezetője, Joachim Nagel is szükségesnek tartja az adósságfék reformját, azóta Friedrich Merz sem zárkózik el tőle az eddigi vehemenciával.³⁵

Az üzleti élet mellett a szakszervezetek is befektetéseket sürgetnek. Stefan Körzell, a szakszervezeti ernyőszervezet, a DGB (*Deutscher Gewerkschaftsbund*) vezetőségi tagjának megfogalmazása szerint az adósságfék valójában „jövőfék”, ugyanis hozzávetőlegesen 600 milliárd eurónyi befektetés szükségeltetik az infrastruktúra rendbehozatalához és modernizálásához, illetve a gazdaság klímasemlegessé tételéhez.³⁶ Mindezt annak a felmérésnek³⁷ apropóján mondta el, miszerint a németek többsége (55 százaléka, még a CDU szavazóinak 55 százaléka is) támogatja az adósságfék reformját vagy eltörlését.

Márpedig az ország infrastruktúrája finoman szólva is siralmas állapotban van. Különösen látványos példa volt erre, amikor 2024 szeptemberében Drezdában összeomlott a város egyik legforgalmasabb hídja, a Carolabrücke. Ennek kapcsán Kerstin Haarmann, az ökológiai közlekedési klub (*Verkehrsclub Deutschland*, VCD) vezetője a *Freitag*nak adott nyilatkozatában elmondta, hogy felmérések szerint 11 000 autópálya- és országúti híd, valamint több ezer vasúti híd esetében lenne szükség sürgős javítási munkálatokra.³⁸

A vasúti menetrendet a késések miatt 2-3 millió alkalommal kellett módosítani, aminek kapcsán egy felügyelőbizottsági tag a vasút feletti irányítás elvesztéséről beszélt. A vonatok mindössze kétharmada érkezik pontosan, tehát nem késik hat percnél többet. A sínhálózatot és állomásépületeket üzemeltető, közhasznú DB Infrago vezetője, Philipp Nagl szerint Németországban található Nyugat-Európa legregebbi váltóállománya, muzeális darabokkal.³⁹

Az egészségügy és az oktatás is hasonlóan szörnyű állapotban van. A tavalyi évben az október volt az egyetlen hónap, amikor nem történt kórházbezárás, amelyeknek köszönhetően közel kétezer kórházi ágy tűnt el a rendszerből.⁴⁰ Eközben tavaly szeptemberben 300 neveléskutató intézett felhívást a kormányhoz, amelyben azt kérték, hogy a kora gyermekkori nevelési rendszer összeomlásának elkerülése érdekében különítsenek el pénzt erre a célra.⁴¹ Mindeközben a kormány által ígért⁴² évi 400 000 új lakásból 2022-ben mindössze 295 000, 2023-ban pedig 294 000 lakást építettek meg.⁴³

Mindeközben nem csak az épített infrastruktúra és az intézmények szenvedték meg az elmúlt évtized politikáját, hanem az ország lakossága is. 2024-ben a népesség ötöde, 17,6 millió ember volt szegénység vagy társadalmi kirekesztés által veszélyeztetve.⁴⁴ Ez azt jelenti, hogy ezeknek az embereknek az esetében az alábbi három közül legalább az egyik feltétel teljesül: 1. a jövedelme a szegénységi küszöb alatt van, tehát a nettó jövedelme nem éri el a medián jövedelem⁴⁵ 60 százalékát, vagyis kevesebbet keres, mint havi nettó 1830 euró; 2. anyagi és társadalmi nélkülözésben él, például nem tudja kifizetni a számláit, bérleti díját, vagy gyógyszereit, vagy nem tudja megfelelően kifűteni a lakását;⁴⁶ 3. nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban él, ahol az elmúlt év során a felnőttek a teljes munkapotenciáljuk kevesebb mint 20 százalékát töltötték munkával.⁴⁷

A szakszervezetekhez közel álló Hans Böckler Stiftung elemzései alapján a 90-es évek óta folyamatosan növekednek a jövedelmi egyenlőtlenségek az országban.⁴⁸ 2022-ben az adózás és a társadalmi juttatások utáni jövedelem esetében az eloszlás egyenlőtlenségét mutató Gini együttható 28,8 százalék volt. A jövedelmi egyenlőtlenség tekintetében tehát Németország kicsivel az EU-s átlag (29,6 százalék) alatt volt,⁴⁹ a vagyoni eloszlást tekintve azonban – Ausztriával együtt – Európa leegyenlőtlenebb országa,⁵⁰ ahol a felső 10 százalék a vagyon több mint 60 százalékát birtokolja, míg az alsó 50 százalék mindössze a 2,3 százalékát.⁵¹

Mindezek fényében felmerül a kérdés, hogy növekvő egyenlőtlenségek mellett miért nem képes megerősödni a baloldal. A jelenlegi közvéleménykutatások a két, magát baloldaliként definiáló pártot (a Linkét és a Sahra Wagenknecht által vezetett BSW-t) egyaránt a bejutási küszöböt jelentő 5 százalék köré mérik.⁵² Sahra Wagenknecht megítélése szerint emögött az áll, hogy a Linke „zöldebb lett a zöldeknel”, és ahelyett, hogy a hétköznapi emberek mindennapi problémáival foglalkozna, túlságosan is elveszett a kizárólag a nagyvárosi akadémiái közeg számára érthető és releváns identitáspolitikai küzdelmekben. Saját elmondása szerint részben ezért is lépett ki a Linkéből, és indította el pártját, amellyel egyfajta baloldali megújulást tervez. Céljuk annak a szavazói rétegnek a megszólítása, akik gazdaságilag baloldaliak, tehát erősebb újraelosztást szeretnének, azonban kulturális kérdésekben konzervatívak.⁵³

Habár Wagenknecht és csapata sikeresen ismert fel meglévő attitűdöket, amelyek mentén a BSW jó eséllyel indulhat a választásokon – ahogyan azt a 2024-es három keletnémet tartományi választáson is tették⁵⁴ –, azonban mind programjuk baloldalisága, mind pedig a társadalmi helyzetértékelésük hagy némi kívánnivalót maga után.

A ZEW (*Leibniz-Zentrum für Europäische Wirtschaftsforschung*) gazdaságtudató számításai alapján az alacsony keresetű háztartások a Linke által javasolt adókkal járnának a legjobban. Egy kétgyermekes házaspár esetén, ahol csak az egyik fél dolgozik, a Linke javaslatai alapján 6150 euró maradna azoknál, akiknek évi 40 000 euró a bruttó jövedelmük (ami a legalacsonyabb jövedelmi kategória az elemzésben). Az SPD 860, a BSW 1010 euróval hagyta többet náluk éves szinten, amíg az FDP és az AfD tervei alapján 1520 és 440 euróval kevesebb pénzből kéne kijönniük. Az elemzés alapján világosan látszik, hogy – a legmagasabb jövedelmi kategóriától eltekintve – a Linke minden esetben több pénzt hagyta az embereknél, mint a BSW.⁵⁵

Ez elsöre meglepőnek tűnhet azok után, hogy Wagenknecht azért kritizálta a Linkét, mert nem fektet kellő mértékű hangsúlyt az osztálypolitikára, azonban a nyilatkozatait olvasva teljesen világos, hogy Wagenknecht a középosztályhoz (*Mittelstand*) és a magát a középosztályhoz tartozónak érző munkásokhoz beszél. A *New Left Review*-nak adott interjújában ezt azzal magyarázza, hogy Németországban sosem volt olyan erős osztálytudata a dolgozóknak, mint például Nagy-Britanniában, és sokkal inkább a jólétet megteremtő dolgozókat és vállalkozásokat magába foglaló *Mittelstand* az, amivel azonosulni tudnak.⁵⁶

Mindez nem meglepő Wagenknecht pályájának fényében. A 2011-ben megjelent könyvében, a *Freiheit statt Kapitalismus*-ban (Szabadság kapitalizmus helyett) az addigi, a keletnémet tervgazdaság iránti rajongását felváltja a fal másik oldalán megvalósult *szociális piacgazdaság*, mint olyan rendszer, amely egyszerre képes termelékenységet és jólétet biztosítani. A könyv kapcsán a polgári-konzervatív *Frankfurter Allgemeine Zeitung*nak adott interjújában a szociális piacgazdaság atyja, az ordoliberalis Ludwig Erhard tanainak következetes végig gondolását nevezi meg céljaként. A 2016-ban megjelent *Reichtum ohne Gier* (Gazdagság kapzsiság nélkül) című könyvében még csak hívószóként sem fordul elő a szocializmus. A kapitalizmus ellentmondásait ekkorra már csupán a piacokat leuraló nagy cégek valósítják meg a szemében, amelyek túlhatalma azért problémás számára, mert akadályozza az innovációt.

Wagenknecht valójában a válságba került német felhalmozási rezsim junior partnereinek⁵⁷ – az exportra termelő ipari cégek beszállítóinak, a kis- és középvállalkozásoknak, valamint a húzóágazatokban dolgozó ipari munkásságnak – a pozícióvesztéséből próbál politikai tőkét kovácsolni. Ezen csoportok számára ígér képviselést, más csoportokkal – mint például a munkanélküliekkel vagy a bevándorlókkal⁵⁸ – szemben. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a 2024-es évben a BSW kapta a legtöbb nagyszegű (35 000 euró feletti) felajánlást, összesen 6,4 millió eurót.⁵⁹

Demobilizált osztálytársadalom

Wagenknecht relatív sikerességének oka tehát nem abban keresendő, hogy „ahelyett, hogy identitáspolitikai kérdésekben elveszne”, képes volna sikeresen mobilizálni az alávetett osztályok érdekeit mentén; népszerűségét éppen hogy a mobilizáció hiányának köszönheti.

Klaus Dörre német szociológus, marxista osztálykutató a *demobilizált osztálytársadalom*⁶⁰ fogalmával írja le a német társadalmat. Eszerint, habár a legfontosabb egyenlőtlenségek a mai napig a munka-tőke szembenállásból adódnak, a baloldali intézmények – például szakszervezetek és szocialista pártok – és az ezekhez tartozó egyesületi élet hiánya miatt a társadalom nem mobilizálható az osztálykérdés mentén. Ehelyett sokkal inkább az osztályon belüli, csoportok közti ellentétek mentén lehet sikeresen mozgósítani politikailag.

Ezt támasztja alá a berlini Humboldt Egyetemen kutató Linus Westheuser és a göttingeni egyetemen dolgozó Linda Beck közös tanulmánya is,⁶¹ amelyben annak jártak utána, hogy valóban jobbra tolódott-e a munkásság. A munkásokkal készített interjúik alapján arra jutottak, hogy nem mutatható ki alapvető ellenérzés a munkások között a melegekkel, a városi középosztállyal, vagy éppen a bevándorlókkal szemben. Viszont amikor arról van szó, hogy ki kap anyagi és szimbolikus elismerést, akkor úgy érzik, ők nem kapnak eleget, míg mások „teljesítmény nélkül” kapnak pénzt vagy éppen figyelmet. A szerzők szerint fontos részét képezi ennek a dinamikának, hogy a munkások most nem tartják elképzelhetőnek a jelenlegi elosztási rendszer megváltoztatását, és ezért a fennálló rendszeren belül úgy érzik, hogy a másoknak jutó anyagi és szimbolikus elismerés az ő kárukra történik.

Wagenknecht ezekre a sérelmekre játszik rá ahelyett, hogy például az adósságfeket állítaná kampányának a középpontjába. Ezzel „megfelezi” a demokráciát, hiszen így az állami pénzek elosztásáról lehet dönteni, de az összegükről nem – ahogyan azt Elsa Koester, a *Freitag* főszerkesztő-helyettese Dörre nyomán megjegyezte.⁶² Ehelyett éppen a Németországba érkező menekültek számának maximalizálásáról kezdeményezett népszavazást.⁶³

Munkások a mobilitási fordulat mellett

Habár valódi, transzformatív és emancipatorikus javaslatokkal nem áll elő, a politikai közhangulatot Wagenknecht abban a tekintetben is jól értelmezi, hogy a munkások megvetik a zöldeket. Ahogyan Klaus Dörre is fogalmaz a *Freitag*nak adott interjújában: „sok munkás szemében a zöldek a fő ellenség.”⁶⁴

Dörre elmondása szerint ennek azonban nem az az oka, hogy a munkások ne támogathatják a zöld átállást vagy elleneznek a klímavédelmet, hanem az, hogy a zöldek és a *mainstream* klímamozgalmak nem veszik figyelembe a társadalmi igazságossági szempontokat,⁶⁵ és látszólag fogalmuk sincs a termelési kérdésekről. Például az elektromos autókkal szemben a munkások azért is szkeptikusak, mert tudják, hogy azok sok esetben – az előállítás során felhasznált nem-megújuló energia miatt – egyáltalán nem klímamentesek.

Ugyanakkor a munkások általánosságban nem ellenzik az elektromos közlekedési eszközökre történő átállást. Ahogyan azt Dörre és a hesseni Baunatal városában található Volkswagen gyár üzemi tanácsának vezetőségi tagja, Carsten Büchling a *Freitag*ban írja, egy 2006-os gyárbezárás elkerülése után a baunatali munkások maguk döntöttek amellett, hogy az e-mobilitásra történő átállást segítő fejlesztéseken dolgozzanak, többek között elektromos biciklit, valamint a csomagtartóban elférő elektromos rollert fejlesztettek. Ezeket azonban a cégvezetés végül nem engedte legyártani.⁶⁶

Mindezek fényében a mobilitási fordulat pont egy olyan ügy lehet, amely mentén a Dörre által javasolt összekötő osztálypolitika (*verbindende Klassenpolitik*) realizálódhatna, ugyanis ebben egyesíthető a munkásoknak a termelés meghatározáséért folytatott küzdelme a klímamozgalommal. Emellett ez lehetőséget nyújt arra is, hogy a baloldal választ adjon a munkásoknak a zöldek irányába megfogalmazott kritikáira is. Először is, az ipar szükségés moderni-

zációjának állami támogatását szociális és ökológiai szempontokhoz kell kötni, tehát szubvenciók esetén elő kell írni a dolgozók közös döntésének (*Mitbestimmung*) kiterjesztését. Másodsor pedig hihető alternatívákat kell megfogalmazni a termelés területén. Mindez azért is fontos, mert Dörre és Westheuser eredményei arra is rámutatnak, hogy a jóléti államnak nem csak a strukturális feltételei romlottak a 70-es évektől tartó hosszú lejtmenet⁶⁷ és az arra adott válaszok⁶⁸ során, hanem a mozgósítási potenciálja is kimerült.

Ahogy Wolfgang Streeck fogalmazott a *Freitag*-ban: „a szociális politika termelési politika.” Szerinte a jelenlegi deglobalizációs folyamatok fényében muszáj, hogy erősebbé tegyünk a regionális termelést és fogyasztást, helyrehozzuk a fizikai és intézményi infrastruktúrákat, életet leheljünk a szövetkezetiségbe, és új, közösségekhez kötött vállalati formákat vezessünk be, valamint hogy mindenekelőtt lelassítsuk és decentralizáljuk a pénzügyi piacokat.⁶⁹

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány a németországi választások előtt íródott. (*A szerkesztő megjegyzése.*)
- ² Tamás Gáspár Miklós írja a *Mércén* megjelent cikkében az FDP-ről, hogy „mint ahogyan radikálisan jobboldali és »deutschtümelnd« sovíniszta, xenofób a »liberalisnak« hírlelt német FDP, a nyers polgári osztályuralom szemérmetlen szószólója.” Tamás Gáspár Miklós: Furcsa feltámadás. Az európai liberalizmus visszatérése. *Mérce*, 2019. május 27. Online: <https://merce.hu/2019/05/27/tgm-furcsa-foltamadas/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ³ Statistisches Bundesamt: Bruttoinlandsprodukt im 4. Quartal 2024 um 0,2 % niedriger als im Vorquartal. Online: https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2025/01/PD25_039_811.html (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁴ Simon Poelchau: Die Sozialpartnerschaft ist vorerst gerettet. *TAZ*, 2024.12.20. Online: <https://taz.de/Einigung-ueber-die-Zukunft-von-VW/!6058101/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁵ Jörn Boewe: Thyssen Schwupp: Das ist keine normale Rezession mehr, das ist Deindustrialisierung. *Der Freitag*, 2024.11.26. Online: <https://www.freitag.de/autoren/joern-boewe/stellenabbau-bei-thyssenkrupp-vw-bosch-das-ist-keine-normale-rezession-mehr> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁶ Statistisches Bundesamt: Pressemitteilung Nr. 001 vom 2. Januar 2025. Online: https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2025/01/PD25_001_13321.html (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁷ Simon Poelchau: Neue Jobs, aber schlecht bezahlt. *TAZ*, 2025.01.02. Online: <https://taz.de/Schattenseiten-des-Arbeits-Rekords/!6056705/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁸ BDI Industriebericht 2024: Deutsche Industrie massiv unter Druck. Online: <https://bdi.eu/artikel/news/bdi-industriebericht-2024-deutsche-industrie-massiv-unter-druck> (Letöltve: 2025.03.01.)

- ⁹ Christian Rusche: Direktinvestitionen: Hohe Abflüsse deuten auf Deindustrialisierung hin. *Institut der deutschen Wirtschaft Köln*, 2024.03.14. Online: <https://www.iwkoeln.de/presse/pressemitteilungen/christian-rusche-hohe-abfluesse-deuten-auf-deindustrialisierung-hin.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ¹⁰ Jó példa erre Sahra Wagenknecht érvelése a *New Left Review*-nak adott interjújában: „*Destroying the domestic car industry by making electric cars obligatory just to meet some arbitrary emissions standards is not what we support*”. Sahra Wagenknecht: Condition of Germany. Interview by Thomas Meaney & Joshua Rahtz. *New Left Review* 146 (2024 márc.-ápr.). Online: <https://newleftreview.org/issues/ii146/articles/sahra-wagenknecht-condition-of-germany> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ¹¹ Holger Schmidt: Tesla und BYD ziehen VW davon. *FAZ Pro Digitalwirtschaft*. Online: <https://www.faz.net/pro/digitalwirtschaft/mobility/tesla-und-byd-ziehen-vw-davon-autonomes-fahren-110033360.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ¹² BYD löst VW als Marktführer in China ab. *Tagesschau* 2023.04.18. Online: <https://www.tagesschau.de/wirtschaft/unternehmen/vw-china-id7-elektrostrategie-101.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ¹³ Dói Ennoson: Keine „Krise“ bei alternativen Antrieben. EU: Auto-Verbrenneranteil fällt unter 50%. *Finanzmarkt Welt*, 2023.12.12. Online: <https://finanzmarktwelt.de/eu-auto-verbrenneranteil-faellt-unter-50-294675/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ¹⁴ A liberális és konzervatív pártok által propagált szabadságfogalomnak központi eleme, hogy az ember 220 km/órával hasít az autópályán, húst eszik és gázkazánnal fűt.
- ¹⁵ E-Auto-Absatz sinkt um mehr als ein Viertel. *Tagesschau* 2025.01.06. Online: <https://www.tagesschau.de/wirtschaft/e-autos-absatz-bricht-um-viertel-ein-deutschland-100.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ¹⁶ Bundesamt für Wirtschaft und Ausfuhrkontrolle: Umweltbonus endet mit Ablauf des 17. Dezember 2023. Online: https://www.bafa.de/SharedDocs/Kurzmeldungen/DE/Energie/Elektromobilitaet/20231216_foerderende.html#:~:text=16.12.2023Umweltbonus%20endet%20mit,den%20Umweltbonus%20zeitnah%20zu%20beenden (Letöltve: 2025.03.01.)
- ¹⁷ Germany's Political Collapse. *Foreign Policy Podcast*, 2024.11.22. Online: <https://foreignpolicy.com/podcasts/ones-and-tooze/germanys-political-collapse/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ¹⁸ Durchschnittliche Verbindungsgeschwindigkeit der Internetanschlüsse (Festnetz) in den führenden Ländern/Territorien weltweit im Januar 2025. *Statista*. Online: <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/224924/umfrage/internet-verbindingsgeschwindigkeit-in-ausgewaehlten-weltweiten-laendern/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ¹⁹ 1981-ben a Helmut Schmidt által vezetett SPD-FDP kormány elfogadott egy tervet arról, hogy optikai kábeleket fektessenek, amit azonban a kereszténydemokrata Helmut Kohl visszavont, és helyette rézkábelt fektetettek. Mint később kiderült, mindezt Leo Kirch, kábeltelevíziós vállalkozó kedvéért tette, akivel Kohl jóviszonyt ápolt, mert Kirch úgy ítélte meg, hogy az optikai kábelre túl sokat kéne várni. Lásd: Martin Buhr: Digitalbremser der CDU. „Ohne Breitbandausbau kein Co-Working-Space“. *TAZ*, 2021.09.20. Online: <https://taz.de/!5805293/> (Letöltve: 2025.03.01.)

- ²⁰ Warum Deutschland hinterherhinkt. *Tagesschau*, 2019.03.18. Online: <https://www.tagesschau.de/inland/internet-breitband-101.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ²¹ Klaus Stratmann – Kathrin Witsch: Endspiel um Solar-Industrie in Deutschland hat begonnen. *Handelsblatt*, 2024.02.04. Online: <https://www.handelsblatt.com/unternehmen/energie/energie-das-endspiel-um-die-solar-industrie-in-deutschland-hat-begonnen-01/100011224.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ²² Pepe Egger: Solarstrom boomt, Solarindustrie stürzt ab – wie passt das zusammen? *Der Freitag*, 2024.03.20. Online: <https://www.freitag.de/autoren/pep/solarstrom-boomt-solarindustrie-stuerzt-ab-wie-passt-das-zusammen> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ²³ US sets tariffs for solar panels from Southeast Asian nations. *Reuters*, 2025.02.01. Online: <https://www.reuters.com/business/energy/us-decide-another-round-solar-panel-tariffs-2024-11-29/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ²⁴ Fabók Bálint: A napenergia a valaha volt legolcsóbb energiaforrás lett. *G7*, 2020.10.20.. Online: <https://g7.hu/tech/20201020/a-napenergia-a-valaha-volt-legolcsobb-energiaforras-lett/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ²⁵ Oliver Holtemöller – Stefan Kooths –Torsten Schmidt – Timo Wollmershäuser: Gemeinschaftsdiagnose: Energiekrise, Inflation, Rezession und Wohlstandsverlust. *Wirtschaftsdienst*, 102/10 (2022), 761–765. Online: <https://www.wirtschaftsdienst.eu/inhalt/jahr/2022/heft/10/beitrag/gemeinschaftsdiagnose-energiekrise-inflation-rezession-und-wohlstandsverlust.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ²⁶ Például a korábban már idézett *New Left Review*-nak adott interjújában: „*But Mittelstand firms have been under pressure for a long time. Mainstream politicians like to sing their praises, because they are very popular in Germany—it’s quite an achievement to have retained these small, high-skilled family companies against the pressures of corporate buyouts and globalization. Helped in part by the cheap euro and low-price Russian gas, some of them became so-called hidden champions and world-market leaders.*” (Wagenknecht (2024): i.m.)
- ²⁷ Sidó Zoltán: Sűrűsödő viharfelhők – a rendszer elmélyülő válságát hozza 2022. *Mérce*, 2022.01.10. Online: <https://merce.hu/2022/01/10/surusodoviharfelhok-a-rendszer-elmelyulo-valsagat-hozza-2022/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ²⁸ Smith, Yves: The U.S. Shale Revolution Has Surrendered to Reality. *Naked Capitalism*, 2021.07.17. Online: <https://www.nakedcapitalism.com/2021/07/the-u-s-shale-revolution-has-surrendered-to-reality.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ²⁹ „*Wer nicht an grünen Stahl glaubt, befördert das Ende der Stahlindustrie in Deutschland – mit fatalen Wirkungen weit über die Branche hinaus.*” Lásd: Anja Krüger: Streit um Hoffnungsträger Wasserstoff. Kanzlerkandidat Merz glaubt nicht an grünen Stahl. *TAZ*, 2025.01.14. Online: <https://taz.de/Streit-um-Hoffnungstraeger-Wasserstoff/!6058660/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ³⁰ Kritik an Merz-Aussagen zu „grünem“ Stahl. *ZDF Heute*, 2025.01.14. Online: <https://www.zdf.de/nachrichten/politik/deutschland/gruener-stahl-merz-habeck-100.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ³¹ Tiszta hidrogén: milyen előnyei lehetnek az EU-ban? *Európai Parlament*, 2023.05.17. Online: <https://www.europarl.europa.eu/topics/hu/article/20210512STO04004/tiszta-hidrogen-milyen-elonyei-lehetnek-az-eu-ban> (Letöltve: 2025.03.01.)

- ³² Adrian Odenweller – Falko Ueckerdt: The green hydrogen ambition and implementation gap. *Nature Energy* 10 (2025), 110–123. <https://doi.org/10.1038/s41560-024-01684-7> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ³³ Brigitte Knopf – Niklas Illenseer: *Die Finanzierung der Transformation: Klimafonds, Klimageld und Kernhaushalt*. Berlin: Mercator Research Institute on Global Commons and Climate Change. Online: https://www.mcc-berlin.net/fileadmin/data/C18_MCC_Publications/2023_MCC_Die_Finanzierung_der_Transformation.pdf (Letöltve: 2025.03.01.)
- ³⁴ *Agenda 2030*. Beschluss des Bundesvorstandes der CDU Deutschlands. Hamburg, 10./11. Januar 2025. Neuer Wohlstand für Deutschland. Online: <https://www.cdu.de/app/uploads/2025/01/Agenda-2030.pdf> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ³⁵ Simon Poelchau: Die Schuldenbremse wackelt deutlich. *TAZ*, 2025.01.28. Online: <https://taz.de/Diskussion-um-Reform/!6062201/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ³⁶ Mehrheit der Deutschen für Reform der Schuldenbremse. *DGB*, 2025.01.28. Online: <https://www.dgb.de/presse/pressemitteilungen/pressemitteilung/mehrheit-der-deutschen-fuer-reform-der-schuldenbremse/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ³⁷ Shahn Vallée – Joseph de Weck: Mehrheit der Deutschen unterstützt Änderungen an der Schuldenbremse. *DGAP*, 2025.01.27. Online: <https://dgap.org/de/forschung/publikationen/mehrheit-der-deutschen-unterstuetzt-aenderungen-der-schuldenbremse> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ³⁸ Nick Reimer: Einsturz der Carolabrücke in Dresden: Wie die Stadt nur knapp einer Katastrophe entkam. *Der Freitag*, 2024.09.11. Online: <https://www.freitag.de/autoren/nick-reimer/einsturz-der-carolabruecke-in-dresden-die-stadt-entkam-knapp-einer-katastrophe> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ³⁹ Bahn-Fahrpläne per „Lotterie“? *Tagesschau*, 2024.08.19. Online: <https://www.tagesschau.de/wirtschaft/verbraucher/deutsche-bahn-puenktlichkeit-sanierung-schienenetz-fahrplaene-verspaetung-100.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁴⁰ Krankenhausschließungen 2024. *Gesundheitsmarkt*, 2025.01.02. Online: <https://www.gesundheitsmarkt.de/krankenhausschliessungen-schliessung-klinik-aktuell-2024/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁴¹ „Kita-Krise“ in Deutschland – Erziehungswissenschaftlerin Dreyer bekräftigt dramatischen Apell von 300 Forschern. *Deutschlandfunk*, 2024.09.17. Online: <https://www.deutschlandfunk.de/kita-krise-in-deutschland-erziehungswissenschaftlerin-dreyer-bekraeftigt-dramatischen-apell-von-300-104.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁴² Mehr bezahlbare und klimagerechte Wohnungen schaffen. *Die Bundesregierung*, 2022.02.17. Online: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/wohnungsbau-bundesregierung-2006224> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁴³ Pressemitteilung Nr. 203 vom 23. Mai 2024. *Statistisches Bundesamt*. Online: https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2024/05/PD24_203_31121.html (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁴⁴ Pressemitteilung Nr. 036 vom 29. Januar 2025. *Statistisches Bundesamt*. Online: https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2025/01/PD25_036_63.html (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁴⁵ A tavalyi évben a nettó medián jövedelem Németországban 3049 euró volt. Lásd: Einkommen und Lebensbedingungen, Armutsgefährdung. *Statistisches*

- Bundesamt. Online: https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Einkommen-Konsum-Lebensbedingungen/Lebensbedingungen-Armutsgefaehrdung/_inhalt.html (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁴⁶ A teljes definíciót lásd itt: Materielle und soziale Entbehrung. *Statistisches Bundesamt*. Online: <https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Einkommen-Konsum-Lebensbedingungen/Glossar/materielle-und-soziale-entbehrung.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁴⁷ Erwerbslosenhaushalt. *Statistisches Bundesamt*. Online: <https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Einkommen-Konsum-Lebensbedingungen/Glossar/erwerbslosenhaushalt.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁴⁸ Dorothee Spannagel – Jan Brülle – Rainer Jung: Einkommensungleichheit und Armut haben seit 2010 deutlich zugenommen – Sorgen um Lebensstandard strahlen bis in Mittelschicht aus. *Hans Böckler Stiftung*. 2024.11.04. Online: <https://www.boeckler.de/de/pressemitteilungen-2675-sorgen-um-lebensstandard-strahlen-bis-in-mittelschicht-aus-64567.htm> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁴⁹ Deutschland: Entwicklung der Einkommensungleichheit auf Basis des Gini-Index im Zeitraum 2010 bis 2022. *Statista*, 2024.01.02. Online: <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1184266/umfrage/einkommensungleichheit-in-deutschland-nach-dem-gini-index/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁵⁰ Ungleichheit: Deutschland liegt vorn. *Hans Böckler Stiftung*, 2015.05. Online: <https://www.boeckler.de/de/boeckler-impuls-ungleichheit-deutschland-liegt-vorn-7345.htm> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁵¹ Vermögensungleichheit in Deutschland und Europa. Neue Daten der EZB. *Bundesministerium für Wirtschaft und Klimaschutz*, 2024.03.01. Online: <https://www.bmwk.de/Redaktion/DE/Schlaglichter-der-Wirtschaftspolitik/2024/03/05-vermoegensungleichheit-in-deutschland-und-europa.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁵² Wilko Zicht – Matthias Cantow: Sonntagsfrage Bundestagswahl. *Wahlrecht*. 2025.02.27. Online: <https://www.wahlrecht.de/umfragen/>
- ⁵³ Részletek a Sahara Wagenknechtel készített *New Left Review* interjúból: „*The main thing was that Die Linke itself had changed. It now wants to be greener than the Greens and copies their model. Identity politics predominates and social issues have been pushed to one side. [...] Those privileged discourses, if I may call them that, are popular in metropolitan academic circles, but they're not popular with the ordinary people who used to vote left. You drive them away.*” Továbbá: „*Not all of us come from the left; we are a bit more than a left revival, so to speak. We've also incorporated other traditions to some extent. I described this in my book, Die Selbstgerechten, as 'conservative-left'. In other words: socially and politically, we are on the left, but in social-cultural terms, we want to meet people where they are—not proselytize to them about things they reject.*” (Wagenknecht (2024): i.m.)
- ⁵⁴ A BSW Brandenburgban a szavazatok 13,5%-át, Szászországban 11,8%-át, Türingiában 15,8%-át szerezte meg.
- ⁵⁵ Wen die Parteien entlasten würden. *ZEW – Leibniz-Zentrum für Europäische Wirtschaftsforschung*. 2025.02.21. Online: <https://www.zew.de/presse/pressearchiv/wen-die-parteien-entlasten-wuerden> (Letöltve: 2025.03.01.)

- ⁵⁶ „In Germany, there was never the same consciousness of a working-class identity as there was in Britain in the 1970s and 80s, during the miners’ strike, even if it no longer exists today. The Federal Republic was always more of a middle-class society, in which workers tended to see themselves as part of the middle class. What matters in Germany is the *Mittelstand*, the strong block of smaller firms that can position themselves against the big corporations. That opposition is as important as the polarity between capital and labour. You have to take it seriously in Germany. If you appeal to people purely on a class basis, you won’t get a response. But if you appeal to them as part of the wealth-creating sector of society, including owner-run companies, in contrast to the giant corporations—whose profits are funnelled to the shareholders and top executives, with almost nothing to the workers—that does hit home.” (Wagenknecht (2024): i.m.)
- ⁵⁷ Beverly J. Silver és Eric Slater három típusra osztják a hegemonián belül elfoglalt pozíciókat: hegemon szereplőkre, junior partnerekre és elnyomottakra. Junior partnerek azok, akik habár nem a legelőnyösebb pozíciót töltik be a rezsimben, a helyzetük elég előnyös ahhoz, hogy támogassák a hegemon szereplőket a rezsim fenntartásában. Lásd: Beverly J. Silver – Eric Slater: The social origins of world hegemonies. In Giovanni Arrighi – Beverly J. Silver (szerk.): *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis, MA: University of Minnesota Press, 1999, 151–216. Lásd még Gagyi Ágnes 2018-ban megjelent „A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában” című könyvének harmadik fejezetét: <https://merce.hu/2019/07/04/mit-ertunk-valsagon-a-masodik-vilaghaboru-utani-globalis-hegemoniaciklus-hanyatlasa/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁵⁸ Jan Sternberg: Soziale Wohltaten, dichte Grenzen: Das verspricht das BSW im Wahlprogramm. *Redaktions Netzwerk Deutschland*. 2025.01.10. Online: <https://www.rnd.de/politik/buendnis-sahra-wagenknecht-das-verspricht-das-wahlprogramm-des-bsw-D4MDKPSZ6VBN5AH65RJLB3IKY.html> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁵⁹ Pascal Beucker: Die Neue macht das Rennen. *TAZ*, 2024.12.29. Online: <https://taz.de/Grossspenden-an-die-Parteien-2024!/6059234/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁶⁰ Lásd az ugyanebben a számban megjelenő tanulmányt, Éber Márk Áron fordításában.
- ⁶¹ Linus Westheuser – Linda Beck: Verletzte Ansprüche. Zur Grammatik des politischen Bewusstseins von Arbeiterinnen. *Berliner Journal für Soziologie*, 32/2 (2022), 279–316.
- ⁶² „Die SPD zementierte mit der Schuldenbremse die halbierte Demokratie, wie der Soziologe Klaus Dörre sie nennt: Nur über die Verteilung des Staatsgeldes kann verfügt werden, nicht über seine Menge.” Lásd: Elsa Koester: Schuldenbremse: Wir werden Renten und Bürgergeld nicht für Panzer opfern. *Der Freitag*, 2024.02.23. Online: <https://www.freitag.de/autoren/elsa-koester/schuldenbremse-soziale-gerechtigkeit-sieht-anders-aus> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁶³ Daniel Bax: Wäre gerne eine Alternative zur AfD. *TAZ*, 2025.02.02. Online: <https://taz.de/Wagenknecht-und-Migration!/6063423/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁶⁴ Elsa Koester: Soziologe Klaus Dörre: „Die Grünen gelten vielen Arbeitern als Hauptfeind“. *Der Freitag*, 2023.06.19. Online: <https://www.freitag.de/autoren/elsa-koester/soziologe-klaus-doerre-die-gruenen-gelten-vielen-arbeitern-als-hauptfeind> (Letöltve: 2025.03.01.)

- ⁶⁵ Jó példa erre a *Heizungsgesetz* (fűtési törvény) esete, amikor a Zöldek javaslatára a kormány szerette volna előírni, hogy az újonnan beépített fűtések kizárólag megújuló energiával működhessenek. Azonban ennek költségeit – például a hőszivattyú hatékony működéséhez elengedhetetlen szigetelést – nem biztosította volna az állam kellő mértékben. Lásd: Tashy Endres – Carol Petersen: Klimaschutz darf niemand verdrängen. *TAZ*, 2023.09.11. Online: <https://taz.de/Kritik-am-Gebaeudeenergiegesetz/!59S6526/> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁶⁶ Carsten Büchling – Klaus Dörre: VW-Insider: Beschäftigte sind bereit für die E-Mobilität, das Management ist es nicht. *Der Freitag*, 2024.11.18. Online: <https://www.freitag.de/autoren/klaus-doerre/vw-insider-beschaefigte-sind-bereit-fuer-e-mobilitaet-das-management-nicht> (Letöltve: 2025.03.01.)
- ⁶⁷ Robert Brenner: *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso, 2006.
- ⁶⁸ Wolfgang Streeck: *Gekaufte Zeit: die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*. Suhrkamp Verlag, 2013.
- ⁶⁹ „Dazu gehören die Folgen und Formen der in Gang befindlichen Entglobalisierung, die notwendige Umstellung auf inländische Energiequellen, auf Binnennachfrage und nicht zuletzt öffentliche Dienstleistungen, um eine stärkere Regionalisierung von Produktion und Konsum, die Reparatur der physischen und institutionellen Infrastruktur, die Wiederbelebung des Genossenschaftswesens, die Einführung neuer, gemeinschaftsbezogener Unternehmensformen, vor allem auch die Entschleunigung und Dezentralisierung der Finanzmärkte und so weiter.“ Wolfgang Streeck: Das BSW bricht gefährliche linke Denkverbote auf. *Der Freitag*, 2024.12.02. Online: <https://www.freitag.de/autoren/der-freitag/gegen-denkenverbote-auch-auf-der-linken> (Letöltve: 2025.03.01.)

Németország demobilizált osztálytársadalma¹

Az osztályszerkezet jénai kutatócsoportjának kilenc tézise²

Miután sok éven keresztül alig kapott figyelmet, az osztályok és az osztálypolitika visszatért a közbeszédbe, és jelentős hullámokat vett. Szembetűnő ugyanakkor, hogy az 1968-as mozgalmak nyomán elért tudományos és politikai fejlemények nagy része mára feledésbe merült vagy teljesen elveszett. Az osztályról szóló közbeszéd ebből következően tudományos szempontból gyakran nagyon felületes. Ez nem meglepő, hiszen jelenleg még a társadalomtudományok sem rendelkeznek olyan kiérlelt fogalmakkal, amelyekkel megfelelő módon elemezhetővé válnának a 21. század osztálytársadalmi. Így aztán a szakszerű társadalomértelmezések is újratermelik és visszatükrözik ezt a felszínességet. Egyrészt minden társadalomban nőnek a vertikális, osztályspecifikus egyenlőtlenségek – mind a Globális Északon, mind a Globális Délen –, másrészt a tőke és a munka szembenállására alapozó politikai szervezetek, illetve a szakszervezetek 1949 óta soha nem voltak olyan gyengék, mint jelenleg. Ez a hiány a jobboldali politikai erőknek nyit teret, szívóhatása radikális populista áramlatokat erősít fel, aminek eredményeképpen számos országban nyerik meg maguknak a munkásság jelentős részét. A jénai osztálykutató munkacsoport ezt a mozgást – első megfogalmazásban – demobilizált osztálytársadalmak kialakulásaként értelmezi. Mindezt szem előtt tartva elérkezett az idő arra, hogy visszatérjünk az osztálykutatáshoz, a megfelelő elméleti-fogalmi és empirikus-elemzési eszközök kidolgozásához. E kezdeményezésnek azonban csak akkor van értelme, ha a 21. századi kapitalista társadalmakra jellemző kérdésekből, problémákból és ellentmondásokból indul ki. A rég elfeledett ismereteket – a pusztá rekonstrukción túl – olyan módon kell újraalkotni és kibővíteni, hogy jól használható, termékeny elemzési eszközökké váljanak.

Az a társadalomtudományi vita, amely az osztály mibenlétéről jelenleg is zajlik a német nyelvterületen, jól mutatja, milyen fontos a fogalmak és koncepciók meghatározása. E vitában az osztályokat legszívesebben a hasonló kulturális életvitel elkülöníthető mintázataként határozzák meg, ezzel váltva fel az osztály eredeti jelentését. Andreas Reckwitz szerepe meghatározó e tekintetben, Reckwitz ugyanis egy háromharmados társadalom³ kialakulásáról beszél. Kiindulópontja Helmuth Schelsky „kiegyenlített középrendi társadalma”,⁴ amelyet Reckwitz a társadalmi valóságnak megfelelő leírásként fog fel, és amely évtizedek óta „erodálódik”.⁵ Ezt felváltotta egy sajátos osztálypolarizáció, fent és lent eltávolodása egymástól, vagyis „egy nagy kulturális (és közepes vagy nagy gazdasági) tőkével rendelkező osztály és egy egyaránt alacsony kulturális és gazdasági tőkével rendelkező osztály közötti polaritás [...]: egyfelől az új középosztály, másfelől az új alsó osztály”.⁶ Ezt az osztálypolarizációt az oktatási expanzió mellett a gazdasági ágazatok átalakulása okozta. Amíg a páternoszter-hatás⁷ az új akadémiai középosztály felemelkedésének kedvezett, az alsó osztályhelyzetbe tartozás mindinkább tartós hátránnyá vált.⁸ Az alsó osztályok és a régi középosztályok egy részének hanyatlása három szinten zajlik: egyrészt az iskolai végzettség és a kulturális tőke egyenlőtlen eloszlásának szintjén, amely tartósan hátrányos helyzetben tartja az alacsonyan képzeteket életpályájuk és önértékelésük alakítása során; másrészt az életstílusok „önkulturalizációjának”⁹ szintjén, amely az új, akadémiai középosztály tagjait a világhoz és önmagukhoz fűződő kozmopolita viszonyukkal hozzásegíti ahhoz a presztízshöz (megbecsültséghez), amely megkülönbözteti őket más osztályoktól, harmadszor pedig a „felértékelés és leértékelés” szintjén, amely az új középosztály tagjait „értékes alanyokká” teszi, az alsó osztályokba tartozókat pedig a „»vesztesek« és »hátrahagyottak«”¹⁰ kultúrájának képviselőivé alakítja.

Kétségtelen, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek szóban forgó kulturalizálódása fontos társadalmi változásokat jelöl, közelebről megvizsgálva azonban e megközelítés korlátai is hamar nyilvánvalóvá válnak. Reckwitz említi például a vagyoni és jövedelmi piramis csúcsán bekövetkezett változásokat – az uralkodó osztály frakcióinak tagozódását és a gazdasági hatalom politikai hatalommá alakításának képességét –, ám kimarad az elemzéséből a hatalmi elitek szerepe az osztályviszonyok átrendeződésében. Empirikusan még bizonyításra

szorul, hogy életvitelük közös mintázatait, valamint sajátos erőforrás-ellátottságukat illetően valóban különbözik-e egymástól az alsó osztály, illetve a régi és az új középosztály.¹¹ A kulturális osztályok fogalma – ezen túlmenően – az osztályharcot a megkülönböztetésre és a szimbolikus uralomra redukálja. A mobilizált (azaz politikailag mozgósított) osztályok kérdését pedig teljesen figyelmen kívül hagyja. E hiányosságok miatt Reckwitz azon elemzők népes táborába sodródik, akik szerint a társadalmi-gazdasági osztálykülönbségeket egy új megosztottság fedi el és írja felül: az a megosztottság, amely a globalizációpártiakat és a globalizáció kozmopolita kedvezményezettjeit fordítja szembe a közösséglvű csoportokkal és a komunitáriusokkal, köztük szítva szimbolikus vitákat.

2. Az uralommal szemben kritikus osztályelméletek erőssége

A kulturalista korlátozottságokkal ellentétben érdemes újra megbizonyosodnunk az uralmat bíráló osztályelméletek tényleges erejéről. Ez vezet el az első tézishez:

Első tézis: A rétegződésmodellekkel ellentétben az osztályelméletek olyan oksági mechanizmusokat azonosítanak, amelyek összekötik az „erősek boldogságát” a „gyengék nehézségeivel”.¹²

Öt oksági mechanizmus különösen fontos az osztályok megújított elmélete számára: az egyenértékek szerződéses cseréjén alapuló kizsákmányolás (Karl Marx), az egyenlőtlen cseréből, a gazdaságon kívüli kényszerből és uralomból fakadó túlkizsákmányolás és kisajátítás (Nancy Fraser), a társadalmi elzárkózás (Max Weber), a bürokratikus ellenőrző hatalom (Erik Olin Wright), a közös tulajdon és a közjavak kisajátítása (Rosa Luxemburg, David Harvey, Silvia Federici) és végül, de nem utolsósorban a megkülönböztetés, a fel- és leértékelés (Pierre Bourdieu, Didier Eribon).

A kizsákmányolás kategóriája felhasználható annak megjelenítésére, hogy hogyan működik az uralkodó és az alávetett osztályokat összekötő oksági mechanizmus: általános értelemben a kizsákmányolás az erősek és a gyengék ill. a gazdagok és a szegények közötti egyenértékűségi viszonylatra utal. Kizsákmányolásról csak akkor beszélhetünk, ha bizonyítható, hogy a gazdagok azért gazdagok, „mert a szegények szegények, azaz a gazdagok a szegények rovására gazda-

gok”.¹³ A kizsákmányoláson alapuló osztályviszonyok jelentőségének felmutatásához mindenekelőtt arra van szükség, hogy bizonyítsuk: „egyesek sikere és ereje ténylegesen legalább részben más szereplőknek köszönhető, akik cserébe sem elismerést, sem megbecsülést nem kapnak”. Olyan „összekötő elv” bizonyításáról van szó, amely „hidat épít az erősek (vagy magas értéket hordozók) boldogsága és a gyengék (vagy alacsony értéket hordozók) nehézségei között”.¹⁴ A fent említett oksági mechanizmusok állandóan jelen vannak a kapitalizmus minden változatában. Súlyuk, egymáshoz viszonyított jelentőségük azonban változó a felhalmozás dinamikájától, a társadalmi erőviszonyoktól, a társadalmi konfliktusoktól és a politikai tömbök kialakulásától függően. Egyszerűen fogalmazva, az olyan oksági mechanizmusok, mint a túlkizsákmányolás és a kisajátítás, a megkülönböztetés, a fel- és leértékelés jelentősége attól függ, hogy az alávetett osztályok mennyiben képesek gátat vetni a kapitalista kizsákmányolásnak hatalmi erőforrásaik bevetésével, illetve intézményesített társadalmi és demokratikus jogaik felhasználásával. A kisajátítás, a túlkizsákmányolás és a társadalmi kirekesztés tehát annál erőteljesebb, minél jobban visszaszorították a munkások intézményesített hatalmát.

Második tézis: A marxi osztályelmélet egyik elfelejtett erőssége, hogy a bérmunka kizsákmányolásával olyan összekötő elvet azonosít, amely a társadalmi változásokat is magyarázni hivatott.

Több mint fél évszázaddal ezelőtt Ralf Dahrendorf pontosan fejezte ki ezt az erősséget:

„Engem egy dolog foglalkoztat: nevezetesen az a figyelemre méltó tény, hogy a társadalmi struktúrák, a legtöbb más struktúrától eltérően, képesek önmagukból létrehozni saját meghaladásuk, megváltoztatásuk elemeit. [...] Legalább egy nagyon jelentős szociológus, Karl Marx, az osztályok fogalmát az itt jelzett értelemben használta [...]. A réteg egy leíró-rendező fogalom. Az »osztály« fogalma ezzel szemben olyan elemző kategória, amely csak egy osztályelmélet összefüggésében nyerhet értelmet. Az »osztályok« olyan érdekviszonyok körül megszerveződő csoportosulások, amelyek bizonyos strukturális feltételekből erednek, és amelyek a társadalmi konfliktusok résztvevőiként hozzájárulnak a társadalmi struktúrák átalakulásához.”¹⁵

Első pillantásra úgy tűnhet, mintha ez az érvelés a társadalmi rétegződés elméletéhez nyúlna vissza, amelyet Theodor Geiger dolgozott ki a weimari köztársaság éveiben.¹⁶ Mégsem erről van szó. Dahrendorf alap gondolata nélkülözhetetlen egy modern osztályelmélet számára, ha előbb megszabadítjuk azt történetfilozófiai terhédtől. A társadalmi egyenlőtlenségek pusztá leírásához nincsen szükség az osztály fogalmára. Ha a vertikális egyenlőtlenségek minél pontosabb ábrázolása a cél, a rétegződésmodellek vagy a milióterképek valószínűleg jobban teljesítenek a marxi osztályelméletnél. A kritikai osztálykonceptiók ereje azon uralmi mechanizmusok feltárásában rejlik, amelyek a modern kapitalista társadalmakban szorosán kapcsolódnak az osztályviszonyokhoz. Az osztály marxi-kritikai fogalmában rejlő cél a kizsákmányolás és az osztályuralom leküzdése vagy legalábbis megfékezése. Ennélfogva elemzéseiben nem hagyhatja figyelmen kívül az alávetett osztályok érdekeit és az ennek megfelelő átalakulási törekvéseket kifejező társadalmi erőket.

3. A demobilizált osztálytársadalmak kialakulása

Ez tehát egy olyan elemzői igényt fejez ki, amelyet egyelőre nehéz tapasztalatokra váltani, empirikusan igazolni. Ez egy már említett fejleménnyel függ össze:

Harmadik tézis: A kapitalista centrumokban – és így Németországban is – demobilizált osztálytársadalmak alakultak ki.

Ennek valószínűségét alátámasztandó, Göran Therborn svéd társadalomtudós megfontolásaira hivatkozhatunk.¹⁷ Therborn új osztályviszonyok kialakulását elemzi a globalizált világban belül: az általa azonosított átfogó tendencia szerint csökkenni a nemzetállamok közötti társadalmi egyenlőtlenségek, miközben az egyes nemzetállamokon *belüli* osztályegyenlőtlenségek egyre markánsabbá válnak. A kis és nagy feltörekvő országok viszonylag gyors gazdasági növekedése, amely lehetővé teszi középosztályaik bővülését, részben a régi metropoliszok alávetett osztályainak rovására megy. A globalizáció fő nyertesei a gazdag elittek, akik még mindig túlnyomórészt a régi centrumokban élnek. Az 1988 és 2008 között elért jövedelemnövekedés 44 százaléka a leggazdagabb öt százalékhoz, közel egyötöde pedig a leggazdagabb egy százalékhoz vándorolt; a feltörekvő országok feltö-

rekvő középosztályai csupán az abszolút növekedés 2-4 százalékából részesülhettek. A vesztesek, főként a régi centrumok ipari munkássága számára ez egyre inkább megszünteti azt, amit Branko Milanović szerb származású amerikai közgazdász, a Világbank volt elemzője a vagyoneelosztás „helybónusának” nevez:¹⁸ a gazdag országba születés kiváltsága többé már nem véd meg a társadalmi lecsúszás ellen. Statisztikailag ez kezdetben csak abban mutatkozik meg, hogy az egyenlőtlenség térbeli-helyi összetevője enyhe mértékben változik. Jóllehet az egyenlőtlenség egyre inkább nemzetközileg, illetve a nemzetállami határokat átszelve (inter- és transznacionálisan) termelődik, az alávett osztályok politikailag ezt túlnyomórészt még mindig a nemzetállami kereteken belül kezelik. Kiemelendő e tekintetben, hogy a Globális Északon a fejlett kapitalizmusok iparának leépítése (dezindusztrializációja) az ipari munkásosztályok hanyatlásához és hatalmi erőforrásaik elapadásához vezetett. Míg a fejlett kapitalizmusok ipari munkássága mindinkább hanyatló osztályként tekint önmagára, addig a feltörekvő országok bővülő munkásosztályai felemelkedésüket a szélesedő középosztályokon belül képzik el: itt látják jövőjüket, életük kibontakozásának gyakorlati lehetőségét. Ennek következtében a konfliktusok dinamikája eltolódik egyfelől a képzett, de reményvesztett középosztályok felé, másfelől azon plebejus tömegek irányába, amelyek a munkásság alatt helyezkednek el.

Negyedik tézis: Az egyenlőtlen fejlődésből adódik, hogy még a kapitalista centrumokban is többszámban kell beszélni a bér munkások osztályairól.

Therborn észrevételei nem olyan receptek, amelyek minden további nélkül átültethetők lennének a német viszonyokra. Az ipart itt sokkal kevésbé építették le,¹⁹ mint a hasonló európai országokban. Szigorúan véve a bér munkások és családtagjaik, akik még mindig a társadalom túlnyomó többségét teszik ki, legalább három munkásosztályt alkotnak. Ezek markánsan különböznek egymástól a kizsákmányolás formái, a hatalmi erőforrások és a társadalmi tulajdon feletti rendelkezés, a vállalati hierarchiában és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük, valamint ebből adódó munkaerőpiaci esélyeik tekintetében.

Az egyik munkásosztályt magasan képzett alkalmazottak és szakemberek alkotják, akiket a már bemutatott kulturalista színezetű osztályértelmezés megkérdőjelezhetetlenül a társadalmi középhez sorol. Ők még mindig olyan pozíciókat foglalnak el a munkaerőpiacon és az

(újra)termelési folyamatban, amelyek lehetővé teszik számukra – még ha egyénileg is –, hogy strukturális hatalmi erőforrásokat vessenek be a bérek emelése érdekében, illetve a (másodlagos, uralmon alapuló) túlkizsákmányolás és kiszajátítás visszaszorítására. Ezek a társadalom közepe táján elhelyezkedő csoportok nem tekinthetők sem kizsákmányolóknak, sem kizsákmányoltaknak, miközben olyan csoportokat is magukban foglalnak, amelyek egyik tekintetben kizsákmányoltak, más tekintetben pedig maguk is kizsákmányolók. Egy ilyen meghatározásnak köszönhetően egyszeriben érthetővé válik, hogy miért zsugorodnak a számszerűleg még mindig a többséget alkotó munkásosztályok, miközben a „relatív többletnépesség” (más néven „tartaléksereg” vagy „felesleges népesség”) mellett mindenekelőtt éppen a „szakértők” és a „valódi menedzserek” aránya növekszik.²⁰ Ennek oka, hogy a fejlett kapitalizmusban a hierarchikus nagyvállalatok és állami bürokráciák által foglalkoztatottak ki vannak téve a technológiai és szervezeti változásoknak. A régi és az új középosztályt alkotó csoportokat (osztályfrakciókat) viszont itt sokkal szűkebben határozom meg, mint a német nyelvterületen bevett kulturalista osztályértelmezés. A társadalmi közép nem alkot olyan középosztályt, amely a bér munkát végzőket átfogóan integrálná. Az egyetemi végzettségű bérből élők, akik maguk nem zsákmányolják ki mások munkáját, inkább a francia káderekhez hasonlítanak.²¹ Ők egy sajátos, egyetemi végzettséggel rendelkező bér munkásosztály tagjai.

A másik munkásosztályt kék- és fehérgalléros dolgozók, túlnyomórészt középfokú végzettséggel rendelkező alkalmazottak tömegei alkotják, akiket főként beosztott munkakörökben foglalkoztatnak. A dolgozók e széles osztálya a pénzpiaci kapitalizmusban támadás alatt áll, védekező helyzetbe szorult. Szervezeti és intézményi jellegű hatalmi erőforrásaik azonban még mindig elegendőek ahhoz, hogy képesek legyenek korlátok közé szorítani azon veszteségeket, amelyek jövedelmüket, valamint a munka- és életminőségüket fenyegetik. Cselekvésstratégiáiban és szubjektív irányultságában ez a munkásosztály mindazonáltal elsősorban társadalmi státusza megőrzésében érdekelt. Megmaradt társadalmi tulajdonukat védik a „felülről” és alulról egyaránt rájuk háruló nyomással szemben. Felfelé a pénzügyi kapitalizmus kiszajátító, pénzügyi földrabló tendenciájának kell ellentartaniuk, lefelé a lét- és munkabizonytalanság (prekár) szektorának konkurenciája fenyegeti őket. Védekező alapállásuk táptalaja lehet egy olyan, kizáró jellegű szolidaritásnak, amely nemcsak a fent lévők, hanem mások és a másság ellen is irányul. Akik közülük úgy vélik,

hogy társadalmilag hanyatló pályán vannak, hajlamosak sérelmeik okozóit konkurenciájukban keresni, neheztelni rájuk emiatt, ellenérzéseiket pedig a versengés leküzdésének eszközeként felhasználni; mindezt anélkül, hogy effajta magatartásukat természetesnek vagy visszafordíthatatlannak tekintnék.

A harmadik munkásosztály, amely legalább közvetve a bérmunkától függ, az alsó osztályok tagjaiból áll, akiknek alig vannak olyan hatalmi erőforrásaik, amelyekkel közösen befolyásolhatnák helyzetük alakulását. Ezeket az embereket – akiknek egy része bizonytalan (prekár) feltételek mellett foglalkoztatott, egy részük pedig informálisan dolgozik vagy keresetnélküli – az jellemzi, hogy közel állnak a Németországban politikailag a Hartz-törvények révén újrászabályozott rászorult státuszhoz.²² E különműveletből összeálló, távolról sem egységes alsó osztály túlélésre összpontosító habitusa jelentősen különbözik a többi munkásosztály kollektív habitusától. Nyersen fogalmazva: a fejlett kapitalista országokban akár a népesség 15 százalékát is kitevő alsó osztályok nem azonosak egy új proletariátussal, mint ahogyan nem azonosak a bizonytalan foglalkoztatástól függő prekariátussal sem, amely más osztályokat és osztályrészeket is magába foglal. Sokkal inkább olyan osztályról van itt szó, amely a társadalmi tulajdon kisajátítása, a társadalmi kirekesztés és az előítéletek által vezérelt megbélyegzés eredményeképpen jön létre. Nemcsak a társadalmi-gazdasági osztályhelyzet szisztematikus leértékelése határozza meg tehát, hanem társadalmi-térbeli környezetük megvetése is. Képes-e egyáltalán ez az osztály a fennálló viszonyok együttes megváltoztatására irányuló pozitív osztálytudat kialakítására? – ez a kérdés teljességgel nyitott. Ezek az emberek a tőke szempontjából „feleslegesek”, így puszta létükkel is fegyelmező hatást gyakorolnak a többi alávetett osztályra. A bérből élők semmitől sem félnek jobban, mint attól, hogy becsúsznak a társadalmi megbecsülés és tiszteletreméltóság e küszöbe alá. Ezért sokan közülük inkább a méltatlan, rosszul fizetett, éppen csak elismert keresőtevékenységet is elfogadják, mintsem hogy munkanélkülivé váljanak. Ami itt az alsó osztályok példáján világossá válik, a negatív osztályképződés módozataként általánosítható.

Ötödik tézis: Ha nem alakulnak ki mobilizált, azaz mozgósított osztályok, a társadalom struktúrájának, szerveződési módjának megváltoztatásával versengő osztályok jönnek létre.

Didier Eribon pontosan meghatározta ennek fő okát: amennyiben „az »osztályokat« és az osztályviszonyokat” „számúzték a politikai diskurzusokból, az elméleti és kognitív kategóriákból [...], ez nem akadályozza meg azokat, akik az »osztály« szó által megragadni hivatott objektív körülmények között éltek, abban, hogy úgy érezzék, kollektíve elárulták őket”.²³ Olyan társadalmi terek nyílnak meg, amelyekben elsősorban negatív besorolások és értékelések alapján alakulnak ki osztályok. Leegyszerűsítve: amennyiben az alávett osztályok mindennapi tudatából hiányoznak azon késztetések, amelyek mobilizált kollektívákat, mozgósított közösségeket hozhatnának létre, akkor az osztályviszonyokat a konkurencia, a versengés kezdi szervezni. Ennek eszköze és eredménye a győztesek és vesztesek állandó elkülönítése és állandósuló elkülönülése, valamint a csoportok más csoportok általi folyamatos fel- és leértékelése. A leértékelés olyan társadalmi helyzetek kialakulásához vezet, amelyek aztán negatívan megkülönböztetik, diszkriminálják azokat, akik e helyzetekbe kerülnek. Ebben központi szerepet játszik az állam, amely a fejlett kapitalista országokban közvetlenül vagy közvetve a GDP 40-60 százalékát osztja újra. Az állami tevékenység a „társadalmi tulajdon”, az egyéni megélhetést biztosító köztulajdon használatán vagy ennek korlátozásán keresztül jelentős befolyást gyakorol a társadalom osztályszerkezetére. A társadalmi tulajdon használatának korlátozása a nagy társadalmi csoportok kollektív leértékelését és megbélyegzését eredményező osztályképződést okoz.

4. Néhány osztályelméleti probléma felvetése

A versengő osztályok jelensége egyúttal a politikai gazdaságtan marxizmus kritikájára támaszkodó osztályelméletek gyengeségeire is rámutat. A negatív osztályképződést, azaz a kollektív leértékelésen alapuló társadalmi helyzetek és életmódminták kialakulását Marx és az őt követő osztálykoncepciók nem látták előre. Ez legkésőbb akkor bosszulja meg magát, amikor a társadalmi megbecsültség küszöbén vagy az alatt lévő csoportok mellett a bérből élők nagy csoportjai is a kollektív leértékelés tárgyává válnak. Márpedig ma pontosan ez a helyzet.

Hatodik tézis: Napjainkban társadalmilag leértékeltnek érzi magát a munkásosztálybeliek többsége, vagyis azon társadalmi csoportok tagja-

inak nagyobbik része, amely – statisztikai értelemben – a bér munkások osztályhelyezeteit tölti be. Ez a probléma legalább részben politikai eredetű.

Az osztályok sohasem egyneműek, egy osztály egésze sohasem cselekszik közösen. Ahhoz, hogy tudatos osztálycselekvésről, azaz – egy tág meghatározás szerint – olyan együttes fellépésről lehessen szó, amely a társadalmi térben elfoglalt közös helyzet javítását célozza, rendkívül sok feltételnek kell teljesülnie. A bér munkások osztályok alapvetően a cselekvésstratégiák széles skálájával rendelkeznek, amelyek között szerepelhet az antagonisztikus együttműködés az uralkodók és az uraltak között, ahogyan a kiváltságok védelmezése is egyes foglalkozási csoportok státuszpolitikáján keresztül. A forradalomra törő osztálycselekvés csak egy ezek közül, de inkább egy ritka kivétel. Az egyéni cselekvéstől az együttes és szervezett osztálycselekvés felé haladva azt látjuk, hogy minden egyes lépéshez teljesülnie kell egy sor feltételnek. A bér munkások osztályok együttes fellépése csakis akkor következik be, ha kialakul a közös tudat, azon oksági mechanizmusok közös tudatosítása, amelyek összefüggésbe hozzák a gazdagokat a szegényekkel, a kizsákmányolókat a kizsákmányoltakkal, az uralkodókat az uralmuknak alávetettekkel. Ezt a meggyőzés olyan szellemi eszközei segíthetik elő, amelyek képesek egyszerre racionálisan és morálisan összekapcsolni a bér munkásokat politikai képviselőjükkel. Az osztályhelyzetek – eredendően ellentmondásos és ezért többféleképpen értelmezhető – osztályérdekeket alakítanak ki, de nem következik belőlük kötelező politikai irányultság. Még ha nagy társadalmi csoportok osztályokká is szerveződnek (szervezik önmagukat), azaz ha léteznek is olyan kizárólagos társadalmi-érintkezési körök, kommunikációs kapcsolatok és értékorientációk, amelyek lehetővé teszik az osztályérdekek tudatosulását (tudatosítását), még ekkor is a politikai meggyőződések aktív közvetítésére van szükség társadalmi mozgalmak, pártok vagy szakszervezetek által ahhoz, hogy koherens kapcsolatokat lehessen kialakítani egyfelől az osztályhelyzetek, másfelől a szakszervezeti és politikai szervezetek között. A baloldali és balközép pártok eltávolodása a munkások osztálytól nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a politikai rendszerben tátongó képviselői szakadék nyíljon. Csak az osztályokról való szűklátókörű megfélemezés vagy ezek ostoba letagadása magyarázhatja, hogy a politikai baloldal nagy része miért hagyta jórészt figyelmen kívül például azt a sok tekintetben úttörő vitát, ami a teljes munkaidő

csökkentéséről, vagy a 28 órás hét bevezetésének lehetőségéről folyt a fém- és villamosenergia-iparban.

Hetedik tézis: A dolgozók e küzdelmeinek visszhangtalansága a baloldali politikai térben megerősíti a bérmunkások egyes csoportjaiban azt a benyomást, hogy a szakszervezetek harci ereje még a gazdasági fellendülés és a rekordmértetű foglalkoztatottság idején sem elegendő az igazságtalanságok felszámolásához.

A jobboldal szociális populizmusa olyan talajon virágzik, amelyet éppen ez az érzület táplál. A nemzeti-radikális jobboldal valóságos kihívásokra válaszol egy képzeletbeli lázadással, amely nem alássa, hanem végső soron éppenhogy megerősíti az uralkodó kapitalista elitek hatalmát. A visszataszítóvá vált globalizációval egy agresszív nacionalizmust szegez szembe, tagadja a globalizáció tényét és a nemzetközivé válás kényszerűségét, ami számos dolgozóra majdhogynem felszabadítóan hat. A jobboldali populizmus a növekvő egyenlőtlenséget a szociális kérdés etnicizálására használja fel. Az osztályok és politikai képviselőik küzdelmet vív a nagyobb újraelosztásért és emberi méltóságuk elismerésért, a jobboldali populizmus pedig átértelmezi ezt a harcot, és kulturálisan egységes felek összeütközéseként mutatja be azt. Eszerint mindkét oldalon etnikailag homogén közösségek állnak, őslakosok itt, idegenek ott. Ez képezi egy sajátos rasszizmus ideológiai magját, amely mindazonáltal nem használja a rassz fogalmát. Az efféle ideológiák jellegüket tekintve *populisták*, amennyiben a társadalomban kitermelődő problémákat egyszerű szembeállításokká alakítják. A korrump establishmentet szembeállítják egy érintetlen, kulturálisan viszonylag egyöntetű nép képzetével, amelynek akarata egybeesik a populistákéval. Ez a populizmus azért *radikálisan jobboldali*, mert kulturális antagonizmust feltételez. Mindenkinek joga van a saját kultúráját élni – mondják –, éljen is mindenki a saját kultúrájában! De, kérem, tegye ezt mindenki ott, ahonnan kultúrája származik! Éljen mindenki kultúrája eredeti otthonában! A kultúrák egymás mellett élése, az olvasztótégely – szól üzenetük – nem működik. A „keveredés” csak meggyengíti az erős kultúrákat. Ha megvalósítanák azt a politikai programot, ami ebben az elképzelésben rejlik, az eredmény elkerülhetetlenül egy apartheid-államokból álló világ lenne.

5. Az osztályok mozgósítása, avagy hogyan mozgósíthatók a demobilizált osztályok

A kortárs jobboldali populizmus tehát olyan mozgalomként jelenik meg, amely a terjeszkedő piaci hatalom kritikáját agresszív nacionalizmussal és rasszista besorolással ötvözi. Ezt a típust emlékezetes módon Polányi Károly írta le.²⁴ A populista lázadást azzal lehet megállítani, hogy a versenyeztetésen és leértékelésen alapuló negatív osztályképződést közösségvállaláson és együttes felszabaduláson nyugvó osztálycselekvéssé alakítjuk át. E szolidaritáson nyugvó emancipatív osztálypolitikához megfelelő tudományos alapokra van szükség. Egyszerre kell elemző módon és pontosan megragadnunk az osztályképződés „összekötő elveit”, valamint az alávétetett osztályok különbségeit. Erre alkalmas a kapitalista földrablás elmélete.

Nyolcadik tézis: A kapitalista földrablás elmélete szempontjából a kapitalista osztályviszonyoknak mindig van egy belső és egy külső oldala.

Számos, Marxot követő osztályelmélet komoly hiányossága, hogy nem elemzi kellően a külső – mert kirekesztett – oldal viszonyait, kapcsolatait és küzdelmeit. Ezen a földrablás fogalmának segítségével lehet változtatni. A földrablás a kapitalizmust bővülő-kiterjedő rendszerként elemző és bíráló elméletek központi kategóriája. A kapitalista fejlődés összetett belső-külső mozgásként megy végbe. Ez minden esetben a külső belsővé tételét, a külsővé tett területek bevonását, a nem vagy hiányosan áruvá tett külső elfoglalását jelenti. Az osztályharc ezért nem csupán a kizsákmányolás fokozásáról, korlátozásáról vagy akár megszüntetéséről szól. Az osztályharc minden esetben arra is irányul, hogy elmozdítsa a határokat a társadalom belső-bevonó-bevont és külső-kizáró-kirekesztett területei között, a fizetett és a fizetetlen munka, a kizsákmányolás és a túlkizsákmányolás, illetve a kisajátítás stb. területei között. Ez az alávétett osztályokon belül is feszültségekhez és küzdelmekhez vezet.

Hogy ez mit jelent az osztálypolitikára nézve, az a gondoskodási és reprodukív tevékenységeken szemléltethető. A földrablás fogalmának feminista változatai szerint a kapitalista osztályviszonyok két termelési módot alkotnak – egyrészt áruk és szolgáltatások termelését, másrészt a munkaerőt előállító termelési módot. Abból kell kiindulnunk, hogy „a test a nők számára a kapitalista társadalomban azt jelentette, amit a gyár a férfi bér munkások számára: kizsákmá-

nyolásuk és ellenállásuk fő helyszínét. [...] A női testet ugyanis az állam és a férfiak sajátították ki, és kényszerítették arra, hogy a felhalmozás és a munka újratermelésének eszközeként működjön”.²⁵ Silvia Federici a boszorkányüldözések történelmi példáján keresztül mutatja be, hogy a szexista és rasszista besorolásokat – amelyek a kapitalista kizsákmányolástól eltérő eredetűek, és ezért saját logikájukat követik – hogyan használják szisztematikusan a társadalmi kirekesztés olyan területének létrehozására, amely áthatja a kapitalista osztályviszonyokat:

„A politikai tanulság [...] valóban az, hogy a kapitalizmus társadalmi-gazdasági rendszerként szükségszerűen rá van utalva a rasszizmusra és a szexizmusra. [...] A kapitalizmus azzal igazolja és misztifikálja ezeket az ellentmondásokat, hogy becsméri mindazok »természetét«, akiket kizsákmányol, azaz a nők, a gyarmatosított népek, az Afrikából származó rabszolgák leszármazottai és a gyökereiktől a globalizáció által elszakított migránsok »természetét«”.²⁶

Ebből következik, hogy nem elégedhetünk meg azzal, hogy az osztályhoz egyszerűen csak hozzáadjuk a rasszalapú, illetve a nemi hovatartozást. Ezeket az uralmi mechanizmusokat és törésvonalakat a maguk öntörvényűségében is meg kell világítani, miközben egyúttal az osztályviszonyokhoz fűződő belső viszonyukban is meg kell őket vizsgálni.

Ugyanez vonatkozik az ökológiai-társadalmi konfliktusokra is. Már most előre látható, hogy az elfogadott éghajlati célok erőteljes nyomást gyakorolnak az autóipar értéktermelési rendszerének gyökeres átalakítása érdekében. Az autóiparban foglalkoztatottak érdekeit felvállaló osztálypolitika ezért nem kerülheti el, hogy számításba vegye ezt az ökológiai törésvonalat is. A gondoskodási munkák tekintetében is szükségképpen olyan megközelítést kell kidolgozni, amely nemcsak a fizetett jövedelemszerző munkát foglalja magába, hanem minden emberi munkaképességet, beleértve a fizetetlen reprodukzív tevékenységeket is. Nem véletlen, hogy éppen ebben az ágazatban alakultak ki olyan szakszervezeti mozgalmak, amelyek kitartóan küzdenek szakmai tevékenységeik társadalmi felértékeléséért. Ezek olyan kezdeményezések, amelyek – akárcsak az IG Metall²⁷ munkaidő-csökkentésért folytatott erőteljes sztrájkjai – a munkásosztályok mozgósítására irányulnak, annak érdekében, hogy túllépve a versengő osztályokon, mobilizált osztályokká váljanak.

Mindezek mellett azonban nem szabad elfelejtenünk, amit végül a

Kilencedik tézisként kell hangsúlyozni: Az osztály fogalma csak ritkán alkalmas a politikai mozgósításra. A felszabadító osztálypolitikához népszerű politikai kezdeményezésekre van szükség.

Hogy ez hogyan működhet, azt a közelmúltban a *#megosztathatalan szövetség* (*#unteilbar Bündnis*)²⁸ lenyűgözően bemutatta. Negyedmillió ember sikeres mozgósítása az emberi jogok és a szociális kérdések tudatos összekapcsolásán alapult. Példaszerű módon és politikai pártok vezetése nélkül is világossá vált, hogyan nézhet ki egy új társadalmi blokk, amely gátat vet a nemzeti-radikális jobboldal térnyerésének. Egyelőre bizonytalan, hogy ez a mozgósítás több lesz-e egyszeri fellángolásnál. Az azonban világossá vált, hogy milyen szerepet játszhatna a felszabadító osztálypolitika egy ilyen szövetségben. Az osztályszolidaritás csak akkor működik megfelelően, ha túllép a nemi és etnikai megosztottságon. Ahhoz, hogy erkölcsileg hiteles legyen, a közösségvállalást a társadalom leggyengébb, legsérülékenyebb csoportjaival kell kezdenie, beleértve a menekülteket és az új alsó osztályba tartozókat is. A polarizáció politikai eszközét is felhasználhatja azáltal, hogy megnevezi az átalakulás világos és egyértelmű célját. Az új demokratikus ökoszocializmus olyan jelszóvá válhat, amely összeköt számos népszerű kezdeményezést egy jobb társadalom víziójában – egy olyan vízióban, amely jól érzékelhetően megkülönbözteti a politikai baloldalt más politikai formációktól.

(Fordította és jegyzetekkel ellátta: Éber Márk Áron)

Jegyzetek

¹ A címben a Német Szövetségi Köztársaság osztálytársadalmának „demobilizáltsága” magyarázatra szorul. Ez a kifejezés mindenekelőtt az osztálytársadalom gúzsba kötöttségét, megfélemeztségét, leszereltségét, lekorlátozottságát, megkötöttségét, legátoltságát vagy – még erősebb megfogalmazásban – lebénítottságát fejezi ki. A demobilizált itt tehát nem a társadalmi mobilitás hiányára utal, hanem a munkásosztályok politikai mozgósíthatóságának alacsony fokára. Még pontosabban arra, hogy a munkásosztályok politikai folyamatok eredményeképpen passzíváltak. Nem pusztán mozgósíthatatlanok, vagyis mobilizálatlanok, hanem kifejezetten passzívvá vannak téve: demobilizáltak. (*A fordító jegyzete.*)

² Az itt csak vázlatosan bemutatott tézisek az osztályszerkezet jénai kutatócsoportjának vitái során születtek. E kutatócsoport mintegy 30 fiatal tudóst, kutatót és

diákat ölel fel, célja, hogy hosszú távon hozzájáruljon a kortárs kapitalizmus osztályviszonyainak elemzéséhez. A tézisek – remélhetőleg – egy vita kiindulópontját jelentik. Nem véglegesek, tartalmukért kizárólag a szerzőt terheli a felelősség. E tézisek a Rosa Luxemburg Alapítvány által a jénai Friedrich Schiller Egyetemen (2018. november 9–10.) szervezett „Az osztály újragondolása” című konferencia nyomán születtek. Hosszabb változatuk a konferencia kiértékelésének részeként jelenik meg.

- 3 Andreas Reckwitz (1970–) német szociológus, a berlini Humboldt Egyetem professzora. Konceptiója, a „háromharmados társadalom”, azt jelenti, hogy a (nyugat-)német társadalom a 20. század hetvenes-nyolcvanas éveitől lényegében három, közel azonos méretű kulturális osztályra tagolódik. Szerinte legfelül az új középosztály, legalul az új alsó osztály, e kettő között pedig a régi középosztály található. Reckwitz hozzáteszi: e kulturális osztálytársadalom tényleges csúcán a nagyon jelentős tőkét felhalmozó felső osztály helyezkedik el, méretében és arányaiban ez azonban eltörpül a három nagy kulturális osztály mellett. (Andreas Reckwitz: *Die Gesellschaft der Singularitäten: Zum Strukturwandel der Moderne*. Berlin, Suhrkamp Verlag, 2017. 274–282.) E kifejezés a kétharmados társadalom koncepciójára utal. Ez abban az értelemben használatos, hogy – ugyanebben az időszakban, a hetvenes-nyolcvanas évek óta – a társadalom alsó harmada megközelítette a szegénységi küszöböt vagy az alá csúszott, és kialakult az új alsó osztály vagy másképpen az új szegénység. Ezen belül jellemzővé vált a hosszútávú munkanélküliség, az alulfoglalkoztatottság, a szociális és lakhatási problémák, illetve a prekárius élet- és munkaviszonyok egész sora. A (nyugat-)német jóléti állam ezért már nem képes megfelelő módon integrálni a társadalom egészét, hanem csak annak (felső) kétharmadát. (*A fordító jegyzete.*)
- 4 A kiegyenlített középrendi társadalom vagy másképpen nivellált középrendi társadalom (*nivellierte Mittelstandsgesellschaft*) Helmuth Schelsky (1912–1984) német szociológus kifejezése, amellyel a II. világháború utáni nyugat-német társadalomfejlődést írta le. Eszerint az ötvenes-hatvanas évekre a kispolgári-középrendi élethelyzet körül kialakult egy széles, kiegyenlített (nivellált) és egységesebb középosztálybeli társadalom, amely leküzdte a felső és alsó osztályok közötti feszültségeket. E társadalomkép éppen ellentétes a polarizált osztálytársadalmak elképzelésével, ezért máig éles szakmai és politikai viták keresztútjében áll. (*A fordító jegyzete.*)
- 5 Reckwitz (2017): i. m. 277.
- 6 Reckwitz (2017): i. m. 277.
- 7 A páternoszterhatás és a felvonóhatás egymással összefüggő fogalmak a német szociológiában. A felvonóhatás (*Fahrstuhleffekt*) Ulrich Beck (1944–2015) német szociológus koncepciója volt: eszerint a II. világháborút követően Nyugat-Németországban a jólét általános növekedésének (a jóléti állam kiépítésének, a munkaerőpiac átalakításának, az oktatási rendszer kibővítésének stb.) köszönhetően valamennyi társadalmi csoport egy szinttel feljebb emelkedett, a nyolcvanas évekig a felvonó mindenkit megemelt. A páternoszterhatás (*Paternostereffekt*) ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyolcvanas évektől kezdve mind szembetűnőbbé vált: ez a lift – akárcsak a folyamatosan egy körben járó személyfelvonó, a páternoszter – nemcsak felfelé, hanem lefelé is szállít csoportokat. Míg egyeseket felfelé, másokat lefelé visz, azaz sokkal inkább polarizálta az osztályokat. Reckwitz

- fogalmaival élve: egyeseket felemel az új középosztályba (és a felsőosztályba), másokat leszállít az új alsóosztályba. Reckwitz (2017): i. m. 282–285. (*A fordító jegyzete.*)
- ⁸ Reckwitz (2017): i. m. 281.
- ⁹ Reckwitz (2017): i. m. 281.
- ¹⁰ Reckwitz (2017): i. m. 284.
- ¹¹ Reckwitz (2017): i. m. 274.
- ¹² Luc Boltanski – Ève Chiapello: *Der neue Geist des Kapitalismus*. (Fordította: Michael Tillmann.) Konstanz, UVK Verlag, 2003. (A francia nyelvű eredeti megjelenése: 1999.) 398.
- ¹³ Erik Olin Wright: Wo liegt die Mitte der Mittelklasse? *Prokla: Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, 15. (1985), 58. 35–62., itt: 38. Kiemelés az eredetiben.
- ¹⁴ Boltanski–Chiapello (2003): i. m. 398.
- ¹⁵ Ralf Dahrendorf: *Soziale Klassen und Klassenkonflikt*. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag, 1957. VIII.
- ¹⁶ Theodor Geiger (1891–1952) német származású dán szociológus. *A német nép társadalmi rétegződése* címmel 1932-ben, Stuttgartban megjelent munkájával a társadalmi rétegződéskutatás egyik alapítójává vált. 1933-ban, Hitler hatalomra jutásakor Dániába, később Svédországba emigrált. (*A fordító jegyzete.*)
- ¹⁷ Göran Therborn: Class in the 21st Century. *New Left Review* 78 (2012), 5–29. Magyar fordításban: Göran Therborn: Osztály a XXI. században. (Fordította: Konok Péter.) *Eszmélet* 25 (2013), 16–40., 97.
- ¹⁸ Branko Milanović: *Die ungleiche Welt: Migration, das Eine Prozent und die Zukunft der Mittelschicht*. (Fordította: Stephan Gebauer.) Berlin, Suhrkamp Verlag, 2016. (Az angol nyelvű eredeti megjelenése: 2016.)
- ¹⁹ 2018 óta, amikor e sorokat Klaus Dörre papírra vetette, az ipar leépítése Németországban is előre haladt. (*A fordító jegyzete.*)
- ²⁰ Erik Olin Wright: *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 532. Nem lévén bevett fordításuk, itt jelzem Erik Olin Wright vonatkozó angol nyelvű terminusainak eredetijét, illetve fordításaimat: „*relative surpluspopulation*”: „relatív többletnépesség” (más néven „tartaléksereg” vagy „felesleges népesség”); „*experts*”: „szakértők”; „*proper managers*”: „valódi menedzserek”. Ez utóbbit Wright megkülönbözteti az „egyszerű felügyelőktől” („*mere supervisors*”); a különbség, hogy a valódi menedzserek be vannak vonva a szervezeti döntéshozatalba, míg az egyszerű felügyelők nem vehetnek részt e döntési folyamatokban, noha hatalommal rendelkeznek beosztottjaik felett. Wright (1997): i. m. 24. (*A fordító jegyzete.*)
- ²¹ A káderek (*cadres*) kifejezés a legpontosabban talán tisztviselőként, illetve középvezetőként fordítható magyarra. Eredete: a katonai egység állandó állományának tagja, a tiszt keret tagja; tágabb értelemben: az állandó tisztviselőök állományának, a tisztviselőök keretének tagja. (*A fordító jegyzete.*)
- ²² Az ún. „modern munkaerő-piaci szolgáltatásokat” szabályozó négy Hartz-törvény (Hartz I–IV) 2003 és 2005 között lépett hatályba Németországban, több lépésben. Nevét Peter Hartzról, a koncepciót 2002-ben kidolgozó bizottság vezetőjéről, a Volkswagen AG igazgatótanácsának volt tagjáról, egykori HR-igazgatójáról kapta. A Hartz-törvények általában, különösen pedig annak negyedik része, a németországi munkaerőpiac rugalmasításának (flexibilizálásának) emblematikus

intézkedéssorozata. A negyedik törvény (a Hartz IV) a munkanélküliek és szociálisan rászorultak számára megszabott segélyeket vonta össze és szabályozta igen alacsony szinten. Emiatt magát a segélyt, a segély igénylését és az alsó osztályt is Hartz IV-nek kezdték nevezni köznyelviileg, ami így társadalmi megbélyegzésként, illetve bélyegként (stigmaként) is működésbe lépett. (*A fordító jegyzete.*)

²³ Didier Eribon: *Rückkehr nach Reims*. (Fordította: Tobias Haberkorn.) Berlin, Suhrkamp Verlag, 2016. 122. (A francia nyelvű eredeti megjelenése: 2009.) Az idézet Fáber Ágoston fordítása a magyar kiadásból: Didier Eribon: *Visszatérés Reimsbe*. (Fordította: Fáber Ágoston.) Budapest, Napvilág Kiadó, 2024. 122.

²⁴ Lényegében fasizmusként. Polányi Károly „kettős mozgásról” kialakított felfogása szerint a piacok kibővítése-bővülése, vagyis a piacosítás és az áruváltétel (kommodifikáció) előrehaladó folyamata a társadalomból ellenállást, ellenmozgást vált ki. Ez az ellenmozgás azonban nem szükségképpen felszabadító. Polányi Károly: A fasizmus lényege. (Eredeti megjelenése: 1936.) In Polányi Károly: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom*. (Fordította: N. Tóth Zsuzsa, szerkesztette: Berényi Gábor, a bevezetőt írta: Kari Polanyi-Levitt – Marguerite Mendell.) Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1986. 295–337. Valamint: Polányi Károly: *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. (Ford.: Pap Mária.) Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. (Második, átdolgozott magyar kiadás; a kötet eredeti megjelenése: 1944.) (*A fordító jegyzete.*)

²⁵ Silvia Federici: *Caliban und die Hexe: Frauen, der Körper und die ursprüngliche Akkumulation*. (Fordította: Max Henninger.) Wien, Mandelbaum Verlag, 2015. 23. (Az angol nyelvű eredeti megjelenése: 2004.)

²⁶ Federici (2015): i. m. 25.

²⁷ IG Metall, azaz Industriegewerkschaft Metall: a vas- és fémipari dolgozók 1949-ben alapított németországi szakszervezete, röviden: a német Vasas. (*A fordító jegyzete.*)

²⁸ A #megoszthatatlan szövetség (#unteilbar Bündnis) egy németországi mozgalmi kezdeményezés volt 2018 októbere és 2022 októbere között, amely a szolidáris, nyitott és szabad társadaloméért lépett fel a rasszizmus és a kirekesztés ellen. Mások mellett Berlinben, Drezdában és Erfurtban szerveztek tömeges tiltakozásokat az ellen, hogy a politikai jobboldal radikális erői – mindenekelőtt az AfD (*Alternative für Deutschland*, Alternatívát Németországnak), valamint a Pegida (*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes*, azaz Európai hazafiak a nyugat iszlamizálódása ellen) – kijátssza egymással szemben a jóléti állapot és a migrációt. A szó eredete az ellenállást fejezi ki a *Divide et impera!* vagyis az „Oszd meg és uralkodj!” hatalmi technikájával szemben. (*A fordító jegyzete.*)

Eredeti megjelenés: Klaus Dörre: Die Bundesrepublik – eine demobilisierte Klassengesellschaft: Neun Thesen aus dem PKJ. *Zeitschrift Marxistische Erneuerung* 19 (2018), 116. 40–50.

Online: <https://www.zeitschrift-marxistische-erneuerung.de/de/article/3394.die-bundesrepublik-eine-demobilisierte-klassengesellschaft.html>.

Húsz tézis a demokratikus osztálypolitika számára

Vázlat¹

1. tézis: A globalizáció megváltoztatta a társadalmi egyenlőtlenségek összetételét.

Az egyenlőtlenségek világszerte nőnek az elmúlt három-négy évtizedben – a nemzetállamokon belül és az osztályok között egyaránt.² A korán iparosodott országokban az osztálytársadalom új típusa alakult ki, amelyben a „többszörös egyenlőtlenségek”³ rezsimjei elhomályosítják és felismerhetetlenné teszik az osztályviszonyokat.

2. tézis: A rétegződésmodellekkel ellentétben az osztályelméletek oksági mechanizmusokat azonosítanak.

Az egyik ilyen oksági mechanizmus, amelyet az osztályelméletek azonosítanak, „az erősek boldogságát” köti össze „a gyengék nehézségeivel”.⁴ A kizsákmányolás fogalma segítségével könnyen megmutatható, hogyan működik egy ilyen oksági mechanizmus, amely összekapcsolja az uralkodó osztályt az alávetett osztályokkal: a tág értelemben vett kizsákmányolás az erősek és a gyengék ill. a gazdagok és a szegények közötti egyenértékűségi viszonylat. Kizsákmányolásról – e tág értelemben – csak akkor beszélhetünk, ha bizonyítható, hogy a gazdagok azért gazdagok, „mert a szegények szegények, azaz a gazdagok a szegények rovására gazdagok”.⁵ A marxi értelemben vett kizsákmányolás azonban csak az egyik ilyen oksági mechanizmus a számos további közül.

3. tézis: *A különböző miliőket feltérképező kutatásokkal ellentétben az osztályelméletek a társadalmi változásokat is képesek megmagyarázni.*

A marxi osztályelmélet elfeledett erősségei közé tartozik, hogy osztálycselekvéssel kívánja megmagyarázni a társadalmi változást, és hogy erre képes is. A tőke és munka konfliktusa még mindig a kapitalista társadalmakon belüli társadalmi konfliktusok struktúraformáló tengelye. Ezért továbbra is az a döntő kérdés, hogy ki rendelkezhet a többlettermék felett, illetve hogy hogyan osszák el e többletterméket.

4. tézis: *A hatalmi erőforrások⁶ döntő szerepet játszanak abban, hogy a demobilizált osztályok mobilizált, azaz mozgósított osztályokká váljanak.*

A döntő kérdés e tekintetben az, hogy rendelkezésre állnak-e, illetve felhasználhatók-e ezek a hatalmi erőforrások az adott osztály pozíciójának fenntartása vagy javítása érdekében.

5. tézis: *A kapitalista földrablás elmélete szempontjából a kapitalista osztályviszonyoknak mindig van egy belső és egy külső oldala.*

Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy miképpen függenek a belső kapitalista osztályviszonyok egy nem kapitalista külsőtől, szemléletes példát kínál a „második termelési mód” (Silvia Federici, Frigga Haug), amelynek keretében a fizetett és a fizetetlen gondoskodási munkák elsősorban munkaerőt termelnek.

6. tézis: *Németországban demobilizált osztálytársadalom alakult ki.*

Németországhoz hasonlóan más kapitalista centrumokban is megfigyelhető ez. Ez egyfelől azt jelenti, hogy az osztályegyenlőtlenségek egyre markánsabbá válnak, másfelől pedig azt, hogy régóta veszítenek befolyásukból azon mozgalmak és szervezetek, amelyek saját hatalmi erőforrásaik mozgósításával képesek lennének szembeszállni a velük szemben felülről folytatott osztályharcral.

7. tézis: *A demobilizált osztálytársadalmak a pénzügyi kapitalizmus elitjeinek kedveznek.*

A demobilizált osztálytársadalmak az osztályképződés kettős folyamatából erednek, amely – pontosabban fogalmazva – egyszerre zajlik nemzeti keretek között és világszinten, azaz transznacionálisan. Összességében ez a pénzügyi kapitalizmus elitjeinek kedvez. Az uralkodó osztályok pénzügyi kapitalizmusból hasznot húzó csoportjai a nemzetállami alapintézmények ellenére túlnyomórészt az országhatárokon átnyúlóan tevékenykednek. Eközben a tőke–munka-tengely másik felén, a munka oldalán az osztályképződés még mindig túlnyomórészt a nemzetállami szinten zajlik.

8. tézis: *A „közép” mítosza eltünteti az osztálykérdést.*

A „közép” mítosza⁷ téves képet közöl az osztályviszonyok valóságos alakulásáról és a társadalom tényleges polarizációjáról. Ez a probléma a német nyelvterületen különösen jelentős. A középosztályokat ezért a kulturalista osztályelemzésekben jelenleg alkalmazott fogalmaknál szűkebben kell meghatározni.

9. tézis: *A bérmunkások legalább három különböző osztályban helyezkednek el.*

A valamennyi bérmunkást átfogó nagy munkásosztály elemzői fel fogása nem tartható többé a kapitalista centrumokban; még akkor sem, ha belsőleg tagoltnak és töredezettnek tekintjük ezt az egyet. A kizsákmányolás és a megosztottság sokféle formájának elismerése azt jelenti, hogy a (bér)munkásoknak több osztálya létezik.⁸

10. tézis: *A munkás fogalmát is újra kell gondolni.*

A megváltozott osztályszerkezeten belül az ipari és termelőmunkások marginalizálódása külön komoly problémát jelent. Sok jel utal arra, hogy a munkás fogalmát újra kell definiálni.

11. tézis: Az alávetett osztályok egysége időleges, csak átmenetileg alkotnak közös társadalmi tömböt.

Ha a valamennyi bérmunkást átfogó nagy osztály többé nem létezik szervezett és szervező kollektívaként, akkor az „egység” csak a munkabértől függő csoportok ideiglenes társadalmi blokkjaként képzelhető el, amelyet időről időre újraalkotnak politikailag.

12. tézis: A demobilizált osztálytársadalomban az osztályharcot a leginkább felülről vívják.

Még a demobilizált osztálytársadalmakban is állandó harcok folynak. Decentralizáltan, vállalati szinten sokkal hevesebbek az összeütközések, mint korábban. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a korábbi, szervezett munkaügyi kapcsolatok felmorzsolódnak, az osztálykonfliktusok pedig nem kapnak megfelelő képviselőt a politikai küzdőtéren.

13. tézis: A demobilizált osztálytársadalmak kedveznek a versengő osztályok kialakulásának.

Amennyiben a demobilizált osztályok nem alakulnak mozgósított osztályokká, a bérből élők pedig nem szerveződnek erőteljes társadalmi blokká, megváltozik a társadalom szerveződése és olyan struktúrák alakulnak ki, amelyeket versengő osztályoknak lehet nevezni. Ezek a bérmunkások megversenyeztetésének és szimbolikus leértékelésének következményei.

14. tézis: Az osztályegyenlőtlenségek növekedése a jobboldali populista lázadás egyik hajtóereje.

Napjainkban társadalmilag leértékeltnek érzi magát a munkásosztálybeliek többsége, vagyis azon társadalmi csoportok tagjainak nagyobbik része, amely – statisztikailag megragadható módon – a bérmunkások osztályhelyezeteit tölti be. Ez a probléma legalább részben politikai eredetű, a bonapartista demokrácia képviselői módjára utal.

15. tézis: A jobboldali kötődésű dolgozók eszközként használják fel sérelmeiket a státusuk fenntartásáért vívott harcukban.

Az egyenlőtlenségekre, a bizonytalanságra és a társadalmi leértékelésre válaszul a munkásság egyes csoportjai – elsősorban férfiak – mások leértékelésével értékeli fel önmagukat. A jobboldal felé húzó munkások ellenérzéseiket és neheztelésüket harci eszközként használják fel küzdelmükben, amelyet státusuk fenntartásáért vagy javításáért vívnak.

16. tézis: Az összekötő osztálypolitikának vissza kell utasítania az egyenmű nemzeti közösségek elképzelését.

A demokratikus osztálypolitika célja az egyenlőtlenségek, a bizonytalanság (prekaritás) és a társadalmi kirekesztés strukturális és politikai okainak világos megnevezése kell, hogy legyen. E törekvés szempontjából analitikusan és politikailag is kontraproduktív az a merev szembeállítás, amely egyik oldalra az identitás- és elismeréspolitikát, a másik oldalra pedig a baloldali populizmust sorolja.

17. tézis: A demokratikus osztálypolitikának igazodnia kell az osztályok közötti valóságos küzdelmekhez és vitákhoz.

A demokratikus osztálypolitikának szellemileg, fogalmilag és gyakorlatilag támogatnia kell az osztályközi küzdelmeket, segítenie kell abban, hogy nyilvános visszhangra találjanak. Jelenleg ez a legjobb esetben is csak esetlegesen és teljesen elégtelenül történik.

18. tézis: A demokratikus osztálypolitikának nemzetközinek kell lennie.

A demokratikus osztálypolitikát nemzetközileg kell megszervezni minden szinten – a munkahelytől és a vállalattól a nemzeti szinttől át a határokon átnyúló hálózatokig. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (*International Labour Organization, ILO*) alapvető munkaügyi normái e tekintetben fontos iránymutatásul szolgálnak.

19. tézis: Az osztálykonfliktusok a társadalmi-ökológiai átalakulás konfliktusai.

A régi ipari osztálykonfliktus egyre inkább társadalmi-ökológiai konfliktussá válik a gazdasági-ökológiai válság jelen körülményei között.

20. tézis: A transzformatív osztálypolitikának szüksége van a kapitalizmus után következő, jobb társadalom elképzelésére.

Érdemes különbséget tennünk egy inkább megőrző-konzerváló és egy inkább átalakító-transzformáló osztálypolitika között. Ez utóbbi szükségessé teszi egy jobb, posztkapitalista társadalom vízióját. Az új szocializmusról, illetve az ökoszocializmusról kibontakozó vita éppen ebbe az irányba mutat.

(Fordította és jegyzetekkel ellátta: Éber Márk Áron)

Jegyzetek

- ¹ A német eredetiben Klaus Dörre (jénai szociológiai professzor és marxista osztálykutató) hármas tagolásban tette közzé téziseit. Előbb csak rövid állításokként olvashatók, majd kibontotta őket néhány sorban, harmadik lépésben pedig részletesebben is kifejtette nézeteit. Ez a fordítás – terjedelmi korlátok miatt – elhagyja a harmadik lépést, a részletesebb fejtegetéseket. Alább csak az egy-egy mondatból álló tézisek, illetve néhány sorban kibontott változataik olvashatók. Ahol szükséges, néhány fogalmat fordítói jegyzetben magyarázok meg. (*A fordító jegyzete.*)
- ² Thomas Piketty: *Capital in the Twenty-First Century*. (Franciából fordította: Arthur Goldhammer.) Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. (Francia eredeti megjelenése: 2013.) Magyarul: Thomas Piketty: *A tőke a 21. században*. (Fordította: Balogh-Sárközy Zsuzsanna.) Budapest, Kossuth Kiadó, 2015.
- ³ Francois Dubet: Der Wandel, die Ungleichheit und die Explosion der Wut. *SPW: Zeitschrift für sozialistische Politik und Wirtschaft* 230 (2019), 10–13.
- ⁴ Luc Boltanski – Ève Chiapello: *Der neue Geist des Kapitalismus*. (Franciából fordította: Michael Tillmann.) Konstanz, UVK Verlag, 2003. (A francia eredeti megjelenése: 1999.) 398.
- ⁵ Erik Olin Wright: Wo liegt die Mitte der Mittelklasse? *Prokla: Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, 15/58 (1985), 35–62., itt: 38. Kiemelés az eredetiben.
- ⁶ Hatalmi erőforrások (*Machtressourcen*) alatt Klaus Dörre elsődlegesen, bár nem kizárólagosan gazdasági erőforrásokat ért. Megkülönbözteti ennek több típusát és számos szintjét. Típusai: (1) tőkehatalom, (2) államhatalom, (3) az alávetett osztályok hatalomforrásai. Szintjei: (a) strukturális hatalom; (b) szervezeti ha-

talom, (c) intézményes hatalom, (d) társadalmi hatalom. Ezek szerveződésének vizsgálatával, valamint összefonódásaik elkülönítésével elemzi a tőke, munka és állam hatalmi és érdekviszonyainak összetett rendszerét. Érdeklődésének középpontjában az a kérdés áll, hogy az alávetett osztályok, illetve a bérmunkások osztályai hogyan képesek hatalmukat növelni (strukturális, szervezeti, intézményes és társadalmi szinten), azaz, hogy a dolgozói kezdeményezések, a szakszervezetek és a velük szövetséges politikai szereplők miképpen képesek kedvezőbb munkafeltételeket és életkörülményeket kiharcolni a bérmunkások (és tágabban a dolgozók) alávetett osztályai számára. *(A fordító jegyzete.)*

⁷ Ulf Kadritzke: *Mythos »Mitte«: Oder: Die Entsorgung der Klassenfrage*. Berlin, Bertz und Fischer Verlag, 2017.

⁸ *Egyrészt* az egyetemi végzettségű, de ellenőrző hatalommal nem rendelkező fehérgalléros dolgozók osztálya (alkalmazottak, főképpen beosztott szakértők, szakértelmiségiek, szakemberek). *Másrészt* a kékgalléros munkások és a mások irányítása alá tartozó, túlnyomórészt középfokú képzettségű, alacsony beosztású fehérgalléros dolgozók alkalmazotti osztálya. *Harmadrészt* az új alsó osztály tagjai, akiknek alig van intézményi és szervezeti erőforrásuk arra, hogy együttesen befolyásolják helyzetüket. *(A fordító jegyzete.)*

Eredeti megjelenés: Klaus Dörre: *Umkämpfte Globalisierung und soziale Klassen: 20 Thesen für eine demokratische Klassenpolitik*. In Mario Candeias – Klaus Dörre – Thomas E. Goes: *Demobilisierte Klassengesellschaft und Potenziale verbindender Klassenpolitik: Beiträge zur Klassenanalyse 2*. Berlin, Rosa Luxemburg Stiftung (Manuskripte neue Folge 23), 2019. 11–56. Online: https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Manuskripte/Manuskripte_23.pdf.

A BRICS és az imperializmus

1. Előzmények

A kapitalizmus megteremti a maga sírásóját, mondta Marx. A nemzeti kapitalizmusnak nemzeti, a globálisnak pedig globális sírásó dukál.

Nem véletlenül jut eszébe az embernek ez a marxi *bon mot* a BRICS-nek a világrendszer szemünk előtt zajló átalakulásában játszott szerepét látva. Ez a ma már nyilvánvaló átalakulás egy hosszabb, bűvópatakként zajló történelmi folyamat végső szakasza. A kezdetek egészen 1917-ig nyúlnak vissza, amikor megjelent és fenn is maradt az első munkásállam a kapitalista világrénddel, az imperializmussal szemben. A sírásó talpra állt.

Mielőtt tovább lépnénk, adjunk egy gyors meghatározást arra, mit értünk imperializmuson! Később részletesebben is meghatározzuk, feltárva gazdasági lényegét, de már itt szükséges leszögezni: *az imperializmus azoknak a politikai és gazdasági elemeknek az összessége, amelyek a technikailag élenjáró országok számára biztosítják a többletérték állandó és hosszú távú kivonását a technikailag elmaradottabb országokból.* Ez a kivonás elsősorban vállalatok révén történik anyaországuk politikája hathatós segítségével, illetve a nemzetközi pénzügyi intézmények által, amelyekben az imperialista országok irányító szerepet játszanak.

Az antiimperialista, antikolonialista összefogás a II. világháború után bővült ki. Egyfelől Kelet-Európa a Szovjetunió érdekszférájába került és fejlődése szocialista irányt vett. Másfelől a gyarmati rendszer összeomlott, a fejlődő országok sorra elnyerték formális függetlenségüket és mertek nagyot álmodni: nagyobb beleszólást követeltek maguknak a világ ügyeinek intézésébe. 1955-ben került sor az első Ázsia-Afrika találkozóra az indonéziai Bandungban, majd 1961-ben Belgrádban létrejött az el nem kötelezett országok mozgalma (angol nevének rövidítéséből NAM). 1966-ban Kubában a Trikontinentális konferencián csatlakoztak a latin-amerikai országok is. A NAM mára 120 országot tudhat soraiban. Közben 1964-ben az ENSZ keretein

belül megalakult a 77 fejlődő országot tömörítő G77 (napjainkban már ők is több mint 130-an vannak). Mindez oda vezetett, hogy 1974-ben a fejlődő országok maguk készítette dokumentumban egy új nemzetközi gazdasági rendre (ÚNGR) tettek javaslatot az ENSZ-ben.

Mindezeket az ígéretes törekvéseket derékba törte az 1970-es évek olajválsága, a fejlődő országok sorának súlyos eladósodása és az adósrabszolgaság járszalagjára kerülése, a neoliberális gazdaságpolitika elterjedése, a transznacionális vállalatok világhálózatának, valamint az imperializmus globális intézményrendszerének (IMF, Világbank, WTO, NATO, EU, dollár, euró, SWIFT-rendszer, stb.) hallatlan megerősödése. Ezek a fejlemények nagyban közrejátszottak a kelet-európai szocialista rezsimek összeomlásában, és a Szovjetunió szétesésében. Ez utóbbi hatalmas csapás volt a fejlődő világ országaira nézve is, mert egy erős politikai, gazdasági, katonai és technológiai partnert veszítettek el, amely – s erre nagyon jól emlékeznek Afrika-szerte – a legnagyobb segítségük volt a dekolonizációs harcukban. Az így kialakult *egypólusú hegemon transznacionális monopolkapitalista* világgazdasági rendszer egyben az *imperializmus* valaha volt *legintegráltabb, legkoncentráltabb és legcentralizáltabb* rendszerének kiépülését is jelentette.

De a történelem kereke nem állt meg, bárhogy is szerették volna a világ urai, és a propagandistájukul szegődött Francis Fukuyama. Ahol ellentét van, ott változás is, mindaddig, amíg az aktuális ellentmondás meg nem szűnik – tudjuk Hegel óta.

Az 1917-es proletárforradalom a Lenin által leggyengébb láncszemként megjelölt helyen tört ki – Oroszországban. Hangsúlyozni kell, hogy Oroszország már akkor is kilógott az imperialisták közül, amikor az imperializmus a maga modern állami formájában a világ színpadára lépett. Mint tudjuk, később sem kapott helyet a klubban. Ám ami itt lényeges, hogy a forradalmi társadalmi változás a (fél)perifériáról indult ki. Ahogy erősödött az imperializmus szervezeti rendszere, úgy gyengült a vele szembeni *belső* ellenállás és nőtt a neki alávetett, *külső* perifériák forradalmi potenciálja. A Szovjetuniót a bolsevikok vezette főleg orosz és sok más nemzetiségű munkásosztály szakította ki az imperializmus világsziszteméből.

A Szovjetunió és az európai szocializmus összeomlása után jött a leggyengébb láncszem 2.0: a világgazdaság perifériáján felemelkedett egy kommunisták által menedzselte hatalom, Kína. Ez a hatalom pedig 2001-ben előbb szabadkereskedelmet biztosítani hivatott WTO tagja lett, majd 2002-ben a „*Go global!*” stratégiával meghirdette, hogy kilép

a világgazdaság porondjára. Időközben a világ legnagyobb területű, természeti kincsekben hallatlanul gazdag, a kapitalizmus 20. századi legvadabb és legerősebb formáját, a náciizmust legyőző, és a fejlődő országok sora számára jó emlékü Szovjetunió utóda, Oroszország is megírta magát, s Vlagyimir Vlagyimirovics Putyin elnök vezetésével lassan felépült a szétesés utáni káoszából. Az 1991 utáni két évtized Oroszország számára a történelmi megaláztatás évei voltak – ha hosszabban nem is, jellegében hasonlatosan a Kínát sújtó egy évszázados megaláztatáshoz az ópiumháborúk után, amikor az európa hatalmak, élükön a kor hegemonjával, Angliával, az „ágyúnaszád diplomáciával” megnyitották a hatalmas ország ereit, s lecsapolták éltető nedveit. 1991 után Oroszország természeti kincseire, termelőeszközeire, munkapiacára rárohantak a kapitalista centrumországok befektetői (állami támogatás mellett!), kart karba öltve az összeomlásból meggazdagodó helyi komprádor burzsoáziával. Oroszország két évtizedre az imperializmus által neki kijelölt „térdelő” pozíciót foglalta el a világregszterben. 2000 után Putyin többször is megismételt ajánlatát az egyenragú és békés kapcsolatokra figyelmen kívül hagyták, sőt ki-nevezték, mint megmutatkozott abban, ahogy lesöpörték az asztalról az ország NATO-ba való felvételének ötletét is.

Ekkor már a 3. évezredben jártunk, s az imperialista világregnd bő egy évszázados lett. A történelem tanúsága szerint a világregndszerek életciklusa körülbelül száz év.

2008-ban hatalmas válság rázta meg a tőkés világregndszert, amely válság a centrum, s ezzel az egész rendszer *csomópontválsága*¹ volt, s amelyen – vésses jel! – éppen a centrum nem tudott úrrá lenni. A kapitalizmus apológiját adó neoklasszikus közgazdaságtanon felnöött és jól megfizetett közgazdászok finomkodva „pénzügyi válság”-ként aposztrofálják a történeteket, holott sokkal többről volt szó: a globális tőkefelhalmozás jutott kátyúba ismét. A centrumban a mai napig nem indult új Kondratyev-ciklus, ami fellendülést hozna. A kapitalizmus főnixmadara ezúttal nem éledt fel hamvaiból a régi pompában. A BRICS ekkor (2009-ben) lép színre, nem sokkal később (2013-ban) pedig Kína meghirdeti az Övezet és Út kezdeményezést (*Belt and Road Initiative*), ami az infrastrukturális fejlesztések és szerteágazó összeköttetések révén nyitja meg az utat országok sorának fejlődése előtt. E két kezdeményezés és Eurázsia sok más együttműködése szorosán összefonódik és erősíti egymást, s vele a világregndszter változását.

Az alábbiakban először néhány alapvető információt és statisztikát közlök a BRICS-ről, és áttekintem másfél évtizedes fejlődését a nagy

hatású 2024-es csúcstalálkozóig. Ezt követően leírom a mai világrendszer átalakulásának lényegét holisztikus, történeti és politikai gazdaságtani szemléletben. Végül pedig összekötöm a két fonalat, hogy lássuk, mit jelent a BRICS a világrendszer átalakulása és az emberiség jövője szempontjából.

A félreértések elkerülése végett már most jelzem, hogy a kapitalista világrendszer centrumának és perifériájának jelölésére több szinonimát fogok használni. A centrumot úgy is fogom titulálni, hogy a fejlett országok, a Globális Észak, a Nyugat, a (volt) gyarmattartók, kolonialisták, az imperializmus, az észak-atlanti tömb, míg a perifériára a fejlődő országok, a Globális Dél, a Harmadik Világ, a (volt) gyarmatok stb. kifejezésekkel is fogok utalni.

2. BRICS-körkép

2.1 Történet

Azt ma már sokan tudják, hogy a BRICS betűszó Brazília, Oroszország, India, Kína és Dél-Afrika angol nevéből ered. Arról már kevesebben hallottak, hogy a BRIC rövidítést (még „S” nélkül) először a Jim O’Neil, a Goldman Sachs elemzője használta 2001-ben, *Building Better Global Economic BRICs* című cikkében.² Ő volt az, aki először hívta fel a figyelmet a gyorsan növekvő nagypiacú országokra, amelyek a világgazdaság stabil építőkövei, vagyis „téglái” (a BRIC betűszó kiejtése azonos a téglát jelentő angol *brick* szó kiejtésével). O’Neil észrevette, hogy a növekedési trendek alapján a világgazdaság szerkezete változik. Azt javasolta, hogy a globális politikai és gazdasági menedzsmentre vállalkozó legfejlettebb országok, a G7-ek (USA, Kanada, UK, Franciaország, Németország, Olaszország, Japán, plusz az EU) közé emeljék be ezeket a BRIC-országokat, Olaszországot és Kanadát pedig hagyják ki, mivel ez utóbbiak gazdasági súlya a BRIC-éhez képest már 2001-ben is jóval jelentéktelenebb volt.

De mi is az a világ irányítására aspiráló G7? A G7 gyökerei az 1970-es évek elejéig nyúlnak vissza, amikor a nemzetközi pénzügyi rendszer stabilitását addig biztosító Bretton Woods-i rendszer alapzata, a dollár aranyra való beválthatósága hivatalosan is megszűnt, és bekövetkezett az első olajárrobbanás, amely később világgazdasági válsággá szélesedett. Ekkor ült össze az amerikai, német és francia pénzügyminiszter (akik közül kettő, Giscard D’Estaing és Helmut

Schmidt, később országuk vezetői lettek), hogy a válságos idők nehézségeit enyhítsék, a valuták, elősorban a dollár, értékét fenntartsák. Hogy, hogy nem, a találkozóok kezdetben titkosak voltak. Az 1980-as években a tanácskozások titkossága enyhült, a résztvevő országok száma hétre bővült, s a pénzügyminisztereken kívül az állam- és kormányfők, majd a központi bankok vezetői, az IMF és az Európai Központi Bank is bekapcsolódtak. Az Európai Unió és később Oroszország is helyet kapott az exkluzív klubban, de csak rövid időre (2007 és 2014 között). A G7 mindvégig az imperialista országok globális fóruma volt és maradt, amely elsősorban a tőkés gazdaság lelkével, a pénzügyekkel foglalkozott. Céljuk leginkább az, hogy fenntartsák a tőkés gazdaság kulcsvalutáinak, a dollárnak és az eurónak a vásárlóerejét, s ezzel gazdaságaik dominanciáját. Lévén a G7 a globális fináncstőke fóruma, O'Neil kétségtelenül a realitásokban gyökerező és logikus elképzelése, hogy ezek az imperialisták majd egyenrangú félként magukhoz emelik a Globális Dél négy legjelentősebb képviselőjét, ráadásul olyan fontos csatlósok helyébe, mint Olaszország és Kanada, délibábos illúzióknak bizonyult. A BRIC-országok viszont fejlődtek, növekedtek tovább, ahogy azt egyébként O'Neil bölcsen előre látta.

A négy ország első informális találkozására 2006-ban került sor az ENSZ 61. közgyűlése idején, New Yorkban, és az első formális csúcsertekezletüket a 2008-as válság kirobbanását követően, 2009-ben, az Ázsia és Európa határán fekvő oroszországi Jekatyerinburgban tartották. Rá egy évre csatlakozott hozzájuk a Dél-Afrikai Köztársaság, s ezzel a BRICS már négy kontinens képviselőit tudhatta soraiban. Úgy is mondhatjuk, hogy a „nem-Nyugat” legjelentősebb reprezentánsai keltek egybe.

A következő bővítésre 2023-ig kellett várni, ekkor, hivatalosan 2024. január 1-től lett teljes jogú tag Irán, Egyiptom, Etiópia és az Egyesült Arab Emírségek. Meghívták még Szaúd-Arábiát, de az sem igent, sem nemet nem mondott, valamint Argentínát is, de ott időközben kormányváltás történt, s az új kormány visszalépett. Az érdeklődés a BRICS iránt a Globális Délen azonban tovább nőtt.

2024 nyarán az immár kilenc tagra kibővült BRICS külügyminiszeri értekezletén elhatározták, hogy 2024-ben már nem vesznek fel új teljes jogú tagot, viszont létrehozták a BRICS-tagság előszobáját, a „partnertagország” intézményét. Továbbá döntöttek arról is, hogy a BRICS teljes jogú tagja vagy partnere csak olyan ország lehet, amelyik nem alkalmaz szankciót egyetlen BRICS tagországgal szemben sem.

Ezzel lényegében kizárták a szankciózó imperialista országokat és azok csatlósait.

Fontos azonban aláhúzni, hogy ez az egyetlen kritériuma a BRICS tagságnak. Semmilyen más politikai, gazdasági vagy értékrendi követelmény nincs. Ez is tükrözi, hogy a BRICS nem abban az értelemben kihívója a kapitalista centrumnak, hogy ellenpólusa lenne, vagyis ugyanolyan, csak más összetételű, hanem abban, hogy *más*, mint amazok. És ez az, ami oly sokaknak Európában nem fér a fejébe.

2024 októberében, az oroszországi Kazanyban tartott 16. csúcstalálkozón 13 partnerországot hívtak meg a BRICS soraiba: kettőt Latin-Amerikából (Kuba, Bolívia), hármat Afrikából (Algéria, Nigéria, Uganda), kettőt Európából/Euráziából (Fehéroroszország, Törökország), hatot Ázsiából (Kazahsztán, Üzbegisztán és négy ASEAN-tag: Indonézia, Malajzia, Thaiföld, Vietnám). Felhívnam a figyelmet, hogy a sorban legalább három szocialista irányultságú rezsim van (Kuba, Bolívia, Vietnam), de Fehéroroszország is sok tekintetben őrzi a szocialista múltat.

2.2 A BRICS világgazdasági jelentősége

Az öt alapító tagország a G7-ek GDP-jét (vásárlóerőparitáson mérve) már 2013-ban befogta, 2018 után pedig lehagyta. Persze ebben kétségkívül Kínának volt a legnagyobb szerepe, de azért a többi ország is dinamikusan fejlődik, főleg amióta inkább egymásra, mint a centrumországokra támaszkodnak. Napjainkban a G7-ek a világ GDP-jének 30, lakosságának és területének 13, exportjának 40, olajki-termelésének 23 százalékát adják. A BRICS ezek közül csak az export terén áll rosszabbul, világrészesedése 25 százalék, cserébe viszont a világ olajtermelésének 42-44 százalékát, az olaj- és gáztartalékok 42 százalékát, a korszerű elektronikai berendezésekhez (mobiltelefonok, számítógépek, elektromos autók, szélturbinák, napelemek, akkumulátor, haditechnikai felszerelések stb.) elengedhetetlen ritka földfémek 72 százalékát mondhatja magáénak.

Mára a BRICS 9 tagországa együtt (kerekítve) a világ népességének 45, földterületének 33 és vásárlóerőparitáson számított GDP-jének több mint 34 százalékát képviseli, de a 13 partnerországgal együtt már a világ népességének 57, területének 42, GDP-jének 43 százalékát adják (1. táblázat).

1. táblázat. A BRICS tag- és partnerországainak néhány fontos adata

ország	Népesség (millió fő) 2022	Terület (km ²)	GDP/fő (PPP) 2023	GDP (PPP) részarány a világ összesben (%) 2022
Teljes jogú tagok				
India	1 417	2 973 190	10 176	7,25
Kína	1 412	9 389 293	24 558	18,48
Brazília	215	8 358 140	20 584	2,35
Oroszország	144	16 376 870	44 103	2,92
Etiópia	123	1 128 571	3 109	0,22
Egyiptom	111	995 450	18 817	1,02
Irán	89	1 622 500	17 922	0,98
Dél-Afrika	60	1 213 090	15 847	0,58
EAE	9	71 020	83 903	0,51
BRICS 9 összesen	3 580	42 128 124	-	
Világátlag	44,6%	32,5%	-	34,3%
Partnerországok				
Indonézia	276	1 892 555	15 613	2,39
Nigéria	219	910 770	6 318	0,77
Vietnam	98	313 429	15 194	0,84
Törökország	85	769 630	44 151	1,78
Thaiföld	72	510 890	23 423	0,91
Üganda	47	200 520	3 098	0,09
Algéria	45	2 381 741	17 027	0,43
Üzbegisztán	36	440 653	9 725	0,22
Malajzia	34	328 550	37 248	0,71
Kazahsztán	20	2 699 700	39 332	0,43
Bolívia	12	1 083 300	10 727	0,07
Kuba	11	103 800	12 003	..
Fehéroroszország	9	202 950	30 751	0,15
BRICS 13 partner összesen	963	11 838 488	-	
Világátlag	12,0%	9,1%	-	8,8%

Forrás: World Bank, IMF

2.3 A BRICS „mélységi” fejlődése

A BRICS-együttműködés lassan indult, azonban láthatólag gyorsuló ütemben, és más, jellemzően eurázsiai kooperációkkal szinergiában fejlődik. A BRICS körül szerveződő nemzetközi gazdasági rend az utóbbi néhány évben vett lendületet, amióta Oroszország ukrajnai beavatkozása és a rá adott nyugati válasz (a háború szítása és a szankciózás) mintegy *indítógombként* funkcionált a Globális Dél „lázadásához” a Globális Észak ellen.

A BRICS-ben megindult a nyugat által létrehozott és zsarolásként használt SWIFT-rendszertől független saját pénzügyi rendszer kiépítése és a nemzeti valuták használata az egymás közötti kereskede-

lebenben. Több ilyen tartalmú bilaterális egyezmény is született már Oroszország és Kína kezdeményezésére. 2023-ban a kínai valuta, a renminbi súlya már felülmúlta a dollárét az orosz kereskedelemben és az orosz devizatartalékok között is. Gyorsan nő Oroszország és India hazai valutákban bonyolított áruforgalma, és Brazília és Kína között is megállapodás született a renminbiben történő elszámolásáról. 2024 nyarán Kína Szaúd-Arábiával is megegyezett az olajszállítások kínai valutában történő bonyolításáról, ami az ún. „petrojüan” (az olajkereskedelemben használt renminbi) szerepét erősítette. Ugyancsak ígéretesen nagy az érdeklődés nemcsak a BRICS-ben, de szerte a világon, a központi bankok által menedzselte digitális valuták (CBDC) használata iránt: mára vagy 130 ország tesztel vagy működtet ilyen pénzügyi rendszert, s ebben is Kína jár az élen.³ Még a BIS (Nemzetközi Fizetések Bankja) keretében is létrehoztak és már teszteltek egy ilyen rendszert (mBridge) Kína vezetésével. Azonban, amint a BRICS kazanyi csúcsának fejleményeivel (ld. később) a BIS vezetői szembesültek, azonnal kiszálltak a projektből, hirtelen felfedezve, hogy szankció alatt álló országokkal nem működhetnek együtt.⁴ A Nyugat mindent megtesz annak érdekében, hogy megakadályozza egy tőle független nemzetközi pénzügyi rendszer felállítását.

A BRICS-országok 2015-ben 50 milliárd dolláros pénzalappal létrehozták saját fejlesztési bankjukat (Új Fejlesztési Bank – NDB), Dilma Rousseff, a volt munkáspárti brazil elnök vezetésével. Az NDB infrastrukturális és a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos projektek finanszírozására hivatott. 2021-ben Banglades, az Egyesült Arab Emírségek, Egyiptom és Uruguay csatlakozott a Bankhoz, amely eddig 30 milliárd dollárt költött projektfinanszírozásra.⁵ A dollártól való függetlenedés jegyében a nemzeti és a digitális valuták használatát igyekszik erősíteni.

A tőkés centrumtól való pénzügyi függés megszüntetésére Kína már 2015-ben létrehozta saját nemzetközi fizetési rendszerét (*Cross-Border Interbank Payments System* – CIPS), az USA-n alapuló CHIPS rendszer (ld. később) alternatívájaként. A CIPS-t a Kínai Központi Bank felügyeli. A rendszert egyelőre még kevesen használják a nemzetközi térben, és üzenetküldő tranzakcióinak 80 százaléka még mindig az USA-hoz kötődő pénzügyi infrastruktúrát használja, a tényleges függetlenedést tehát CIPS egyelőre nem hozta el.

Itt álljunk meg egy pillanatra, hogy megnézzük, miből is áll az a híres-hírhedt USA-vezette globális pénzügyi infrastruktúra!

Mindenekelőtt itt van a mostanában sokat emlegetett SWIFT (*Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication* – Nemzetközi Bankközi Pénzügyi Telekommunikációs Társaság). Ez egy üzenetküldő rendszer, amelynek segítségével a bankok információt cserélnek a készülő tranzakciókkal kapcsolatban. A Bretton Woods-i rendszer összeomlása, a dollár aranyalapjának megszűnése után, 1973-ban jött létre magánbankok kooperációjaként. Központja Brüsszelben található. Az USA és az Európai Unió kulcsszerepet játszanak az irányításában, de ott vannak Japán, Kanada és az Egyesült Királyság bankjai is. A SWIFT tehát nem mozgat pénzt, de ami mozgatja, az is az USA-hoz kötődik. A pénzek tényleges átutalását, jóváírását az amerikai központi bank, a magánbankok bankja, a Federal Reserve (Fed) által birtokolt klíringrendszer, a már említett CHIPS (*Clearing House Interbank Payments System*) végzi. Naponta 1,8 billió tranzakciót bonyolít le a világ több mint 200 országának sokezer bankja között. A CHIPS-nek 2023-ban 41 közvetlen résztvevője volt, amelyekből 18 amerikai bank, a többi pedig egyéb országokban székelő bank, amelyeknek az USA-ban is van fiókvállalatuk. Ezek közül mindössze nyolc olyan volt, amely nem a globális centrum országának bankja (a nyolc közül négy kínai és egy-egy indiai, brazil, thaiföldi és tajvani). A mintegy 11 ezer közvetett résztvevőt az USA-ban fiókkal nem rendelkező és a közvetlen résztvevőknél bankszámlát vezető bankok adják. A CHIPS párhuzamosan működik a Fed elszámolórendszerével (*Fedwire Funds Service*) a tranzakciók lebonyolításában.

A SWIFT, a CHIPS és a Fedwire együtt a dollárban denominált nemzetközi tranzakciók majdnem egészét lefedik. Ez a három, az USA pénzügyi körei által birtokolt vagy ellenőrzött rendszer tehát a tőkés centrum globális pénzügyi uralmának egy kevéssé szem előtt lévő, ám annál befolyásosabb háttérintézménye. Hatalmát nemcsak akként gyakorolja, hogy a belelát a nemzetközi pénzügyi tranzakciókba és azok minden egyes centjéből sápot húz, hanem úgy is, hogy a centrum érdekeinek képviselőjében egy pillanat alatt kizárhatja az amerikai érdekeket sértő országokat, mint tette Oroszországgal 2022-ben. A SWIFT-ből való kizárás, mint a három intézmény fent leírt összefonódásából kiderül, egyben a nemzetközi pénzügyi tranzakcióktól való elvágást is jelenti, tehát óriási fegyver a világ fináncigarcháinak a kezében.

Mindennek fényében nem lehet eléggé hangsúlyozni a BRICS azon törekvésének jelentőségét, hogy önálló nemzetközi pénzügyi infrastruktúrát alakítson ki. A dollárrendszertől való függetlenedés felé a

BRICS 2024. októberi, Kazanyban megrendezett csúcsertekezletén további lépések történtek (ld. később).

A saját pénzügyi intézmények létrehozásánál nem kevésbé fontos és ráadásul könnyebb is az infrastrukturális együttműködés. Ennek alapja a már említett Övezet és Út kezdeményezés, amely elsősorban Ázsia és Európa összekötését célozza szárazföldön, vízen és az éteren keresztül, de bekapcsolja Afrikát is az új globális „konnektivitásba”, ahogyan manapság mondják. Ez a kezdeményezés messze túlmutat a BRICS-együttműködésen, a tervek szerint akár 150 országot is érinthet.

A Kína és Oroszország által is szorgalmazott nemzetközi infrastruktúra-fejlesztés egy új és jelentős, a globális felmelegedésnek köszönhetően a jövőben még fontosabbá váló útvonala az Ázsiát Vlagyivosztoktól az Északi-tengeren keresztül Európával összekötő tengeri útvonal, amely jóval rövidebb, biztonságosabb és olcsóbb a jelenleg használatos, a Szezi-csatornát érintő útvonalnál. Az északi-tengeri útvonalat a jeges vizeken orosz atomjégtörők biztosítják. Az útvonal fejlesztése nemcsak az árukereskedelem számára, de az északi tengerben és partjainál fellelhető ásványkincsek kiaknázása és feldolgozása tekintetében is felbecsülhetetlen jelentőségű.

Jelentős orosz hozzájárulással készül a Nemzetközi Észak-Dél Közlekedési Folyósó (*International North-South Transport Corridor* – INSTC), amely Indiát, Iránt és Oroszországot kapcsolja össze Mumbaitól Szentpétervárig, Bandar-Abbászson, a Kaszpi-tengeren és Azerbajdzsánon (Baku) keresztül, szintén jóval rövidebb és gyorsabb alternatíváját adva a Szezi-csatornán keresztül történő tengeri szállításnak.

E sorba tartozik még a Magyarország számára is fontos Budapest-Belgrád vasútvonal korszerűsítése, gyorsvasúttá alakítása, amely a kínai Övezet és Út projektrendszer, ezen belül a kínaiak által működtetett Pireusz kikötőjét Európa belsejével összekötő úthálózat része. A gyorsvasút technológiája (mágneses lebegtetés, vákuumcső) Kína jóvoltából szédületes sebességgel fejlődik. Kínában több mint 45 ezer kilométernyi gyorsvasút hálózat épült ki az elmúlt évtizedben. Ma már nem ritka a 400 km/órás sebesség, de már van 600 km/órás vasút, és a vákuumcsőben haladó szerelvények elérhetik az 1000, vagy az eddig csak a repülőkre jellemző 3-4 ezer kilométer/órás sebességet is.

Még sokáig lehetne sorolni a beindult, megvalósult, vagy tervezett projekteket, de ennyi is elég ahhoz, hogy levonjuk a következtetést: a BRICS-országok infrastruktúra-fejlesztése jóvoltából változik a világ

geopolitikai és geoökonómiai térképe. Az Európából, Ázsiából és Afrikából álló „szuperkontinens” – amelynek összefüggő fölterületét csak a könnyen átszelhető Szezei-csatorna vágja ketté, és amelyet a híres angol földrajztudós és geostratégia, a brit Halford Mackinder „világszigetnek” nevezett – egységbe szerveződése megindult. Mondhatjuk, a gyarmatosító tengeri hatalmak érája után mára eljött a *szárazföldi hatalmak kora*, a hatalmas és természeti kincsekben gazdag országoké, amelyeket a tőkés centrum öt évszázada közvetlen és közvetett eszközökkel elnyomott és kizsákmányolt, s amelyek fejlődését a maga igényei alá rendelte, miáltal meg is akasztotta, eltorzította. Lassan, de biztosan eltűnik a tengeri szállítás és közlekedés főlény, megnyílnak az utak a szárazföldek belseje felé és rajtuk keresztül. Fellendül az áruk, szolgáltatások, a tudományos, műszaki és humán haladás eredményeinek áramlása, még hozzá sokkal gyorsabban, mint amit a tengeri szállítás megenged. Új konnektivitás alakul ki, sosem látott perspektívák nyílnak a *landlocked*, azaz szárazfölddel körbevett országok előtt is. Ez hatalmas potenciákat szabadíthat fel minden kontinensen, és különösen Afrika ma még szegény országaiban!

A kiépített szupergyors szárazföldi közlekedéssel a tengeri útvonalak elveszítik versenyképességüket, az előnyből hátrány válik. A haditengerészet többé nem lesz az imperializmus erős lába – már csak azért sem, mert Kína is gőzerővel fejleszti hadiflottáját. Többé nem lehet a tengerről megadásra kényszeríteni országokat, mint tették az angolok Kínával az ópium háborúk idején a 19. század derekán.

A BRICS mélységi fejlődése megmutatkozik a technológia terén is, s ebben is Kína jár az élen, igaz, a szankciók kényszere alatt Oroszországban is lendületet vett a technikai innováció. Kína nemcsak a gyorsvasúti technológiákban, de a kommunikációban, adatfeldolgozásban, energetikában, űrkutatásban is egyre inkább globális vezető szerepre tesz szert (5G sőt 5,5G, szupergyors számítógép, fúziós energia, elektromos autók, kutatóbázis a Holdon stb.). Kína, hasonlóan, de még inkább, mint az 1970-es és 1980-as években Japán, kiváló az átvett technológiák adaptálásában és továbbfejlesztésében és új technológiai megoldások kimunkálásában. Ezt társadalmi rendszere teszi lehetővé, amely használja ugyan a piaci viszonyokat, kiaknázva a profitért folyó verseny ösztönző hatásait, de nem engedi, hogy ez uralja és korlátozza a kutatás-fejlesztést, a beruházásokat és a technológia terjedését. Mindezeket ellenőrzi, tervezi és támogatja a kommunista párt által irányított állam, mozgósítja a szükséges erőforrásokat és gondoskodik az eredmények széles körű társadalmi

alkalmazásáról. Bármiféle szankció, amely elzár technológiákat Kína elől, csak fokozott erőfeszítésre ösztönzi. Oroszországban, Észak-Koreában, Kubában, Iránban is hasonló hatást váltottak ki a szankciók: az állam vezetésével saját, a hazai igényeknek és lehetőségeknek jobban megfelelő megoldások születnek, ami előbb-utóbb elhozza a technológiai függetlenséget.

2.4 A 2024-es BRICS-értekezlet Kazanyban – újabb mérföldkő

A BRICS 16., és egyben a kibővült BRICS első csúcsertekezletére 2024. október 22. és 24. között a gyönyörű és gyorsan fejlődő Tártárföld fővárosában, Kazanyban került sor. A jelmondat szerint a találkozók célja a multilateralizmus erősítése volt az igazságos globális fejlődés és biztonság érdekében. A kilenc tagországon kívül 36 ország magas rangú politikusa jött el, beleértve a Palesztin elnököt, Mahmud Abbaszt és az ENSZ főtitkárát, Antoni Guterrest. Ez utóbbi részvétele ellen az ukrán vezetés hevesen tiltakozott, ami teljeséggel jogtalan volt. Az ENSZ főtitkárának ugyanis minden jelentős nemzetközi összejövetelen hivatalból illik részt vennie, itt pedig minden résztvevőt beszámítva a világ népességének mintegy kétharmadát, a világ GDP-jének kb. felét adó országok ültek egy asztalhoz.

A csúcstalálkozót megelőzően több mint 250 politikai, tudományos, kulturális eseményre és tanácskozásra került sor, nem beszélve a kisebb jelentőségű, de az eseményhez kapcsolódó rendezvényekről. Még sportversenyt is rendeztek, amin 82 ország sportolói mérték össze erejüket 27 sportágban. Ezeket a „BRICS-olimpiákat” egyébként 2018 óta rendezik meg.

A kazanyi értekezlet első napján a kilenc tagország, valamint a BRICS legfontosabb szerveinek, konzultatív fórumainak képviselői szólaltak fel, illetve számoltak be eddigi tevékenységükről, így a Nemzetközi Fejlesztési Bank, a BRICS Üzleti Tanácsa, a BRICS Nők Üzleti Szövetsége és a BRICS Bankközi Kooperációs Mechanizmus névre hallgató grémium orosz vezetője. (Megjegyzem, a Shanghai Kooperációs Szervezetnek – *Shanghai Cooperation Organization*, SCO – is van ilyen bankközi tanácsa, Eurázsia pénzügyi függetlensége tehát több szálon is fut.)

A második napon a tagok zártkörű megbeszélést tartottak az Oroszország által beterjesztett programcsomagról, valamint a további jelentkezők integrálásának módjáról, a jövőbeli tagság for-

májáról. Ezt egy kibővített ülés követte, amelyen minden delegáció szót kapott.

A BRICS-ben a döntéshozatal konszenzuson alapul. A kazanyi csúcsertekezlet minden BRICS-tagország által elfogadott záródokumentuma 32 oldalon 134 pontból áll,⁶ itt most csak néhány fontosabbat emelek ki.

A dokumentum a BRICS-együttműködés hármas pillérét tükrözi: 1) politika, biztonság, 2) gazdaság, pénzügy, 3) humán kérdések, kultúra. Ezeken kívül azonban a legelső fejezet a *világrendszer multipoláris és multilaterális átalakításáról* szól, az illegálisnak nevezett szankciók eltörléséről, a nemzetközi szervezetek szükséges reformjáról, a Globális Dél megfelelő képviseletének kialakításáról úgy az ENSZ Biztonsági Tanácsában az állandó tagok között, mint a nemzetközi pénzügyi intézményekben (IMF, Világbank, WTO).

A biztonsági fejezet Ukrajnával csak egyetlen semmitmondó bekezdés erejéig foglalkozik, viszont a közel-keleti helyzetet részletesen taglalja. Egyébként a tanácskozáson felszólaló állam- és kormányfők közül is szinte mindenki szólt erről, még hozzá a záródokumentummal egyező szellemben. A BRICS-dokumentum a népirtás leállítását, és a Palesztin állam 1967-es határok mentén történő felállítását szorgalmazza, Kelet-Jeruzsálem fővárossal.

A gazdasági-pénzügyi fejezet legfontosabb témája a dollár alapú rendszertől független, saját, a BRICS valuták használatát lehetővé tevő pénzügyi megoldások szorgalmazása. A tanácskozáson a résztvevőknek bemutatták az Oroszország által kifejlesztett digitális BRICS Pay, BRICS Bridge és BRICS Clear rendszereket. Ezek a készpénzfizetésekre, vásárlásokra, a nemzetközi tranzakciókhoz kötődő bankközi átutalásokra, elszámolásokra és potenciálisan a befektetésekre kínálnak gyors megoldást a blokklánc technológia alkalmazásával a nemzeti valuták, illetve az azokra épülő kriptovaluták segítségével. Kidolgoztak biztosítási megoldásokat is, hiszen a pénzügyi szankciók a biztosítási piactól is elvágják a megcélzott országok nemzetközi kereskedelmét. A rendszerek készen állnak, a csatlakozás önkéntes.

Egy másik fontos kezdeményezés a saját gabonátözsde létrehozása, amelytől a gabonák forgalmának szankciók alóli felszabadítása mellett a piac spekulációs ármozgásoktól való megtisztítását is várják. A rendszert később más agrártermékekre is ki lehet terjeszteni. A gabonakereskedelem nemcsak a mára a világ legnagyobb búzaexportőrjévé avanszált Oroszországnak érdeke, de még inkább szolgálja a

gabonaimportra szoruló szegény fejlődő országok éhező lakosságának érdekeit.

Ezen kívül számos egyéb kérdést érint a dokumentum az egészségügyi, oktatási, tudományos, technológiai, adóügyi együttműködéstől a sport, a fiatalok és a fenntarthatóság témáján keresztül a nők társadalmi-gazdasági szerepvállalásának szorgalmazásáig, beleértve az India számára a bengáli tigris sorsa miatt különösen fontos nagymacsák védelmét.

A BRICS-re a Nyugat a kezdettől fogva a tőle megszokott lenézéssel és kétkedéssel tekintett, a kazanyi csúcstól azonban megijedni látszik. Erre utal nemcsak az, hogy, mint láttuk, a BIS azonnal lezárta az mBridge projektet, illetve kilépett belőle, hanem azok a hírek is, amelyek szerint az USA nyomást gyakorolt egyes partnereire, nehogy részt merészelve venni a BRICS által létrehozandó dollármentes pénzügyi rendszerekben. Talán Szaud-Arábia furcsa (se kint, se bent) viselkedése mögött is ez rejtőzik.

Kína és Oroszország példája és ereje azonban a Globális Dél országait mégiscsak a BRICS felé vonzza, nem beszélve a Nyugat szankciózó, zsaroló viselkedéséről, amely sokakban bizalmatlanságot gerjeszt. Mára nyilvánvalóvá vált, hogy a BRICS kedvezőbb feltételeket kínál fejlődésükhöz, mint a hanyatló Nyugat. De vajon mi áll e mögött a hanyatlás és átalakulás mögött? Erről szól a cikk következő része.

3. A letűnő világrendszer – avagy az imperializmus tündöklése és bukása

3.1 Az imperializmus fejlődése

Korunk világrendszere az Immanuel Wallerstein nevével fémjelzett világrendszer-elmélet alapján a centrum-periféria tengelyszerű és egyenlőtlen munkamegosztásán alapul. Persze a nemzetközi rendszer hierarchiáját nem Wallerstein fedezte fel, az már Marxéknál fellelhető, nem is beszélve Leninről, és persze követőikről. A világrendszer-elemzést a XXI. században hazánkban marxi-lenini alapokon Rozsnyai Ervin folytatta *Az imperializmus korszakváltásai* című könyvében (2002), valamint Szigeti Péter a *Világrendszernézőben* című könyvében (2005). Az én elemzésem ezeknek a magyar szerzőknek a gondolataira is épül, de azokon túl is mutat, illetve azokkal részben vitázik. Magam ugyanis a létező gazdasági, geopolitika realitások

vizsgálata alapján nagy jelentőséget tulajdonítok Samir Amin mélyen realista munkásságának és imperializmus-elemzésének⁷ – amelyet sajnálatos módon sem Rozsnyai, sem Szigeti nem vett figyelembe –, valamint, és legfőképpen a fenti írások óta eltelt idő geopolitika és geoökonómiai változásainak.

Szigeti szerint imperializmusról *csak a periféria felől nézve* beszélhetünk, és akkor is csak az első világháborútól a második világháború végéig, amikor az imperializmust *felváltja* a neokolonializmus szakasza, míg e kettő szakasz együtt a centrumban *a szervezett kapitalizmus* formáját öltötte, amit az 1970-es évek elejétől a *globális liberálkapitalizmus* követ, mind a centrumban, mind a periférián. Az 1970-es évektől kialakult globális liberálkapitalizmus, állítja Szigeti, *nem imperializmus, nem annak egy alszakasza*. Igaz, ismeri el, hordoz klasszikus imperialista jegyeket, hiszen ez a világrénd „nem pusztán spontán-tudattalan világgazdasági folyamatok eredménye, hanem a háborús erőszaktól kezdve az erőszakkal való fenyegetésig, a tényleges és a potenciális erőszak alkalmazásának hatalmi politikájáig terjedő erők eredője” és egyetlen nemzetállam, az USA, „gazdasági és geopolitikai érdekeit bárkire rá tudja kényszeríteni”.⁸ De vajon mi az imperializmus, ha nem ez? – kérdezhetjük.

Szigetitől eltérően Rozsnyai, Lenin szakaszolását folytatva, az imperializmus új szakaszaként különbözteti meg és *transznacionális monopolkapitalizmusnak* nevezi az 1970-es éveket követően kiépülő globális struktúrát.⁹ Samir Amin szintén az imperializmusról beszél, világossá téve, hogy imperializmuson nem egyszerűen terület-szerzést, egyik népnek a másik általi leigázást érti – hiszen ezen az alapon a történelem majdnem az ősidőktől fogva és termelődésként függetlenül imperializmus vagy az imperializmusok láncolata lenne –, hanem *tőkés expanziót*, a centrum számára kedvező globális polarizációt eredményező tőkefelhalmozást. Amin szerint tehát az imperializmus nem egy szakasza a kapitalizmusnak, hanem annak immanens, állandó *tulajdonsága*. Az ő felfogásában, a kapitalizmus-imperializmus a 16. századtól a II. világháborúig plurális volt, versengő imperialista hatalmak harca jellemezte, majd ezt felváltotta a „kollektív imperializmus” korszaka, nevezetesen az USA, Európa és Japán összefonódó hármásának, a Triádnak az uralma a világ többi része felett. A transznacionális vállalatok országokon átnyúló hatalmát, Rozsnyaihoz hasonlóan, Amin is esszenciális jellemzőnek tartja, és kiemeli az USA különleges helyzetét és törekvését a másik két pólus vazallusként való maga alá rendelésére.¹⁰ Amin volt az is,

aki a centrumországokból eredő Nyugat-, illetve Európa-centrikus világgépet kritikája célkeresztjébe állította.

Mint látjuk, Rozsnyai és Amin is a marxi-lenini elveket követve az imperializmust annak gazdasági alapzata oldaláról, nevezetesen a tőkefelhalmozás és monopolizáció folyamata felől nézve ragadja meg. Én ezt a logikát folytatva nevezem a Szovjetunió összeomlását követő szakaszt *egypólusú hegemon transznacionális monopolkapitalizmusnak*. Ez tehát a Rozsnyai-féle transznacionális monopolkapitalizmus és az Amin által kollektívnek nevezett imperializmus egy újabb, véleményem szerint végső szakasza.

A fejlődő országok sorának dekolonizációs harca, s az érte hozott véraldozatok, kínok és kudarcok nem hagytak kétséget bennük az imperializmus létezéséről és természetéről. Kwuame Nkrumah, a brit gyarmatosítók börtönében edződött szabadságharcos forradalmár, a pán-afrikanizmus elszánt híve, az Aranypart (Ghána) függetlenségét kivívó mozgalom vezére és az ország első vezetője az 1960-as évek közepén azon a véleményen volt, hogy *az imperializmus lényege nem változott, de működési formája igen*: neokolonialista formát öltött, amit ő az imperializmus utolsó szakaszának tartott.¹¹ Nkrumah 1972-ben meghalt, s így nem szembesülhetett azzal, hogy a tőkefelhalmozás az imperializmust még ennél is magasabb szintekre hajthatja.

Az 1960-as és 1970-es években még az USA-ban és részben Nyugat-Európában is jelentős imperializmus-kutatás folyt a marxi hagyományokra építő baloldali szellemi körökben. Az egyik legjelentősebb szerző az amerikai közszférában tapasztalatokat szerzett, s így a fináncmonopóliumok befolyására és az állammal való összefonódásukra vonatkozó adatokkal bőven ellátott Harry Magdoff.¹² Lenin nyomán haladva és a tőkefelhalmozást, a tőke centralizációját és koncentrációját vizsgálva mutatott rá az amerikai imperializmus erejére és növekedésére. Adatok garmadjával bizonyította, amit Lenin és Samir Amin is állított, hogy *az imperializmus, amely egyszerre jelent kereskedelmi, beruházási, politikai és katonai terjeszkedést, a kapitalizmus létezésének módja*.

Fél évszázaddal később azonban John Bellamy Foster (2019) meg kell állapítsa, hogy a baloldal, főként Nyugaton (de tegyük hozzá, sajnos Keleten is), teljes mértékben sutba vágta az imperializmus-elméletet és ezzel az imperializmus empirikus vizsgálatát, és a globalizációt olyan folyamatnak látja és láttatja, ami éppen a hierarchikus imperialista struktúrákat *zúzza szét* (vö. „globális liberálkapitalizmus”). Foster arra is rámutat, hogy ez nem egyszerűen

az elmélet negligálása, hanem szisztematikus lebontása, megtagadása és helyettesítése olyan, a kapitalizmusra nézve jóval ártatlanabb és korlátozottabb elméletekkel, mint a világrendszer- vagy a hegemonia-elmélet. Ezeket az imperializmus gondolatát kiiktató műveket többek között olyan köztiszteletnek örvendő baloldali szerzők jegyezték, mint Bill Warren, Giovanni Arrighi, Michael Hardt és Antonio Negri vagy David Harvey. Megjegyzem, bár ennek kifejtésére itt most nincs lehetőség, hogy a marxi-lenini elmélet alapjainak lebontása a kapitalista centrumországokban már az 1920-as években megkezdődött a baloldalon a mai napig ünnepeelt Horkheimer és Adorno által vezetett Frankfurti Iskola keretein belül.¹³

Miért mondom el mindezt? Azért, hogy a lehető legélesebben rávilágítsak arra, hogy bárkik, bármilyen okból és bármennyire is szeretnék a kapitalizmust megszelídítve láttatni, a kapitalizmus mindig is terjeszkedésre, szerzésre, rablásra épült, tehát *az imperializmus a kapitalizmus immanens tulajdonsága*. Ahogy Lenin mondja: „a tőkés termelés lényegéhez hozzátartozik a határtalan terjeszkedésre irányuló törekvés — ellentétben minden régebbi termelési móddal”.¹⁴ Ezért a kapitalizmus fejlődése és formaváltásai („belső ugrásai”, ahogy Rózsnyai Ervin mondaná) egyben az imperializmus fejlődése és formaváltásai is.

Az imperializmust a tőkefelhalmozás esszenciális igénye hozta létre és a *tőkefelhalmozás az imperializmus hajtóereje*. Az imperializmus ugyan bonyolult totalitás, mint minden gazdasági-társadalmi rendszer, de leginkább a *tőkefelhalmozás (a monopolkapitalizmus) geopolitikai formájaként* ragadható meg. Ahogy a tőke koncentrációja és centralizációja előre haladt, úgy haladt előre az imperializmus politikai felépítményének (szuperstruktúrájának) koncentrációja és centralizációja is.

Egy nemzet, ország hazai munkásosztályának létszáma korlátos, és kizsákmányolásuk sem növelhető a végtelenségig (a nap 24 órából áll, a munkások ellenállása pedig nő), így a tőkének új munkászeketek után kell nézni. Terjeszkedést követel a profit újrabefektetésének igénye is. Ennek egzakt magyarázatát Marx adta meg *A tőkében*: ahogy a gépesítés a konkurencia kényszere miatt előre halad (a tőke ún. szerves összetétele nő), úgy csökken a profitráta, amit csak a kizsákmányolás fokozásával lehet (időlegesen) ellensúlyozni. Az ipari forradalom új és új hullámokban tört előre Angliában, Franciaországban, Poroszországban, de ennek a munkások csak a hátrányát érezték. Ahogy nőtt elégedetlenségük, úgy erősödött szervezethegységük az osztályharc

kudarcainak és sikereinek hullámain keresztül (chartista mozgalom, szakszervezetek, Párizsi Kommün, Bismarck szociális törvényei stb.) A helyzet mégis messze volt az elviselhetőtől, és robbanással fenyegetett – ami előbb 1871-ben (Párizsi Kommün), majd 1917–1919 forradalmaival be is következett. A tőke tehát nemcsak saját belső hajtóereje miatt ment rabolni a világba, hanem mert úzték-hajtották saját munkásosztályának nem szűnő rohamai a magasabb bérekért, a jobb életért a szent profit kárára.

Lenin idéz egy interjút az Afrika kolonizálásában úttörő szerepet játszó angol születésű üzletember, bányamágnás és politikus Cecil Rhodes-zal (Rhodesia, a mai Zimbabwe alapítójával), amelyben Rhodes elmondja, hogy 1895-ben Londonban, a munkanélküliek panaszait hallgatva jött rá az imperializmus fontosságára. Hogy megmentsen 40 millió angolt egy véres polgárháborútól, mondta Rhodes, újabb és újabb gyarmati földeket kell szerezni a gyarmatokon. „Ha el akarod kerülni a polgárháborút, imperialistává kell válnod” – idézi Rhodest Lenin.¹⁵ Megjegyzem, Cecil Rhodest Oswald Spengler, *A nyugat alkonya* című híres monográfia írója is az imperializmus prototípusának látta. Továbbá, az imperialista külpolitikát Thayer Mahan ellentengernagy a brit birodalom tapasztalataira való tekintettel már a XIX. század végén a felemelkedés eszközeként ajánlotta az Amerikai Egyesült Államok számára.¹⁶

Az imperializmus tehát a tőkefelhalmozás világszinten való fenntartására, fokozására, és az ehhez szükséges állami és nemzetközi struktúrák – intézmények, hierarchiák – kiépítésére irányuló szakadatlan törekvés a tőke rendelkezésére álló minden lehetséges „puha” és „kemény” eszközzel (politikai, gazdasági, katonai nyomásgyakorlás, befolyásolás a média által, civilek pénzélése, titkosszolgálati manőverek, háborúk stb.).

A kapitalizmus 1970-es éveket követő szakaszát Samir Amin az általánosított monopóliumok rendszerének és modern, kollektív imperializmusnak nevezte, Foster késő imperializmusnak, Cheng Enfu és Lu Baolin neo-imperializmusnak.¹⁷ Az imperializmus gazdasági alapzata a nemzetközi téren működő monopólium – monopolkapitalizmus, mutatta ki Lenin. Ennek is vannak fokozatai, mint az eddigiekben láttuk. Összefoglalva: a felhalmozás előrehaladtával a monopólium mind jobban összefonódik a tőkés állammal (állammonopolkapitalizmus az 1920-as évektől, aminek előjeleit már Lenin is látta), a centrumországok nagytőkéje az államukkal karöltve országokon átívelő hatalomra tesz szert (transznacionális monopolkapitalizmus

az 1970-es évektől¹⁸). De a tőke felhalmozása, koncentrációja és centralizációja itt nem áll meg, a centrumon belül is egyenlőtlenséget, hierarchiát generál, s az 1990-es évektől kialakul az általam egypólusú hegemon transznacionális monopolkapitalizmusnak nevezett szakasz az USA-val az élen.¹⁹ Ez utóbbi esetben az „egy pólusú” kettős jelentésű: a kapitalista világrendszeren belüli centralizáció mellett a *világrendszer egypólusúvá válását* is jelentette, legalábbis néhány évtizedre, a Szovjetunió felbomlása után, egészen a 2020-as évekig, amikor Kína és Oroszország vezetésével megerősödött a BRICS és a köréjük szerveződő országok sora. Ezzel láthatóvá vált egy, illetve több más pólus is, úgy is mondhatjuk, hogy az államok kapcsolatrendszerének egy új formája. A trendfordulót, azt, hogy (visszaütalva kezdő gondolatunkra) a sírásó nem halt meg, Oroszország Ukrajnában indított különleges katonai művelete jelentette, amely üzenet volt az imperializmusnak, hogy eddig, és ne tovább. Márpedig, ha a tőke terjeszkedése elé korlátokat állítanak, az számára a vég.

Felmerül a kérdés, hogy vajon nem csupán újra egy hegemonia-váltás következik-e be, ahogy az elmúlt ötszáz évben a spanyol-portugál uralmat előbb felváltotta a holland, majd a hollandot a brit, azt pedig az amerikai. Hogy vajon Oroszország nem csak egy új imperialista hatalom-e. Sajnos még a marxista-leninista, de magukat legalábbis annak tudó emberek körében is gyakori az a válasz, hogy igen: Oroszország, sőt Kína is, épp olyan imperialista hatalmak („kisimperialisták”, „szubimperialisták” – jelentsen is ez bármit), mint az USA és csatlósai, csak most ők kívánnak magunknak nagyobb falatot kiharapni a világból, s az ukrajnai háború is erről szól.

Ennél azonban mi sem lehetne nagyobb tévedés. Az imperializmus a legnagyobb tőkék koncentrációját és világméretű uralmát jelenti. Márpedig sem Oroszország, sem Kína, vagy a BRICS további tagjai és partnerországai nem tagjai ennek az uralmi körnek. Az, hogy nem tudunk mást elképzelni, mint imperializmust, hogy ezzel megőrökítjük a kapitalizmust, mint a társadalom legvégső formáját (örülhet Fukuyama), csak annak a jele, hogy az imperializmus belopózott a lelkek legmélyebb bugyraiba. De hát az uralkodó ideológiák mindig is az uralkodó osztály ideológiái voltak – mint azt a jó öreg Marx már rég megállapította.

3.2 Imperialisták-e a BRICS vezetői?

Emlékezzünk az imperializmusra adott első definíciónkra, amely a hozzáadott érték állandó és hosszú távú kivonását vette alapul! Ahhoz tehát, hogy meg tudjuk ítélni, melyik ország imperialista, vizsgálnunk kell a monopóliumok, a külföldi tőkeberuházások, a pénzpiacok szerkezetét, valamint a fizetési mérlegek állapotát.

Kezdjük a monopóliumokkal! Első megközelítésben nyilvánvalóan azokat az országokat tekinthetjük imperialistának, amelyekben több olyan transznacionális vállalat (monopólium) van, amely a hozzáadott érték nemzetközi elszivattyúzásra képes. Nos, a világ legnagyobb vállalatairól a Fortune magazin által évente összeállított 500-as listán 2023-ban 136 USA vállalat volt található, és mindössze három (!) orosz, azok közül is kettő, a Gazprom és a Sberbank, állami tulajdonú. A Gazprom a 41. helyen állt, a Sberbank a 250. helyen, a Magnet pedig a 448. helyen, s csak ezévben került be először az 500-as körbe.²⁰ A legnagyobb tőkepiaci kapitalizációval rendelkező, tehát legtőkeerősebb vállalatok top 100-as listáján pedig egyetlen egy orosz vállalat sem volt 2024-ben (a statista.com adatai szerint)! Kína vállalatainak száma viszont az utóbbi években befogta az amerikai vállalatokét: az 500-es listán 135, a 100-as listán viszont csak 10 kínai vállalat szerepelt, és ezek nagy része állami, azaz a *kínai kommunista párt vezénylete alatt áll*.

Ha egy kommunisták által vezetett vállalat imperialista, akkor vagy nem kommunisták vezetik, vagy minden tehén fekete, és Lenin is haladjon el a konkrét helyzet konkrét elemzésére vonatkozó szörszálhasogató intelmével, amit még a háborúk természetének megítélésénél is merészelt alkalmazni! Lenin, Rosa Luxemburg egy brossúrájára írt kritikájában leplezi le a „imperializmus idején nem lehetnek többé nemzeti háborúk” tézisének velejéig hibás és antidiialektikus voltát, hangsúlyozva, hogy ez a hibás tézis az imperializmus *elleni* nemzeti mozgalmakat – amelyek szükségszerűen háborúban végződnek – egyszerűen szem elől téveszti. Sőt, Lenin még azt is hangsúlyozza – jól figyeljünk! –, hogy ez a tévedés gyakorlati politikai értelemben is nagyon káros, mert alapot ad a „leszerelés ostoba propagandájának”, és ez az oka a nemzeti mozgalmakkal szembeni „még ostobább és egyenesen reakciós közömbösségnek”. Az imperialista hatalmak *ellen* vívott nemzeti háborúk nemcsak lehetségesek és valószínűek, de elkerülhetetlenek, haladóak és forradalmiak, bár sikerükhöz az elnyomott országok hatalmas töme-

geinek együttes erőfeszítésére van szükség – így Lenin, 1916-ban, de mintha ma szólna hozzánk.²¹

Nincs új a nap alatt. Rosa hibáját ma is sokan elkövetik a „marxista” baloldalon. Sőt, ma már nemcsak közönyt, de egyenesen ellenséges szembenállást tapasztalhatunk az európai „marxista” (valójában revizionista és liberális) baloldalon a nemzeti függetlenségért való kiállás minden formájával szemben. Ezért a legnagyobb jóindulattal is csak az imperializmus „hasznos idiotáinak” lehet nevezni őket, amit Lenin használt ilyen esetekre az opportunistá, revizionista, áruló stb. kifejezések szinonimáinak sorában.

De térjünk vissza korunk empirikus elemzéséhez! A nagyok között is legnagyobb tőkés vállalatok túlnyomó többsége napjainkban továbbra is az imperialista országok vállalata, elsősorban persze az USA-é. A legtökeerősebb 100 cég közül 81 tartozik a fejlett ipari, imperialista országokhoz, ezen belül az USA-hoz 59, s ezzel a 100 legnagyobb vállalat összesített tőkeerejének 84 százalékát adják, az USA egyedül pedig 72 százalékot.

Ami a tőke kivitelről illeti: 2023-ban a világ összes külföldi működőtőke-állományának 27,5 százaléka származott Észak-Amerikából (csak az USA-ból 21,3 százalék), 41,8 százaléka Európából, 4,8 százaléka Japánból (ez a három pólus összesen 74,1 százalékot tett ki). Ezzel szemben Oroszország mindössze 0,6 százalékot adott, de még Kína is csak 6,6 százalékot!²² Kína ráadásul még ezt az arányt is állami tőkealapjainak köszönheti, amelyek közül a legnagyobb, a China Investment Corporation (CIC) egyedül több mint egynegyedét adja a kínai külföldi befektetéseknek. Ráadásul a CIC külföldi befektetéseinek 59 százaléka az USA-ban, 27 százaléka egyéb fejlett országokban van,²³ ami azt jelenti, hogy 85 százalékban az imperialista országok piacán tevékenykedik, innen származó nyeresége tehát a fejlett országok megcsapolását jelenti. Ez talán mégsem imperializmus – köznyelv azt mondaná, hogy a fagyvi visszanyal –, már ha a tőkebefektetésekre is alkalmazzuk a Lenin által az imperialista hatalmak elleni nemzeti mozgalmakkal kapcsolatban elmondottakat. Vagy csak addig legitim egy fejlődő ország felemelkedése, addig igazolt antiimperializmusa, amíg érintetlenül hagyja az imperialista országok vagyionát, hozzáadott értékét? De bármilyen szép lenne is elgondolni, hogy Kína kizsákmányolja a fejlett országokat, ki kell ábrándítanom az olvasót, ugyanis összességében Kína finanszírozza a fejlett országokat, és nem fordítva – erre később, a jövedelemmérlegnél még visszatérünk.

De vizsgáljuk tovább a tőkekivitelt! A külföldi működőtőkebefektetések aránya a GDP-hez képest a BRICS átlagában még az elmúlt évek növekedése után, 2023-ban is csak 15,3 százalék (Oroszország: 13, Kína: 16,5 százalék) volt, ami messze elmarad az USA 34,5 százalékától, a fejlett centrumországokat együtt jellemző 54,2 százaléktól, vagy a 43 százalékos világlágtól, de alulmúlja még a 21,8 százalékos magyar adatot is! A G7-ek külföldi befektetéseinek összállománya 2023-ban meghaladta a 20,8 billió dollárt, míg a G20 többi 11 nem-imperialista tagjainak (a BRICS öt alapító tagján kívül 3 BRICS-partnerország, Indonézia, Törökország, Szaúd-Arábia, továbbá Argentína, Mexikó és Dél-Korea) együttes külföldi tőkeberuházása mindössze negyedannyit, azaz 5,3 billió dollárt tett ki, Kína nélkül pedig még ennek is csak a felét!²⁴

Ha csak ennyit tudnánk, már az is elég lenne, hogy nevetségessé váljanak az Oroszország és Kína imperialista jellegéről szóló fantazmagóriák. De az érvek sora itt még nem ér véget. A pénzpiacok felől nézve a BRICS súlyát, a következőt találjuk. 2024 közepén a világ valuta tartalékainak 58,2 százaléka dollárban állt, 19,8 százaléka Euróban, 5,6 százaléka japán yenben és 4,9 százaléka angol fontban. A kínai renminbi aránya 2,1 százalék, az orosz rubel élenyésző.²⁵ Márpedig ugye tudjuk, hogy az imperialista uralom elsősorban a pénzügyleteken keresztül valósul meg? Ennek kapcsán érdemes ismét utalni rá, hogy a BRICS nem a renminbi vagy a rubel használatát erőlteti partnereire, hanem a nemzeti valuták, kriptovaluták, kosárvaluták alkalmazását ajánlja a nemzetközi ügyeltekben. Ez bizony nem imperialista gondolkodás.

És mit mutatnak a fizetési mérlegek? Oroszország folyamatosan szenved a tőkekiáramlástól. Bár kereskedelmi egyenlege pozitív, jövedelemmérlegének makacs hiánya ezt nagy mértékben csökkenti. Vagyis az ország többet exportál, mint importál, de az exportért kapott többletpénz jó része kiáramlik az országból tőke- és egyéb jövedelmek formájában.²⁶ Jellemző az is, hogy az orosz tartalékok jelentős része külföldön, európai bankokban áll dollárban, euróban. Ez az, amit az ukrajnai konfliktus 2022. februári eszkalálódása után az imperialista hatalmak egyszerűen elkoboztak. Ez összesen mintegy 300 milliárd dollárt jelent, amelyből több, mint 6 milliárd fekszik amerikai bankokban. Az európai bankokban fekvő összeg hozamát, míg az amerikai bankokban fekvő összeg egészét Ukrajna fegyverkezésére fordították a saját propagandájuk szerint „demokratikus” és „szabálykövető” imperialista kormányok.²⁷ Az USA fizetési mérlege

esetében éppen fordított a helyzet: a kereskedelmi mérleg deficitjét, amely 1971 növekvő trendet mutat, túlkompenzálják a világból beáramló tőkejövedelmek, valamint az amerikai dollár erejét élvező állami és vállalati kötvényekért kapott összegek.

A tőkekimenekítés Oroszországból a Szovjetunió szétesésétől kezdve óriási méreteket öltött. Az IMF szerint az 1990-es évek derekán évi 15-20 milliárd dollár,²⁸ 2015 és 2020 között összesen 312,3 milliárd dollár folyt ki az országból, az akkumulált GDP 3,4 százaléka, s ennek fele tőkekimenekítés miatt. A tőkekimenekítés kisebbik fele a hazai tőkésosztály, nagyobbik fele pedig külföldi tőketulajdonosok révén történt.²⁹

Kína a kommunista párt vezetése alatt szigorú tőkeellenőrzést folytat, így ott a tőkekimenekítés nem ölt ilyen méreteket. Azonban Kínáról is elmondható, hogy kereskedelmi többletét a jövedelem-mérleg deficitje csökkenti. Az 1990-es évek óta Kína GDP-jének 5-10 százalékát szivattyúzták el az imperialista országok különböző csatornákon, ami azt jelenti, hogy az imperialista országok GDP-jének kb. évi 1 százaléka származott Kínából.³⁰

S a statisztikai tények végén álljon itt egy összefoglaló adat, ami talán elég is lett volna annak indoklásához, miért nevétséges imperialistának tekinteni a BRICS-országokat. Míg a G7, tehát a legfejlettebb tőkés országok állandó és növekvő nettó jövedelembevonást élveztek 1975 óta (amióta erre az IMF adatokat szolgáltat), és ez a többlet 2019-ben összesített GDP-jük 14 százalékát érte el, addig a G20 fent felsorolt többi 11 nem-imperialista tagja (köztük a BRICS) 1987 óta óriási és növekvő, akár 150-200 milliárd dollárt is meghaladó nettó forráskivonást szenvedett el *évente*, s a forráskivonás – mint láttuk – még a legerősebbeket is sújtotta.³¹

Ám van itt még egy említésre érdemes téma. Kína kapcsán divatos vád, hogy eladósítja, ezzel leigazza az afrikai országokat. A közelebbi vizsgálat azonban egészen más képet tár elénk. Abból kell kiindulni, hogy a szegény országoknak mindig is forrásbevonásra volt és van szükségük a fejlődéshez, s ezért hajlamosak az eladósodásra. Kína az Övezet és Út kezdeményezés keretében és fejlesztési bankjain keresztül valóban bőkezűen jutatott hiteleket több afrikai országnak, gyakorta kamatmentesen. Ráadásul mindig hajlandó volt átstrukturálni, sőt akár el is engedni a fizetési nehézségekkel küzdő országok terheit. A 2010-es évtizedben, különösen a COVID-19 pandémia következtében több ilyen esetre, illetve projektek törlésére is sor került. Természetesen nevétséges és átlátszó propaganda azt állítani

a mindig is adóssággondokkal küzdő szegény országokkal kapcsolatban, hogy egy világválság következtében beálló krízisben éppen csak a kínai hitelekkel adódott gondjuk. Mindenesetre ezt követően Kína óvatosabbá vált a hitelezéssel, hiszen a viszonylagos könnyelműség sokba került neki is, s azzal nem segít senkin, ha kivérezeti önmagát és partnereit, akikre hosszú távon szüksége van – hacsak nem az imperialistákon, akiknek ez megváltás lenne.

De nézzük ismét csak a tényeket! 2018-ban Kína részesedése Afrika összes külső adósságából közel 21 százalékot tett ki.³² 2022-ben összesen 10 milliárd dollár értékű kínai adósság elengedésére került sor 17 afrikai ország viszonylatában.³³ A pandémia alatti visszaesés után, 2022-ben Kína Afrika adósságából kevesebb, mint egy milliárd dollárral, azaz mindössze 12 százalékkal részesedett (állami és privát befektetők együtt), ami sokéves mélypont volt. Ugyanebben az évben a nyugati magánhitelezők aránya 35 százalékot ért el (2023-ban rendre 13 és 49 százalék volt a megfelelő arány). A nyugati magánhitelek átlagos kamata 5, a kínai hiteleké 2,7 százalék volt.³⁴ 2024-ben újabb lendületet vett a Kína-Afrika együttműködés. Xi Jin-ping kínai elnök 53 afrikai országgal kötött stratégiai partnerséget, és 2024 szeptemberében 25 országgal egyezett meg összesen 51,4 milliárd dollárnyi infrastrukturális projekt teljesítéséről 2027-ig. Az összeg kb. 57 százaléka hitel, 22 százaléka támogatás/segély, a többi kínai vállalatok beruházása. Nem mellesleg megegyeztek egyéb, például egészségügyi és biztonsági-katonai együttműködésről is.³⁵ Mindez a 2000-ben alapított Kína-Afrika Együttműködési Fórum (angol nevéből FOCAC) keretében, ami nagyon is beleillik a BRICS-féle új típusú, a békés egymás mellett élés öt alapelveinek megfelelő nemzetközi kapcsolatépítésbe. Kína minden idők legnagyobb infrastruktúra-fejlesztője Afrikában, s mint köztudott, a gazdasági-társadalmi fejlődés az infrastruktúrával kezdődik. Mindez arra utal, hogy az afrikai országok a nehézségek, kudarcok ellenére továbbra is szívesen működnek együtt Kínával, amely sosem köti az együttműködést és a hitelnyújtást politikai, gazdaságpolitikai, intézményi feltételekhez, ami már önmagában is előny a nyugati hitelekhez és projektekhez képest. És ne feledjük: Kína a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakát éli (amire Marx és Lenin is azt mondta, hogy nagyon hosszú lesz), vegyes gazdasággal, állami kontrollal a piac felett és a kommunista párt szigorú ellenőrzése alatt. A profitmotívumot használják, de nem uralkodik a termelésen. S ez a hitelnyújtásra is igaz.

A BRICS vezetői, Oroszország, Kína, és persze a másik három egykor volt gyarmat, Brazília, India, Dél-Afrika, tehát messze vannak attól, hogy imperialisták legyenek. Hogy is lehetek volna imperialistává, mikor Oroszország, a Szovjetunió formájában, éppen az imperializmus születése idején került ki a tőkés világgazdaságból 70 évre? Szétesése után gyenge és kiszolgáltatott országgént pedig nem nyert bebocsátást az imperialisták klubjába, bár kezdetben, még Putyin első évtizedében is, talán szívesen vette volna, ha befogadják legalább fegyverhordozónak. Kína a félgyarmati alávettetés – a megaláztatás évszázada – után a világ legszegényebb országai közül indult, fejlődése működőtöke importőrként vett lendületet Teng Hsziao-ping alatt, és csak a 2000-es években kezdett tőkét exportálni, azt is államilag ellenőrzött módon, államközi megállapodások keretében és kölcsönös előnyökre törekedve.

Hogy mennyire nem imperialisták, az a visszajáról is látszik: a koncentrált és centralizált imperializmus intézményei és államai szankciókkal, a pénzügyi intézményekből és a globális értékláncokból való kizárással, a technológiák megvonásával, ellenük irányuló katonai fenyegetéssel tudják hátráltatni fejlődésüket. Vagy ahhoz, hogy ne tekintsük imperialistáknak őket az kell, hogy maradjanak is elnyomott sorban? Hacsak nem az a baj, hogy ezek az országok (már) nem koldusszegények és nem kushadnak farkukat behúzva saját határaikon belül, hanem felemelve fejüket, megerősítve gazdaságukat kiléptek a világgazdasági sőt világpolitikai szintérré, akkor az ilyen véleményeket megfogalmazók súlyos alulinformáltságán kívül semmiféle elfogadható indoka nincs annak, hogy az „egyik kutya, másik eb” korlátolt nézőpontja alapján az imperialistákkal egy lapon említsük őket.

3.3 Eurázsia és az imperializmus

Az imperializmus állandó terjeszkedésre ítéltetett, s ezért a világ feletti uralomra tör. Ennek az uralomnak a stratégiáját a geopolitika rajzolja ki. A geopolitika abban az imperialista gondolatban fogant, hogy mindenki hódítani, terjeszkedni akar, s ha most nem is, hát majd fog. A geopolitika az imperializmus tudománya, s csak tükörből, az imperializmussal szembeni védelem oldaláról tükrözi az elnyomott vagy prédának kiszemelt országok és régiók érdekeit, mint amúgy mellékes kérdést.

Már a legelső geopolitikai elméletalkotók is kiemelték a 19. század végén és a 20. elején, az imperializmus kibontakozása idején, a tengeri flották jelentőségét a nemzetközi dominancia kivívása és fenntartása szempontjából, hiszen a hódítások és a kereskedelem a tengereken folyt. Ugyancsak felfedezték Eurázsia belső területeinek, lényegében a mai Oroszországnak a világhatalom szempontjából meghatározó jelentőségét. Thayer Mahan például a brit-amerikai-német-japán együttműködést tartotta szükségesnek a feltételezett orosz-kínai terjeszkedéssel szemben. Ugyanakkor megjósolta, hogy az iparosodó Ázsia, különösen Kína, egy napon a nyugati civilizáció vetélytársa lehet.³⁶

Elődei nyomán haladva a neves Halford Mackinder is úgy vélte, hogy a világ meghatározó része Eurázsia és Afrika (a kettő együtt a „világsziget”), ennek kulcsterülete („magja”, „szívtájéka”) a természeti kincsekben gazdag hatalmas eurázsiai föld, annak is a középső része. Az uralja a világot, aki uralja a magterületet, ezt a területet pedig úgy lehet uralni, ha uraljuk peremvidékeit. A magterületet két külső kör veszi körül, az egyik Közép-Európától fut Dél- és Kelet Ázsián át a Csendes-óceánig, tehát magában foglalja Németországot, Kelet-Európát, a Balkánt, Törökországot, Indiát és Kínát, a másik, külső kör pedig Amerikát, Nagy-Britanniát, Afrikát, Japánt és Ausztráliát. Mackinder szerint a körök, azok közül is a belső kör uralásával lehet uralni a világsziget belsejét, s ezzel a világszigetet (Euráziát és Afrikát), vagyis a világot magát. Egy ilyen uralomra a tengeri hatalmak (voltak) képesek, amilyen Anglia is, hiszen – az elmélet születése idején és még utána is egy évszázadig – a nagy szárazföldi terület belső összeköttetései és így fejlettsége is meglehetősen elmaradott, katonailag gyenge volt, különösen a fejlett centrumországokhoz képest. Ez megmutatkozott az ópiumháborúban, amelyek révén az európai hatalmak, Anglia vezetésével, félgymarmati sorba süllyesztették Kínát egy évszázadra. Mackinder ugyanakkor már azt is látta, hogy a vasút megnöveli a szárazföldi mobilitást, ami csökkenti a tengeri hatalmak előnyét. Sőt, ő volt az első, aki az angol dominanciára nézve riasztó perspektívaként írta le Németország és Oroszország szövetségét, amellyel a német technológia és az orosz erőforrások egyesülnének.³⁷ Ezt a félelmet azóta a tökéletes világrend új vezetője, az USA, illetve az ő érdekeit kifejező stratégiák és az amerikai ipari-pénzügyi-katonai nagytőke is magáévá tette, s ezek mindent el is követtek, hogy megakadályozzák ezt az egyesülést. Legutóbb a Németországot olcsó orosz gázzal ellátni hivatott Északi Áramlat vezeték felrobbantásával.

Mackinder elméletét az Amerikai Egyesült Államok professzora, Nicholas Spykman fejlesztette tovább. Lényegében megerősítette Mackindert és még plasztikusabban fejtette ki, hogy a közép- eurázsiai földterület feletti uralomhoz az azt övező peremvidéket kell uralni. E stratégia követése tükröződik az Oroszországot körbevevő amerikai katonai támaszpontok nagy számában, a NATO kelet felé terjeszkedésében, Ukrajna proxyvá változtatásában, az afganisztáni befolyásért vívott harcban, a színes forradalmakra való állandó kísérletekben az orosz határokon (Fehéroroszország, Kazahsztán, Georgia, Moldova stb.) és az USA Tajvannal kapcsolatos politikájában is. A 20. és 21. század geopolitikusai, közülük a legismertebb Henry Kissinger, Zbigniew Brzezinski és George Friedman, ezen elődök nyomdokain haladtak tovább szakadatlanul keresve az amerikai uralom fenntartásának feltételeit.

Miért írom mindezt? Azért, hogy világossá tegyem: az imperializmus régi keletű játéka zajlik a világban, s ez az imperializmus az európai tengeri, hódító kapitalista hatalmak találmánya volt. Kezdetől fogva saját uralmuk növelését tartották szem előtt, egy pillanatig sem gondolkodtak kölcsönösen előnyös együttműködésre épülő békés egymás mellett élésben. Ráadásul elérték, hogy a lakosságuk 99 százaléka is ilyen szemüvegen keresztül lássa a világot. E szemlélet hajtóereje a tőkefelhalmozás terjeszkedési igénye, s megállítani csak egy ellenkező szemlélet tudja, amihez persze elengedhetetlen a nyers erő megléte is. Ez azt is jelenti, hogy az imperializmus bukása a szocialista perspektíva megerősödését feltételezi és eredményezi. Az imperializmust nyilvánvalóan nem lehet legyőzni imperialista módon, hiszen ez logikai nonszensz lenne. Az egypólusú, hegemon, ultracentralizált imperializmus a transznacionális tőkés vállalatokra, a szabadpiacra és a neoliberais gazdaságpolitika diktátumára épül. Az ezt felváltó multipoláris, különféle társadalmi berendezkedésű, és a szabadpiaci anarchiával szemben tipikusan az állami irányításra támaszkodó világrendszer pedig megnyitja az utat a kapitalizmuson túlmutató magasan szervezett, tudatos társadalmi formációk felé. Az emberiség ma már rendelkezik az ehhez szükséges ultrafejlett termelőerőkkel – immár egy kommunista párt által vezetett országban is, sőt lassan inkább ott, mint a letűnő világrend centrumországaiban.

3.4 Az imperializmus bukásának belső okai

Az imperializmus bukása nemcsak azért szükségszerű, mert felnő és „fellázad” vele szemben a periféria, hanem ugyanakkor azért is, mert ez a felnövekvés és lázadás csakis az imperializmus belső gyengülésével dialektikus összhangban bontakozhat ki. Ennek az immanens gyengülésnek a szimptomái közül vesszük sorra alább a leglényegesebbeket.

Olyan folyamatokról van szó, amelyek már régóta bűvópataként törnek utat maguknak, s amelyek nyilvánvalósága történelmi fordulópontok – válságok, háborúk, forradalmak, kormányváltások – során kerül napvilágra. Ilyen fordulópontra volt az imperialisták szűklátókörű neoklasszikus közgazdaságtanán felnőtt „magángazdászok” jóvoltából tévesen „pénzügyi”-nek titulált 2008-as válság, az orosz különleges hadművelet megkezdése Ukrajnában 2022 februárjában, az „autokratikus” és „illiberális” vezetők és kormányok hatalomra kerülése, és szintúgy ilyen jelentőséggel bírt a 2024. november 5-i amerikai elnökválasztás, amelyen a republikánusok jelöltje, Donald Trump nyert. Nemcsak az elektori helyek többségét szerezte meg, de a szavazók abszolút többsége, több mint 73 millió fő is rá szavazott, a közvéleménykutatók szerint elsősorban azért, mert megélhetési problémáik orvoslását várják tőle. Az USA-ban az infláció és a magas munkanélküliség, valamint az illegális migrációval járó közbiztonsági helyzet sok ember életminőségét rontotta, s emiatt, érthető módon, az ukrán háború finanszírozását is rossz szemmel nézték. A woke és a gender ideológiák okozta társadalmi felfordulás szintén közrejátszott a konzervatív Trump győzelmében. A neoliberalis gazdaság és erkölcsi szabadelvűség következményeit még annak epicentrumában, az USA-ban is megelégtelték sokan.

Donald Trump már első elnöksége (2017–2021) alatt is furcsaságokat követett el, például, hogy 35 év után ő volt az első elnök volt, aki nem indított katonai intervenciót a világban – ezt 1945 óta rajta kívül csak Jimmy Carter és elődje, a senki által meg nem választott Gerald Ford mondhatta el magáról.³⁸ Persze ne legyenek illúzióink: az USA nagytőkéjének, a katonai-ipari-pénzügyi komplexumának érdekeit Trump sem szorította háttérbe, s nem is hagyott fel az ezen érdeket szolgáló külföldi intervenciókkal, legfeljebb azokat rejtettebb, vagy puhább eszközökkel végezte. Ugyanakkor Trump szembe ment a nyaklód nélküli „zöldítéssel”, ami miatt klímatagadóként bélyegezték meg, holott csak arról van szó, hogy a környezetvédelemmel

a racionalitás keretein belül halad előre. Ez egyébként hallatlan versenyelőnyt jelent az USA termelői számára Európával szemben. A 2024-es, amerikai viszonylatban elsöprő erejű újraválasztásával az amerikai gazdaság fellendítését ígérő elnök az importvámok drasztikus megemelését, az adók jelentős csökkentését, az illegális migráció leállítását, és az illetéktelenek kitoloncolását, az ukrajnai és közélkeleti fegyveres konfliktusok befejezését ígérte – a hegemoniáért vívott harc elsősorban kereskedelmi háborúk és hazai iparvédelem formájában való folytatását. Nagyon valószínű, hogy folytatja majd nemzetközi kötelezettségvállalásai csökkentését, például a környezetvédelmi szerződésekből, szervezetekből való további visszavonulását, a külső háborúk finanszírozásának csökkentése-leállítását, a NATO finanszírozásban az USA relatív súlyának mérséklése formájában. Az imperializmus feje tehát saját gazdaságának és társadalmának megerősítésére fog koncentrálni, s a magas (64,5 százalékos) részvétel mellett a szavazáson részt vettek többsége ehhez adta voksát.

Protekciónista politika alkalmazásáról van tehát szó akár versenytársaival (mint Kína), akár saját szövetségeseivel szemben (Japán, Európa, Kanada). A korlátlan szabadkereskedelemre épülő világrend, az általa szült „hegemónnal” az élen, önmaga ellentétébe látszik fordulni. Vajon miért?

Az önpusztító belső ellentmondás legfőbb oka persze elsősorban a profitráta esésének történelmi tendenciája, ami hullámzóan, konkrét gazdasági fordulatokon és válságokon keresztül, de könyörtelenül tör utat magának. Nem egyszerűen a csökkenő tendenciáról van szó, hanem arról, hogy ennek ellensúlyozása (a kizsákmányolási ráta és a termelékenység növelése) mind nehezebb és ezért mind nagyobb erőfeszítéseket követel a transznacionálissá nőtt tőke és intézményei részéről. Az imperializmus költséges passzió. A történelem tanúsága szerint, ha egy birodalom túlterjeszkedik lehetőségein, meggyengül és óhatatlanul elbukik.

Az imperializmus egy kézben koncentrálódása a vele járó a terhek és visszahatások koncentrálódását is jelentette. Köztudott, hogy a katonai kiadások túlnyomó többségét a NATO-belül az USA állja, s ez az egyik, amin Donald Trump változtatni akar. De nemcsak erről van szó. Az USA kereskedelmi mérlegének hiánya az 1970-es évek óta nő, amiért elsősorban a termelésnek az alacsonyabb bérű országokba telepítése (a profitráta süllyedésének ellentételezése) a felelős. Ez a dollár kulcsvaluta szerepe miatt volt járható út az USA számára, mert az import kiegyenlítéséhez és a külföldi beruházásokhoz szükséges

pénzt a bankóprés megnyomásával és más országok dollár tartalékai-
ból, az abból vásárolt amerikai állampapírokból tudta és tudja fedezni.
Ez, és az időnként magas kamatok és adók azonban azt eredményez-
ték, hogy az országból az ipar nagy szegmensei tűntek el (kialakultak
a „rozsdáövezetek”), az ipar helyét elfoglalták a szolgáltatások és pénz-
ügyek – a gazdaság belső tartóoszlopai meggyengültek, a szegénység
makacs (az OECD-ben a legmagasabb arányú) és a társadalom egyes,
sokszor nem is látható rétegeiben (pl. illegális migránsok) növekvő
méreteket öltött, aminek következményei (bűnözés, drogfogyasztás,
közbiztonság stb.) a társadalom minden szegmensében éreztette ha-
tását. Éppen az gyengíti meg tehát az imperializmust, ami az erőse-
növekvő befolyása a világban saját belső erejét apasztja azáltal, hogy
a tartószervezetet fokozódó mértékben kívülre helyezi.

A betegséget csak visszafejlődéssel lehet gyógyítani – valami ilyes-
mi történik Trump alatt – de ez a visszafejlődés nem kevésbé hat az
imperializmus lényege ellen, mint az ezt előidéző folyamat. A tőke
természete a terjeszkedés, s ha ebben megakadályozzák, elveszíti
dominanciáját a társadalom felett, s előbb-utóbb elsorvad. Hasonló-
képpen, ha az imperializmus visszaszorul Amerikába, nem lesz többé
önmaga. (Nem véletlenül igyekszik Trump az USA befolyásának
növelésére Grönland és Kanada viszonylatában, tovább centralizálva
az imperializmust és immár saját partnereit kebeleztve be.)

Ezért aztán kétséges, hogy Trump sikeres lesz-e a „mélyállam”
visszaszorításában – amin valószínűleg a katonai-ipari-pénzügyi
komplexum túlterjeszkedését érti. Pontosan azt tehát, amiről fentebb
szóltam. A globális tőkésosztályon belüli folyik a harc a dominanciá-
ért, ami történelmileg páratlan módon az Európában (Angliában) szü-
letett globális fináncoligarcha-hálózat pozícióinak (a „mélyállamnak”)
maga a globális tőkésosztályon belülről érkező támadását jelenti.
Ezt a helyzetet az imperializmus „elöregedése” mellett a perifériáról
érkező gazdasági és katonai kihívás idézte elő.

3.5 A BRICS szerepe az új világrendszer kialakulásában

Az imperializmus életgörbéjének leszálló ágán, annak is a vége felé
jár. Lenin halódó, rothadó rendszerről beszélt már a 20. század
elején, Spengler hanyatlásról, Samir Amin pedig úgy fogalmazott,
hogy az 1970-es évek óta a kapitalizmus a szenilitás korába lépett. E
hanyatlással párhuzamosan több új erőközpont keletkezett a világ-

ban, amelyeket éppen a négy kontinensen jelenlévő BRICS foglal keretbe. A BRICS tehát maga is több erőközpont találkozója. Ennek kifejeződése, hogy új típusú világrend van kialakulóban: versengő regionális központok helyett a szuverenitásukat megőrző országok feladatközpontú, kormányközi együttműködése. Ez az összefogás a legelőrehaladottabb az eurázsiai térségben – a „világsziget” belsejében, a magterületen, avagy szívföldön! A szerveződés hosszú évekre nyúlik vissza, de csak az utóbbi években vált intenzívebbé.

1991-ben alakult meg a 11 volt szovjet tagköztársaságot tömörítő Független Államok Szövetsége. 1996-ban hozta létre a Sanghaji Együttműködési Szervezetet Kína, Oroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, később csatlakozott India, Irán, Pakisztán és Üzbegisztán. Biztonságpolitikai, gazdasági, politikai, kulturális területeket érint. 2000-ben merült fel az ötlet, majd formálisan 2002-ben indult útjára a korábban már említett Nemzetközi Észak-Dél Közlekedési Folyosó (INSTC) Oroszország, Irán és India részvételével az Ázsiát Európával összekötő útvonalak lerövidítése szándékával. Az együttműködés sokáig tetszhalott volt, 2022-től vett lendületet a Mumbai és Szentpétervár közötti multimodális szállítási útvonal kiépítésével, de időközben újabb tagokkal is bővült: Azerbajdzsán, Fehéroroszország, Örményország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, sőt Omán, Szíria és Törökország, s megfigyelőként Bulgária. Korábban Ukrajna is bekapcsolódott, de a háború természetesen hidegre tette a kapcsolatokat. Már a 2000-es években tervbe vették, de csak 2014-ben írták alá az Eurázsiai Gazdasági Uniót, amely mára Oroszországot, Fehéroroszországot, Kazahsztánt, Kirgizisztánt és Örményországot öleli fel. Számos gáz- és olajvezeték, elektromos hálózat épült és épül a közép-ázsiai térségben, amely összeköti az ázsiai országokat egymással és Európával, potenciálisan az egészszel, de egyelőre csak annak déli és keleti részével. Minderre 2013-ban Kína Övezet és Út programja tette fel a koronát, amely program újabban mindinkább kinyúlik Afrika felé is. A formálódó kapcsolatok tehát lassan az egész afro-eurázsiai szuperkontinest (a mackinderi „világszigetet”) egybefogják.

A BRICS növekvő gazdasági potenciálját a korábbi fejezetekben tekintettük át. A BRICS köré szerveződő Globális Dél országainak együttes képességei azonban még ennél is jelentősebbek, és a jövőben még inkább azok lesznek. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ennek az egész szerveződésnek a legjelentősebb tagjai Oroszország és Kína. Az egyik katonailag, a másik gazdaságilag képes felvenni a versenyt az

imperializmussal, de ebben a harcban mindkét ország rákényszerül, hogy minden szempontból kifejlessze termelőerőit: Oroszország a gazdasági, Kína a katonai potenciáit. Ezt látjuk is Oroszország gazdasági növekedésében, mezőgazdaságának fejlődésében, aminek eredményeként élelmiszer-importőrből élelmiszer-exportőrré vált. Oroszország ma a világ legnagyobb gabona exportőre, aminek jó hasznát veszi az afrikai államokhoz fűződő viszonyában. 2023-ban új technológiai programot indított el, amelynek célja a technológiai szuverenitás elérése. Haditechnológiáját rohamosan fejleszti, a szuper- és hiperszonikus rakétákkal az USA előtt jár.

Kína technológiai szárnyalása lenyűgöző, már most több területen megelőzi az USA-t. Nagy léptekkel fejleszti haderejét, haditengerészetét is, amely már most is számszerű fölényben van az amerikai haditengerészettel szemben, bár technológiában talán még mögötte kullog – bizonyára nem sokáig. Oroszország és Kína rendszeresen közös hadgyakorlatokat tartanak, és szorosan együttműködnek a technológiafejlesztésben általában, beleértve a haditechnológiát is. Figyelve a híreket bárki láthatja, hogy Kína az USA-val való katonai összecsapásra készül, de legalábbis alkalmassá igyekszik tenni haderejét egy ilyen összecsapás esetére. Ne feledjük: az USA a Dél-Kínai tenger feletti ellenőrzés szempontjából kulcsfontosságú Tajvant semmi áron nem akarja átengedni Kínának, s erősíteni igyekszik ázsiai szövetségi rendszerét. Erre példa a 2007-ben kezdeményezett Négyoldalú Biztonsági Párbeszéd, angol nevéből a QUAD, amelyben az USA mellett India, Japán és Ausztrália vesz részt, vagy a 2021-ben aláírt AUKUS, amely egy hadászati atomtengeralattjárókat és hiperszonikus technológiákat érintő egyezmény Ausztrália, az Egyesült Királyság és az USA között. A másik oldalon a katonai együttműködésbe beszállt az önerejéből atomhatalommá avanszált Észak-Korea is, amely mind Kínával, mind Oroszországgal kölcsönös katonai segítségnyújtási egyezményt kötött (Kínával már 1961-ben, Oroszországgal 2024 októberében). A BRICS hivatalos ázsiai partnerországai között pedig 2024 októbere óta ott tudhatjuk Kazahsztánt, Üzbegisztánt, és az 1967-ben biztonsági együttműködésként indult, mára egyéb területeket is felölelő Délkelet-Ázsiai Együttműködés, az ASEAN, négy prominens tagját (Indonézia, Malajzia, Thaiföld, Vietnám) is. Nem nehéz kitalálni, hogy a vetélkedés fő terepe a jövőben Ázsia lesz.

Ha békét akarsz, készülj a háborúra – tartja a régi latin mondás. És valóban, hatalom ott van, ahol katonai erő van. Ez a realitás. Oroszország és Kína azonban nem imperialista hatalmak, ráadásul az elmúlt

évszázad mindkét ország történelmébe mélyen belevészte a szocialista elmélet és gyakorlat tapasztalatait. Továbbá, Kína külpolitikai elvei, amelyek a kínai alkotmány preambulumban is szerepelnek, a békés egymás mellett élésre épülnek, és sok ország számára példamutatók. Ezek az elvek először az Indiával 1954-ben Tibet kapcsán kötött ún. Panchsheel (öt elv) egyezményben kerültek be a nemzetközi kapcsolatokba:

- Egymás területi integritásának és szuverenitásának tiszteletben tartása.
- Tartózkodás az egymással szembeni agressziótól.
- Be nem avatkozás a másik belügyeibe.
- Egyenlőség és kölcsönös előnyök az együttműködésben.
- Békés egymás mellett élés.

Ezt az öt elvet beemelték az 1955-ben az indonéziai Bandungban megrendezett első Ázsia-Afrika konferencia záródokumentumába is a népek békés, jószomszédi viszonyának és baráti együttműködésének tíz pontja közé.³⁹ Ez a tíz pont azóta „Bandungi Elvek” néven vált ismertté és a fejlődő országok emancipációs törekvéseinek – mint az el nem kötelezettek vagy a G77 mozgalma – közös alapja lett.

Az öt alapelv azóta is belekerül minden nemzetközi dokumentumba, amelyet Kína aláír, beleértve a 2022 február 4-én, az Oroszország által Ukrajna területén indított speciális hadműveletet két héttel megelőző Putyin-Xi Jin-ping találkozó közös nyilatkozatát is.⁴⁰

Ha az USA-nak lehet küldetéstudata, amivel a kapitalista világot vezeti, akkor lehet küldetéstudata Kínának és Oroszországnak, s velük a Globális Délnek is. Az USA küldetéstudata a szabadpiac és liberális demokrácia elterjesztése és védelme kerek e világon, Kína és Oroszország küldetéstudata pedig a Panchsheelban, illetve a Bandungi Elvekben ölt testet. Oroszország és Kína több csúcstalálkozó zárónyilatkozatában kifejtette, hogy új világrendet kívánnak építeni, amely több pólusú, és amelyben minden ország szuverén módon dönt társadalmi-politikai berendezkedéséről. Ebben áll Kína és Oroszország vonzereje a fejlődő országok számára. Hiába próbálnak az imperialisták propagandagépezetük által épp olyan képet festeni Oroszországról és Kínáról, amelyet akkor látnak, amikor maguk a tükörbe néznek. Ez hatásos ugyan az imperialista országokban, sajnos még azok „marxista” baloldali köreibben is, de a világ nagy része nem ennek, hanem annak hisz, amit tapasztal. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy mindössze 42 ország, lényegében csak az imperialisták és legszorosabb csatlósáik, csatlakozott az USA és az EU által

meghirdetett szankciókhoz Oroszország ellen; hogy a Száhel-övezet francia neokolonialista rendszerrel szakítani igyekvő országai Oroszországgal és Kínával keresik a katonai és gazdasági együttműködést; hogy a BRICS köré szerveződő, már csatlakozott vagy csatlakozni kívánó országok száma már most 50 körül jár.

Az imperializmus vesztségre áll, ezt látjuk az ukrajnai fronton, a gazdaságban és a technológiában, sőt már a demokrácia területén is. Elég, ha az Európai Unió háborús politikájára gondolunk. A másik oldal viszont egy új, színes világot nyerhet. Alexander Dugin híres orosz filozófus (akinek a lánya 2022-ben ukrán merénylők áldozata lett, de nagyon is valószínű, hogy az apja helyett kellett meghalnia), úgy fogalmaz, hogy a BRICS a jövő, amelyhez kapcsolódva a dekolonizáció egy új hulláma, „mély” dekolonizáció zajlik. Az egypólusú világrendszer kapitalizmus, mondja, de egyben civilizáció is (materiális, hanyatló – ahogy Spengler jellemezte a Nyugatot), amivel szemben a BRICS egy egészen más totalitás. Már akkor sem csak gazdaságról van szó, amikor arról van szó – állítja, mintha csak Marxot akarná idézni –, mert a nyugat gazdasága a többlétről is szól, az uzsoráról, a kisajátításról, az elidegenedésről és a protestáns, individualista erkölcsről (ez Webertől jön), ami más civilizációkra nem jellemző. A globális tőkés piac maga a gonosz – véli Dugin. Amikor a BRICS ezen kívül tevékenykedik, objektíve ennek állít alternatívát. A BRICS „egy új, alternatív, forradalmi ideológiának” a magja. Az orosz filozófus szerint a BRICS vezetésével egyfajta forradalom zajlik a modern kapitalista világrendszer dominanciája ellen, még ha ez nem is tudatosul a BRICS minden tagjában.⁴¹

A világrendszer szemünk előtt zajló változásában a legfontosabb dolog a minőségi változás: a többpólusú világrend megnyitja az utat egy jobb társadalom irányába, vagyis a szocialista átalakulás felé. Nemcsak azért, mert egy multipoláris világban nincs egyetlen nagyhatalom sem, mely privilegizált helyzeténél fogva rákényszeríthetné az akaratát más nemzetekre, hanem azért is, mert az imperializmus elleni harc azt is jelenti, hogy az országoknak le kell válniuk a tőke globális hálózatairól. Olyannyira, hogy a tőke globális urai, fölfuvalkodottságukban, erre maguk kényszerítik őket a szankcióikkal. Amire nem tudták rászanni magukat saját jóvoltukból, azt most meg kell tenniük kényszer alatt. Ehhez azonban a tömegekkel szorosabban együtt kell működniük, igényeiket kielégíteni, mert a centrumtőkéről való leváláshoz és az országok önállósodásához szükséges tartalék energiák csak így szabadíthatók fel a népből. Kína

példát mutat a szocialista irányú, a piacot használó, de azt korlátozó fejlődés számára.

Az imperialista országok dolgozó osztályaira pedig keserves idők jönnek, amelyek előbb-utóbb őket is a forradalmasodás útjára terelik. A terjeszkedési lehetőségeiben korlátozott, a külső olcsó forrásoktól fokozatosan megfosztott centrumtőke ugyanis a kizsákmányolási ráta fokozására kényszerül a saját munkásosztályai viszonylatában is. Vége a Samir Amin által lényegre törően csak *imperialista járadéknak* nevezett, extra forrásokból finanszírozott relatív jólétnek. Az élet-színvonal fenntartásához a centrumtőke korlátozására, és szocialista fordulatra lesz szükség.

Persze addig valószínűleg még hosszú és rögös az út, bár a történelmi események egy bizonyos kritikus tömeg elérése után szükségszerűen felgyorsulnak. De addig sem árt tudomásul venni, hogy a második világháború után kialakult világrendnek vége, az imperializmus erői fogytán, vele szemben hatalmas erők nőttek fel és gyarapodnak napról napra. Ezeknek az erőknek van víziója egy békés, a népek szuverenitására és a kölcsönös fejlődésben való érdekelttségére épülő világ képében. Mi ez, ha nem a szocializmus felé vivő út?

Az imperializmus vereséget szenvedett Európában Oroszországtól. Ez meglepő módon az imperializmuson belüli pozícióharcot generált. A gyarmatból lett hegemón, az USA egyes tőkés és politikai körei belátták, hogy a világhuralmat fenntartani már nem képesek, jobb lesz, ha az USA közvetlen megerősítésére koncentrálnak. Ez már önvédelem, úgy is mondhatjuk, az imperializmus haláltusáját látjuk. Európa, az imperializmus egész gépezetét a kezdetektől fogva mozgató globális fináncoligarchia bölcsője és utolsó mentsvára azonban egyelőre a legkevésbé sem kívánja feladni hadállásait. A folyamat azonban elindult, a világ multipolárisává válása immár visszafordíthatatlan, s ez megnyitja az utat a kapitalizmust meghaladó, nemzeti sajátosságú szocializmusok előtt. Ezt pedig a BRICS-nek, ezen belül elsősorban Kína gazdasági felemelkedésének és Oroszország imperializmussal való katonai szembeszegülésének köszönhetjük.

Ideje tehát jól megfontolnunk, hova állunk.

Jegyzetek

¹ Rozsnyai Ervin (2002): *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest.

² O'Neil, Jim (2001): *Building Better Global Economic BRICs*. Global Economics Paper No: 66, Goldman Sachs.

- ³ Jones, Marc (2024): Saudi Arabia joins BIS- and China-led central bank digital currency project. *Reuters*, 2024. június 5. <https://www.reuters.com/technology/saudi-arabia-joins-bis-led-central-bank-digital-currency-trial-2024-06-05/>
- ⁴ Reuters (2024): BIS to leave China-backed central bank digital currency project. *Reuters*, 2024. október 31. <https://www.reuters.com/business/finance/bis-leave-cross-border-payments-platform-project-mbridge-2024-10-31/>
- ⁵ NDB (é.n.) New Development Bank website. <https://www.ndb.int/>
- ⁶ BRICS (2024): *XVI BRICS Summit. Kazan Declaration*. Strengthening multilateralism for just global development and security. Kazan, Russian Federation. 23 October 2024.
- ⁷ Pl. Amin, Samir (1985): *Delinking. Towards a Polycentric World*. London: Zed Books; Amin, Samir (2004): Geopolitics of contemporary imperialism. In *New Worldwide hegemony. Alternatives for change and Social movements*. Buenos Aires, Lugar, CLACSO, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales. 71–107.; Amin, Samir (2006): *Beyond US Hegemony? Assessing the Prospects for a Multipolar World*. World Book Publishing, Beirut; Amin, Samir (2015): Contemporary Imperialism. *Monthly Review* 67(3), 23–39.
- ⁸ Szigeti Péter (2005): *Világrendszernézőben – Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó. 39. és 240.
- ⁹ Rozsnyai (2002): i. m.
- ¹⁰ Amin (2006): i. m.
- ¹¹ Nkrumah, Kwame (1965): *Neo-Colonialism, the Last Stage of Imperialism*. London: Thomas Nelson & Sons.
- ¹² Magdoff, Harry (1969): *The Age of Imperialism*. New York, Monthly Review Press; Magdoff, Harry (1978): *Imperialism: From the Colonial Age to the Present*. New York, Monthly Review Press.
- ¹³ Artner Annamaria (2023): Global encirclement and prospects of socialism in the 21st century. *Russia in Global Affairs* 21(4), 96–122.
- ¹⁴ Lenin, V. I. (1897): A Characterisation of Economic Romanticism. VI. The Foreign Market as the “Way Out of the Difficulty” of Realising Surplus-Value. *Marxist Internet Archive*. <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1897/econroman/i8vi.htm#v02zz99h-161-GUESS>. (Kiemelés az eredetiben.)
- ¹⁵ Lenin, V.I. (1916a): Imperialism, the Highest Stage of Capitalism. VI. Division of the World Among The Great Powers. *Marxist Internet Archive*. <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/imp-hsc/ch06.htm>
- ¹⁶ Klemensits Péter (2021): Eurázsia szerepe a klasszikus geopolitikai elméletekben. *Eurázsia Center*, 2021. február 17. <https://eurasiacenter.hu/2021/02/17/euraszia-szerepe-a-klasszikus-geopolitikai-elmletekben/>
- ¹⁷ Amin, Samir (2018): *Modern Imperialism, Monopoly Finance Capital, and Marx’s Law of Value*. New York, Monthly Review Press; Amin, Samir (2019): The New Imperialist Structure. *Monthly Review*, 2019. július 1. <https://monthlyreview.org/2019/07/01/the-new-imperialist-structure/>; Foster, John Bellamy (2019): Late Imperialism. Fifty Years After Harry Magdoff’s *The Age of Imperialism*. *Monthly Review* 71(3). <https://monthlyreview.org/2019/07/01/late-imperialism/>; Cheng, Enfu – Lu, Baolin (2021): Five Characteristics of Neoimperialism. Building on Lenin’s Theory of Imperialism in the Twenty-First

- Century. *Monthly Review* 73(1). <https://monthlyreview.org/2021/05/01/five-characteristics-of-neoimperialism/>
- ¹⁸ Rozsnyai (2002): i. m.
- ¹⁹ Artner (2023): i. m.
- ²⁰ Fortune Global 500 (é.n.). https://fortune.com/ranking/global500/2023/search/?fg500_country=China
- ²¹ Lenin, V. I. (1916b): The Junius Pamphlet. *Marxist Internet Archive*. <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/jul/junius-pamphlet.htm>
- ²² UNCTAD WIR (2023): *World Debt Tables*. <https://unctad.org/topic/investment/world-investment-report>
- ²³ Toledo, Matt (2023): China Investment Corporation Announces 2022 Results. December 13, 2023. *Chief Investment Officer*. <https://www.ai-cio.com/news/china-investment-corporation-announces-2022-results/>
- ²⁴ UNCTADStat (2024): *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual*. Last updated 16 Aug. 2024. <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/dataviewer/US.FdiFlowsStock>
- ²⁵ IMF (2024): Data portal. <https://data.imf.org/?sk=e6a5f467-c14b-4aa8-9f6d-5a09ec4e62a4>
- ²⁶ Bank of Russia (é.n.): Statistics. Balance of payments. https://www.cbr.ru/eng/statistics/macro_itm/svs/p_balance/
- ²⁷ Schecter, A. – Lebedeva, N. – Bradley, M. (2024): Congress passes bill that could unlock billions in frozen Russian assets for Ukraine. *NBC News*, 2024. április 20. <https://www.nbcnews.com/news/world/house-vote-billions-dollars-russian-government-money-sitting-us-banks-rcna148671>
- ²⁸ Loungani, P. – Mauro, P (2000): *Capital Flight from Russia*. IMF Policy Discussion Paper PDP/00/6, IMF.
- ²⁹ Bulatov, Alexander S. (2022): MNEs and Capital Flight: The Case of Russia. *Russian Journal of Economics* 8(2), 174–188.
- ³⁰ Carchedi, G. – Roberts, M. (2021): The Economics of Modern Imperialism. *Historical Materialism* 29(4), 23–69.
- ³¹ Carchedi – Roberts (2021): i. m.
- ³² Toussaint, Eric (2024): [Part 3] Questions/Answers on China: Is China doing what the World Bank, IMF and US are doing? 23 February, 2024. *CADTM*. <https://www.cadtm.org/Part-3-Questions-Answers-on-China-Is-China-doing-what-the-World-Bank-IMF-and-US>
- ³³ Onukwue, Alexander (2022): China waived debt for 17 African countries to argue against western bullying. *Quartz Africa*, 2022. augusztus 23. <https://qz.com/china-waived-debt-for-17-african-countries-to-argue-aga-1849444980>; CARI (é.n.): *Global Debt Relief Dashboard*. China Africa Research Initiative (CARI). John Hopkins School of Advanced International Studies. <http://www.sais-cari.org/debt-relief>
- ³⁴ Xinhua (2023): World Insights: Key facts U.S. deliberately ignores about African debt. *Xinhua*, 2023. február 7. <https://english.news.cn/20230207/2e2f36625525400f90b8ea4993ffa4d6/c.html>; Usman, Zainab – Xiaoyang, Tang (2024): How Is China's Economic Transition Affecting Its Relations With Africa? *Carnegie Endowment*, 2024. május 30. <https://carnegieendowment.org/research/2024/05/how-is-chinas-economic-transition-affecting-its-relationships-with-africa?lang=en>

- ³⁵ Ramos, Mauro (2024): China Promises to Expand Cooperation with Africa and Invest US\$51,4 Billion by 2027. *Brasil de Fato*, 2024. szeptember 6. <https://www.brasildefato.com.br/2024/09/06/china-promises-to-expand-cooperation-with-africa-and-invest-us-51-4-billion-by-2027>
- ³⁶ Klemensits (2021): i. m.
- ³⁷ Klemensits (2021): i. m.
- ³⁸ Reuters (2021): Fact Check: Which U.S. Presidents Led the Nation Into New Wars? *Reuters*, 2021. február 2. <https://www.reuters.com/article/world/fact-check-which-us-presidents-led-the-nation-into-new-wars-idUSKBN2A22QR/>
- ³⁹ MFA (1955): *Final Communiqué of the Asian-African conference of Bandung (24 April 1955)*. Asia-Africa speak from Bandung. Djakarta: The Ministry of Foreign Affairs, Republic of Indonesia. 161–169. https://www.cvce.eu/obj/final_communique_of_the_asian_african_conference_of_bandung_24_april_1955-en-676237bd-72f7-471f-949a-88b6ae513585.html
- ⁴⁰ Kremlin.ru (2022): Joint Statement of the Russian Federation and the People's Republic of China on the International Relations Entering a New Era and the Global Sustainable Development February 4, 2022. <http://en.kremlin.ru/supplement/5770>
- ⁴¹ Dugin, Alexander (2024): BRICS Summit 2024: Dugin & Escobar Analysis. *The Horizon*, 2024. október 25. <https://www.youtube.com/watch?v=1XmF3etj10E>

A BRICS lehetőségei és az imperializmus-elmélet kérdései

Vitairat

Artner Annamária átfogó, adatokkal és összefüggésekkel gazdagon felszerelt tanulmánya mindenképpen megérdemli azon olvasók figyelmét, akik jelen, válságokkal terhelt világunk megértését és a politikai változtatások lehetőségeit keresik. A 2. rész, a BRICS története és világgazdasági jelentősége informatív áttekintés és komoly gazdasági jellemzés, továbbá sok-sok találó összefüggést mutat meg a múlt- és jelenbeli imperialista törekvésekről. Egész cikke igencsak optimista antikapitalista perspektívából íródott, melynek reményeit a BRICS országok multipoláris világot kezdeményező törekvéseire, illetőleg elsősorban Samir Amin imperializmus-elméletére alapozza (aki folyóiratunk megbecsült, sokszoros szerzője). Artner BRICS-elemzései és az imperializmus-elmélet alkalmazása egyaránt megfontolásokra készített, de tanulmányának jelentőségét elsősorban mégsem azért méltatom, hogy saját álláspontjaim felől kritikailag is viszonyulhassak hozzá, hanem azért, mert egy komoly potenciális vita kezdeményezésére is alkalmasnak vélem. Ebből – ha képesek erre – a magyar antikapitalista és kapitalizmuskritikus szellemi és, ne adj’ Isten, politikai erők is gazdagodhatnak. Tehát megpróbálok értelmes vitát kezdeményezni a világhelyzet értelmezéséről, erőviszonyai befolyásolásának humanista orientációjú módjairól.

Szerzőnkre láthatóan nagy hatást tett a többször hivatkozott Alexander Dugin tétele, aki szerint „a BRICS »egy új, alternatív, forradalmi ideológiának« a magja. Az orosz filozófus szerint a BRICS vezetésével egyfajta forradalom zajlik a modern kapitalista világrendszer dominanciája ellen, még ha ez nem is tudatosan a BRICS minden tagjában” – írja Artner, s voltaképpen ennek a tételnek a bizonyítása, kiegészítve a Globális Dél háttérrel, munkájának politikailag releváns fő vonala, éppen a mai helyzetet illetően.

A másik, teoretikus pillér pedig az imperializmus-elmélet, s azon belül Samir Amin felfogása: „a kapitalizmus-imperializmus a 16. századtól a II. világháborúig plurális volt, versengő imperialista hatalmak harca jellemezte, majd ezt felváltotta a »kollektív imperializmus« korszaka, nevezetesen az USA, Európa és Japán összefonódó hármának, a Triádnak az uralma a világ többi része felett.” Innentől a kapitalizmus és imperializmus azonossá vált Amin szerint. Az eurocentrikus marxizmussal – amely egyeseknél valós egyoldalság, mások esetében csak vélelmezett megbélyegzés – való szakítás kétségtelenül erős vonulat az antikapitalista baloldalon belül. Gyűjtőnéven nevezhető ez „*tiers mondialista*” marxizmusnak, amelyet a kapitalizmus történetében az imperialista gyarmatosítás szerepének leleplezése jellemezett. A világszisztémakutatásban pedig tudományos iskolává szerveződött a nemzetállamcentrikus társadalom felfogással szemben a világgazdasági vertikális függési formák jelentőségét taglaló elmélet. (Ez az iskolaalapító Wallerstein szerint¹ új tudományzakként, szerintünk – bár módszertanában és adatelemzésében kétségkívül van gazdagodás – gyakorta korszerűen vizsgálódó neomarxizmusként fogható fel.)

Nos, a teoretikus kérdés az, hogy a kapitalizmus – imperializmus – globális kapitalizmus viszonyrendszerében milyen teoretikus súlyú, relevanciájú különbségek vannak, túlmenően a bizonyos összefüggésekben egyaránt használatos és találó *antikapitalizmus* megnevezésen, amely mindezekre érvényes jelölés, a tagadás nemét (*genus proximumát*) illetően. A kapitalizmus, tehát a tőkés termelési mód törzsfogalma² a közös teoretikus alapzata a szakaszoknak és a különös, történeti válfajoknak. De a vita a specifikáló differenciáltság tekintetében van.

Induljunk ki Artner reám vonatkozó kritikai felvetéséből. Eszerint:

„A világszisztém-elemzést a 21. században hazánkban marxi-lenini alapokon Rozsnyai Ervin folytatta *Az imperializmus korszakváltásai* c. könyvében (2002), valamint Szigeti Péter a *Világszisztém-elemzésben* c. könyvében (2005). Az én elemzésem ezeknek a magyar szerzőknek a gondolataira is épül, de azokon túl is mutat, illetve azokkal részben vitázik. Magam ugyanis a létező gazdasági, geopolitika realitások vizsgálata alapján nagy jelentőséget tulajdonítok Samir Amin mélyen realista munkásságának és imperializmus-elemzésének, amelyet sajnálatos módon sem Rozsnyai, sem Szigeti nem vett figyelembe, valamint, és legfőképpen a fenti írások óta eltelt idő geopolitika és geoökonómiai változásainak.

Szigeti szerint imperializmusról *csak a periféria felől nézve* beszélhetünk, és akkor is csak az I. világháborútól a II. világháború végéig, amikor az imperializmust *felváltja* a neokolonializmus szakasza, míg e kettő szakasz együtt a centrumban *a szervezett kapitalizmus* formáját öltötte, amit az 1970-es évek elejétől a *globális liberálkapitalizmus* követ, mind a centrumban, mind a periférián. Az 1970-es évektől kialakult globális liberálkapitalizmus, állítja Szigeti, *nem imperializmus, nem* annak egy alszakasza. Igaz, ismeri el, hordoz klasszikus imperialista jegyeket, hiszen ez a világregend »nem pusztán spontán tudattalan világgazdasági folyamatok eredménye, hanem a háborús erőszaktól kezdve az erőszakkal való fenyegetésig, a tényleges és a potenciális erőszak alkalmazásának hatalmi politikájáig terjedő erők eredője« és egyetlen nemzetállam, az USA, amely »gazdasági és geopolitikai érdekeit bárkire rá tudja kényszeríteni«. De vajon mi az imperializmus, ha nem ez? – kérdezhetjük.”

Igen, igaz, hogy az elmúlt húsz év változásait egyik érintett magyar szerző sem végezhetette el idézett munkájában, és ez az a reális, új probléma, ami majd átvezeti a teoretikus vitát Artner dolgozatának fő mondanivalójához, nevezetesen ahhoz, hogy a BRICS országok újabb keletű lehetőségeit és törekvéseit antiimperialistaként értékelje. De ne siessünk ennyire előre. Ha magunk is leírtuk az imperializmus klasszikus jegyeit, akkor pusztán elnevezésbeli vitáról lehetne beszélnünk. De valóban nagyobb a vita tétje ennél. Saját pozíciómnál pontosítani szükséges azt is, hogy én *nem szakaszoltam* az 1970-es évek elejétől a *globális liberálkapitalizmust*, amit kritikusom tévesen a számba ad, hanem egyfelől a centrumban beszéltem globális kapitalizmusról,³ tehát a kapitalizmus centrumbeli új szakaszáról, továbbá könyvem alcímében a *Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma* megnevezés szerepel, ahol – s ezt az egész könyv elemzései tanúsítják – a „szabad verseny” idézőjele éppen nem pusztán kiemelését jelent, hanem a szabad verseny *megkérdőjelezését* nyomatékosítja. Részletesen elemeztem a piaci kapcsolatok mellé lerakódott adminisztratív, politikailag szabályozott kapcsolatok intervencionista, korábban (neo)keynesiánus, ma *neocón* politikai-ökonómiai jelentőségét, az államok „anyagi ösztökéssé” válását, továbbá a függési, hierarchizáló alárendelési – egyenlő és egyenlőtlen csere melletti – kizsákmányolást és a marxi alap-felépítmény reflexiók fogalomalkotásának globalizáció viszonyaira alkalmazott módozatát, a szuperstruktúra hatalma révén. Utóbbi nem világkormány és nem

is birodalom. Intézményes szerkezetét, ideológiai, hegemonisztikus működését is leírva, ti. a „kapitalizmus kapitalizálása” dezetativációs államainak (neoliberalizmus Európában, *neocoon policy* az USA-ban) jellemzésével győződhetünk meg erről.⁴ Persze, ez nem áll távol az imperializmus-elemzésektől, *ha azon nem a kapitalizmus utolsó fokát és a szocializmus előcsarnokát értjük, mint ezt voltaképpen szerzőnk teszi.* Ez a válság jellegének és a tőkés rendszer túlélésének lehetőségeit érintő kérdés eltérő megítéléséhez vezet át minket, ahol – mint ez egy korábbi vitánkban is kitűnt már⁵ – én nem látom a termelőerők végső, immanens korlátokba ütközésének fennállását, a profitráta süllyedő tendenciájának marxi elemzését végiggondolva sem (aki ezt egyébként nem törvényként fogalmazta meg). Azért nem, mert a tőkeállomány értékösszetételének, különösen az állandó tőke állótőke elemeinek változásai a tudományos-technikai, jelenleg mikroelektronikai forradalmak következtében a centrumban képesekké váltak annak megújítására, a „*creative destruction*”-ra. Ez teszi lehetővé a centrum számára a tőkefelhalmozást az eleven munka alávetése mellett és a válságáthárító mechanizmusok működtetését. Egyébként ezt a történetileg és empirikusan igazolható tételt Marx sokoldalúan kidolgozta, például a *Grundrisse* elemzéseiben („magának a tőkének az elértéktelenedése a termelőerők gyarapodása folytán”).⁶ Ez pedig azt jelenti, hogy a centrum nem csak (Kautsky szemléletes fogalmával élve) az agrárterületeken, a volt gyarmatokon keletkezett értéktöbblet elszivattyúzására képes, hanem kitolja a profitráta süllyedő tendenciájának azt a végpontját, ahol a termelőerők túlfejlődnének azokon a termelési viszonyokon, a magántulajdonosok cseregazdaságának uralmán, amely formaelméleti szinten nézve a valóban megszüntethetetlen válság alapját jelentené:⁷ *antagonisztikus ellentmondást*, nem pedig hol bővítetten, hol stagnálóan, hol recessziókkal, hol válságokkal terheltén reprodukálódó ellentmondásos reprodukciót, mozgásformát. A tőkés termelési mód végóráinak – racionális marxi hipotézisének – elismerése persze nem jelenti, hogy a fennálló globális viszonyrendszerben ne lehetne humánusabb, igazságosabb, demokratikusabb, az ökológiai és szociális válságok kezelésére alkalmasabb társadalom-integrációs rendszereket működtetni. Értelmesek lehetnek az antikapitalista harcok, mozgalmak, ha nem visszafelé mennek, mintegy retrográd, feudális szocializmusokként – ahogy ennek a perspektíváját a Kommunista Kiáltvány is elítélte –, vagy nacionalista-konzervatív, autoriter politikai rezsimek felé. Irán reakciós papi diktatúrája, a más típusú iszlám fundamentalista mozgalmak,

vagy Szaúd-Arábia sejkjeinek elnyomó politikája nem lesz progresszív attól, hogy ezek az államok szemben állnak az USA-val és Izraellel, gyakorta antiszemita módon is, és ennyiben „anti-ak”. Regionális hatalmi befolyás szerint cselekvő ágensek maradnak, saját népességük osztály- és rétegelnyomásával, misztikus és fortélyos etnikai-vallási identitás-teremtésükkel együtt.

Artner kezdetben nem is termelőerőkről, hanem technológiai fölényről beszél:

„Mielőtt továbblépnénk, adjunk egy gyors meghatározást arra, mit értünk imperializmuson! Később részletesebben is meghatározzuk, feltárva gazdasági lényegét, de már itt szükséges leszögezni: *az imperializmus azoknak a politikai és gazdasági elemeknek az összessége, amelyek a technikailag élenjáró országok számára biztosítják a többletérték állandó és hosszú távú kivonását a technikailag elmaradottabb országokból.*”

A későbbiekben valóban túllép a technológiai alapú megközelítésen, s összefoglalójában komplexen fogalmaz:

„Az imperializmus tehát a tőkefelhalmozás világszinten való fenntartására, fokozására, és az ehhez szükséges állami és nemzetközi struktúrák – intézmények, hierarchiák – kiépítésére irányuló szakadatlan törekvés a tőke rendelkezésére álló minden lehetséges »puha« és »kemény« eszközzel (politikai, gazdasági, katonai nyomásgyakorlás, befolyásolás a média által, civilek pénzélése, titkosszolgálati manőverek, háborúk stb.).”

Ezt a helyes jellemzést osztva is világos, hogy az európai tengeri hatalmaknak az imperializmushoz hozzátartozó, katonailag hódító, majd politikailag uraló gyarmatosításának alapvetően vége szakadt. Artner számára ez folytatódott, míg én a diszkontinuitás mozzanatára helyeztem a nagyobb hangsúlyt. A globalizáció a kapitalizmus új szakasza, amely legtisztábban a centrumban figyelhető meg, és amely a klasszikus gyarmatosítás szakaszához képest új függési formákat teremtett a félperifériák és a perifériák vonatkozásában, azok kizsákmányolásában és alávetésében, anélkül, hogy katonai hódításokkal biztosítandó protektorátusokkal vagy a centrumból irányított birodalommal tartaná fenn a transznacionális burzsoázia osztályuralmát. Ezt a tőke koncentrációs és centralizációs folyamata váltotta ki, egészen a termelési eszközöket, vagyonokat vevő-eladó nemzetközi holdingokig

és transznacionális korporációkig (TNC-kig), melyek széltében-hosszában behálózzák a világgazdaságot.⁸ A globalizáció révén a korábbi, az államterülethez kötött nemzetgazdaságok kinyíltak és bekapcsolódtak a tőkefelhalmozás világméretű értékláncaiba (*value chain*), a hálózatok végpontjain és csúcsein a TNC-kkel. Igaz, a nemzetállami és regionális integrációs ágensek nem homogenizálódnak, *heterogén entitások* maradnak, eltérően a *mértékviszonyaiban homogenizáló világgazdaságtól és a geopolitikai függésektől*, a centrum és az USA hegemoniáját elősegítő multikulturalizmus hatása ellenére (amelyre nemzeti, helyi identitáspolitikai ellenreakciók születtek). Nem hunynak ki közöttük az érdek- és politikai harcok a kedvezőbb pozíciók megszerzésében.

Sok hasonlóság mellett tehát én nem fektettem hangsúlyt a klasszikus imperializmuselméletek megújítására, ez igaz, hanem a kapitalizmus egészében, tehát világgazdaság és világtársadalom ellentmondásos mozgásában (ez éppen a világregndszer) látok új szakaszt, globális kapitalizmusként.

Az imperializmus mozgása termelte ki a leggyengébb láncszem Lenin által világosan megfogalmazott magyarázatát, amely a *gazdaság és a politika egyenlőtlen fejlődésén*, a kettős, belső és gyarmati kizsákmányoláson és nem az egyenlő fejlődés ökonómiai paradigmáján alapult (amelyet tiszta formaként Luxemburg és Hilferding is elvetett⁹). 1917-től az államszocializmus szovjet és kelet-európai kísérleteinek megszűnéséig, majd a közép-amerikai országok (elsősorban Kuba és Venezuela) máig létező törekvéseiig érvényes volt és lokálisan és nemzetállamilag érvényesült a lenini koncepció. A „korunk marxizmusa a leninizmus” államszocialista korszakbeli tétele voltaképpen nemcsak ezen országok legitimációs ideológiája volt – mint írják többen *nonchalance*-szal –, hanem az egyenlőtlen fejlődés problematikájának lenini kibontásához fűződő túlzó reményeké is. A világregndszer szintű áttörésre azonban ezek a kísérletek nem voltak és nem lehetnek képesek, mert a politikai forradalmak progresszivitásuk esetében sem lehetnek a társadalmi forradalom teljesértékű pótlékai.

Amin és Artner – persze *mutatis mutandis* – a leninizmus érvényességéhez hasonló helyzetben lévőknek látja és láttatja világunkat. „Az imperializmus vesztésre áll, ezt látjuk az ukrajnai fronton, a gazdaságban és a technológiában, sőt már a demokrácia területén is.” Artner a mai imperializmust az *USA vezette egypólusú hegemon transznacionális monopolkapitalizmusnak* nevezi, amely „a Rozsnyai-féle transznacionális monopolkapitalizmus és az Amin által kollektívnek nevezett imperializmus egy újabb, véleményem szerint végső

szakasza.” Persze sokan és sokszor emlegették és emlegetik ezt a végső szakaszt, akárcsak a Nyugat alkonyát – mint ezt egykor a felidézett Oswald Spengler tette éppen a Német Birodalom 1918-as katonai összeomlása előtt. Azonban e primordiális imperializmuselméleti tétel megalapozása, mint már megmutattuk az ellene szóló történeti tényeket és tudományon belüli érveket, közel sem problémátlan. Át is kerül Artner érvelése a politikai cselekvés szubjektív ágenseinek dimenziójába, ámbátor politikai törekvések – logikailag – éppen nem lehetnek bizonyítékai egy kategorikus állításnak („végső szakasz”). Műfajilag is átkerülünk így – ami persze nem jelent értéktelenséget – a politikai publicisztika területére, ahol a vélemények világa igen sokféle lehet, hiszen „mozgó” célpontot mutató fejlemények megítéléséről van szó. A külön- és ellenvélemények mellett a kívánatos stratégiák tekintetében pedig különösen nehéz az adekvát politika felismerése, és az ezzel kapcsolatos szellemi magatartás, döntés.

„Az imperializmus bukása nemcsak azért szükségszerű, mert felnő és »fellázad« vele szemben a periféria, hanem ugyanakkor azért is, mert ez a felnövekvés és lázadás csakis az imperializmus belső gyengülésével dialektikus összhangban bontakozhat ki. Ennek az immanens gyengülésnek a szimptomái közül vesszük sorra alább a leglényegesebbeket” – mondja Artner. Igen, Leninnek máig érvényes tétele szerintünk, hogy az imperialista-ellenes nemzeti (és gyarmati) felszabadító mozgalmak haladóak, támogatandóak és forradalmiak (is lehetnek), amihez *az elnyomott országok hatalmas tömegeinek együttes erőfeszítésére van szükség*. Artner éppen ennek a belső szempontnak a mai hiányát nem veszi figyelembe. A nemzetközi munkásmozgalmak apálya idején, mintegy annak pótléka szintjén kezel bizonyos tényeket, összefüggéseket, a bandugi el nem kötelezettek 1955 óta létező öt, széleskörben osztott haladó elvétől a BRICS országok 2024. október 16-i kazanyi csúcstalálkozójáig, amelyet fordulópontként fog fel.¹⁰ („A BRICS körül szerveződő nemzetközi gazdasági rend az utóbbi néhány évben vett lendületet, amióta Oroszország ukrajnai beavatkozása és a rá adott nyugati válasz (a háború szítása [?! – Sz. P.] és a szankciózás) mintegy *indítógombként* funkcionált a Globális Dél »lázasához« a Globális Észak ellen.”)

A BRICS USA-hegemóniával szemben fellépő ellenhatalomkénti törekvésének egyik legfontosabb eszköze „a lázadás a dollár ellen”, ahogy Andor László szemléletesen fogalmazott.¹¹ A dollár világpénzfunkcióját és tartalékvaluta szerepét kihívó BRICS törekvéseket éppen ezért komolyan elemzi Artner is:

„A gazdasági-pénzügyi fejezet legfontosabb témája a dollár alapú rendszertől független, saját, a BRICS-valuták használatát lehetővé tevő pénzügyi megoldások szorgalmazása. A tanácskozáson a résztvevőknek bemutatták az Oroszország által kifejlesztett digitális BRICS Pay, BRICS Bridge és BRICS Clear rendszereket. Ezek a készpénzfizetésekre, vásárlásokra, a nemzetközi tranzakciókhoz kötődő bankközi átutalásokra, elszámolásokra és potenciálisan a befektetésekre kínálnak gyors megoldást a blokklánc technológia alkalmazásával, a nemzeti valuták, illetve az azokra épülő kriptovaluták segítségével. Kidolgoztak biztosítási megoldásokat is, hiszen a pénzügyi szankciók a biztosítási piactól is elvágják a megcélzott országok nemzetközi kereskedelmét. A rendszerek készen állnak, a csatlakozás önkéntes. ... A BRICS-ben megindult a nyugat által létrehozott és zsarolásként használt SWIFT-rendszertől független saját pénzügyi rendszer kiépítése és a nemzeti valuták használata az egymás közötti kereskedelemben. Több ilyen tartalmú bilaterális egyezmény is született már Oroszország és Kína kezdeményezésére. 2023-ban a kínai valuta, a renminbi súlya már felülmúlta a dollárét az orosz kereskedelemben és az orosz devizatartalékok között is. Gyorsan nő Oroszország és India hazai valutákban bonyolított áruforgalma, és Brazília és Kína között is megállapodás született a renminbiben történő elszámolásáról. 2024 nyarán Kína Szaúd-Arábiával is megegyezett az olajszállítások kínai valutában történő bonyolításáról, ami az ún. »petrojüan« (az olajkereskedelemben használt renminbi) szerepét erősítette. Ugyancsak ígéretesen nagy az érdeklődés nemcsak a BRICS-ben, de szerte a világon a központi bankok által menedzselte digitális valuták (CBDC) használata iránt: mára vagy 130 ország tesztel vagy működtet ilyen pénzügyi rendszert, s ebben is Kína jár az élen”

– idézzük egyetértőleg. Az ígéretes fejlemények – bi- és multilaterális, nem dollár alapú elszámolások növelése; digitális és cripto valuták használatára törekvés; a renminbi súlyának növelése a Kínával való kereskedelemben; saját, Új Fejlesztési Bank (NDB, 2015) alapítása – elért eredményeinek mértéke és belső korlátai azonban sajnos léteznek. A nemzetközi pénzügyi rendszerben való harcok eredményessége persze többismeretlenes egyenlet. Mégis, ha figyelembe vesszük a BRICS és a dollárcsata állását és Kína kilátásait,¹² akkor ebből mérsékeltebb optimista elvárásaink következhetnek. Eltolódásokkal realisan számolhatunk a dollár és a nemzeti devizák arányainak változásában, a kereskedelmi tranzakciókban és a valutatartalékolásban a dollárról való leválás folyamata során, tehát a multipolarizmus felé

való átmenetben, amelyet persze az USA minden eszközzel igyekszik fékezni. Ahogy Andor kifejti, „bár az 1960-as évektől fogva Nyugat-Európában is sok szó esett a dollárfüggés hátrányairól, és magának az európai monetáris integrációnak is a dollárhegemónia hátrányainak megtapasztalása volt az egyik fő hajtóereje, jelenleg nem annyira Európa, mint inkább az ún. Globális Dél szorgalmazza a dollárról való leválást és valamilyen alternatív, de legalább is kiegyenlített rendszer kialakítását. A téma legtöbb kutatója – így legutóbb pl. Palley et. al. (2024) – szerint a dollárhegemónia egyértelmű és jelentős költségekkel jár a fejlődő és feltörekvő országok számára, ugyanakkor a nemzetközi gazdasági rend olyannyira szövevényes, hogy egy gyors és átfogó átállás szinte elképzelhetetlen.”¹³

„A világrendszer szemünk előtt zajló változásában a legfontosabb dolog a minőségi változás: a többpólusú világrend megnyitja az utat egy jobb társadalom irányába, vagyis a szocialista átalakulás felé” – írja Artner. Nos, ez a várakozás a sokféle érv és adat ellenére igen „nagy ugrás”. Az egypólusú USA-hegemónia kikezdése nem azonos a multipoláris világnak való utat nyitással – láttunk már bipoláris világrendet is¹⁴ –, vagy új *status quo*-val, és végképp nem jelent immanens mozgásként szocialista perspektívát. Miért nem? Nézzük meg ennek a problematikának néhány összetevőjét.

Értékesnek tartjuk Artner Trump-elemzését, ahogy leírta a globális hegemón hatalom¹⁵ deglobalizációját, azaz védővamos, belső gazdaságát ösztönözni próbáló elgondolását, egészen addig az elnagyolt konklúziójáig, miszerint

„a betegséget csak visszafejlődéssel lehet gyógyítani – valami ilyesmi történik Trump alatt –, de ez a visszafejlődés nem kevésbé hat az imperializmus lényege ellen, mint az ezt előidéző folyamat. A tőke természete a terjeszkedés, s ha ebben megakadályozzák, elveszíti dominanciáját a társadalom felett, s előbb-utóbb elsorvad. Hasonlóképpen, ha az imperializmusa visszaszorul Amerikába, nem lesz többé önmaga. ... ez a visszafelé mozgás ellentétes az imperializmus lényegével, Donald Trump sem tudja, és valójában nem is akarja ezt következetesen végigvinni. Ahogy a hanyatló Róma összeomlását a »barbárok« betörése tetézte be, úgy az imperializmus visszaszorítása is külső erőkre vár.”

Nos, szerintünk ez az analógiára épülő vízió aligha következhet be szerzője életében, és aligha tekinthetőek a BRICS országok ilyen

külső erőnek. Bár a világrendben jól felfogott érdekükben igyekeznek kedvezőbb pozíciókat elfoglalni, s ezzel multipoláris szisztéma felé törekedni, de anélkül, hogy a globális kapitalizmuson túlmutató rendre törekednének. Ami az agresszív trumpi politika újabb, elnökké választása utáni fejleményeit illeti: az a nyers, akár katonai erő és a gazdasági zsarolás eszközeivel kívánja érvényesíteni az „*America first*” uralmi törekvését.

Egyetérthetünk abban, hogy a tragikusan szerencsétlen ukrán nép az áldozata annak a proxy háborúnak, amelyet a NATO keleti terjeszkedése alapozott meg, Oroszország biztonsági érdekeinek figyelmen kívül hagyásával, és az orosz kisebbségek elleni, elnyomó és pronáci ideológiájú ukrán politikai vezetés fellépéseivel.¹⁶ Ettől még a putyini orosz politika agresszióval válaszolt *regionális nagyhatalmi* (és nem világhatalmi) helyzetének katonai védelme céljából, s bár az ország felállt – Krausz Tamás kifejezésével élve – a „jelcinscsina” alávetett helyzetéből, oligarchikus kapitalizmusától és autoriter politikai rezsimjétől mégsem váránk – éppen múltja ellenére sem – a szocializmus felé történő elmozdulást. A jaltai világrendszer végére és a NATO terjeszkedésére adott reakció magyarázat, de nem mentés. Mérhetetlen, többszázszáz ember veszteségek mindkét oldalon, városok, települések romhalmazzá válása, a háborúnak mint konfliktusmegoldó eszköznek a revitalizálása erkölcsileg elfogadhatatlan, politikailag pedig beláthatatlan veszélyekkel jár, magára Oroszországra nézve is. A dolgok jelenlegi katonai erőviszonyai alapján az elfoglalt területek, legalábbis *de facto*, Oroszország részei maradnak, de hogy ebből hogyan lenne béke és szocializmus – ennek belátásához próféciái képességek kellene, amelyekkel, eltérően szerzőnktől, én nem rendelkezem.

A centrum hegemoniájával szemben ellensúlyt képez a BRICS, és valóban vannak előnyei a népek számára. Osztom Artner nézetét, hogy „a BRICS vezetői, Oroszország, Kína, és persze a másik három egykor volt gyarmat, Brazília, India, Dél-Afrika, tehát messze vannak attól, hogy imperialisták legyenek.” Artner empirikusan és sokoldalúan bizonyítja ezt (a világ összes külföldi működőtőke-állományának megoszlásával; a tőkekivitelek arányaival; export-import fizetési mérlegek helyzetével; stb.). Csakhogy Artnernél a BRICS törekvései potenciálisan szocialista fejleményként értékelődnek. Mintha attól, hogy kapitalizmus kapitalizmus ellen harcol, attól, hogy nemzetállamok egymással vagy szövetségeseikkel együtt mások elleni gazdasági és/vagy geopolitikai érdekharcot folytatnak a tőkés világrendszerben,

ez a jóknak (BRICS, Globális Dél) a gonoszok, az imperialisták (tehát az USA, az EU és Japán, vagy a Nyugat – elfeledkezve mondjuk Ausztráliáról és Új Zélandról) elleni konfliktusait, játszmáit jelenthetnék. Számomra ez a valós ellentéteknek elfogadhatatlan, túlzó interpretációja, mert téves, egyneművé egyszerűsített, manicheista feltételezéseken alapul.

Még Kína esetében sem egészen ez a helyzet, amely szerintünk sem imperialista hatalom. Sőt, „az Övezet és Út kezdeményezés keretében (2013 óta) és fejlesztési bankjain keresztül valóban bőkezűen jutított hiteleket több afrikai országnak, gyakorta kamatmentesen” – ahogyan Artner említi. Kolosszális modernizációs eredményei, a szegénység felszámolása és az életszínvonal növelése, termelő erőinek védelme, *hightech* fejlesztései nagy teljesítmények. Fontos antiglobalista vonásai vannak, ti. hogy egyfelől nem teszi ki nagyvállalatait, alapvető termelési eszközeit a globális tőkepiaci tőzsdéknek, azok ezáltal maradhatnak köztulajdonban, továbbá nemzeti valutáját sem veti alá a nemzetközi pénzpiacok nyomásának, veszélyeinek. Artner figyelemre méltó részletességgel ír sok-sok pozitív fejleményről. Azt a bizonyosságot, hogy itt a szocializmus felé történő hosszú átmenetről van szó a Kínai Kommunista Párt vezetésével, biztosan mégsem oszthatjuk, hiszen az egykori szocialista tábor (1949–1989/91) is átmenetből vált visszafelé menetté. Az azonban bizonyos, hogy a Kínai Népköztársaság, Giovanni Arrighivel szólva, „úgy része a tőkés vilárendszernek, hogy nem része annak”. Azért nem, mert önálló, autchtion entitás, vegyes gazdaságával, széles állami tulajdonlással, *sui generis* évezredes kultúrájával, hagyományaival. Szövetségi törekvései Afrikában, az új selyemút, a BRICS-beli szerepe és az Oroszországgal kötött katonai-védelmi együttműködés a geopolitikai garanciája annak, hogy Kína immáron hosszabb ideje – 76 éve – fennáll, mint Szovjet-Oroszország, vagy mint a négy évtizedig fungáló európai népi demokráciák. Internacionalista támogatásban azonban senkit sem részesít, eltérően attól, ahogyan a Szovjetunió évtizedeken át Kubát, vagy Kuba Venezuelát támogatta (hiába van nyomósan kitéve a szigetország az imperialista kivézetetésnek).

A szerző intranzigens antiimperializmusa persze megengedett, de szerintünk egyfelől informatív értékei ellenére ad torzító összképet a „világhelyzet” értelmezésében, másfelől ennek a szellemi-politikai magatartásnak a hozadéka, meggyőző ereje aligha teszi cselekvőképesebbé az antikapitalista baloldalt (szándékaitól függetlenül). *Annak perspektívái belső társadalmi ágensek, mozgalmak,*

tömegek, szervezett pártok, szakszervezetek *nélkül* – a BRICS országok vagy a Globális Dél kormányközi együttműködésével¹⁷ – aligha jelölnek ki járható utat. A cselekvés belső szabadságfokának elérése – tehát ellentársadalmi mozgalmak, nem pusztán bárminő értékes, de csak partikuláris szempontokat érvényesítő civil szervezetek működése – nyomán jöhetne létre olyan internacionális kooperáció vagy éppen regionális integráció, szövetség, amely valóban szocialista potenciálokkal rendelkezhet. Látunk alternatívákat a kapitalizmus meghaladása irányába, ennek szubjektív, társadalmi hordozóját keresve. Egyetértve kell (ismét) felidézni G. Therbornt. A 21. század baloldali stratégiáját, egy demokratikus szocializmus felé mutató transzformatív politikát a *népi osztályok és a középosztály szövetségére* kellene építeni. Miért? A munka méltóságának és biztonságának elvesztésén túl – amely a digitális forradalom szülte alkalmazottakra is kiterjed – ugyanis mindkettőt sújtják a *közjavak elleni menedzseri támadások*: az, hogy a közösségi szolgáltatások – egészségügy, nevelés-oktatás, közigazgatás – szféráját profitcentrumokká alakítsák át a magántőke számára. (Erről van szó a neokonzervativizmusban és a *New Public Management* [NPM] esetében: egyfelől a közjavak, másfelől a szabadidő kapitalizálása, a magántőke érdekében végbevitt piacosítással és privatizálással.) Továbbá, az anyagi és hatalmi szakadék egyre nő a felső 1-10 százalék és a nagy többséget jelentő és egyaránt fenyegetett középosztályok és ipari munkásság között. (Ezt az elégedetlenséget bizonyította mások mellett az Occupy Wall Street, a Global Justice Movement és a Sárgamellényesek [*Gilets jaunes*] mozgalma). A „demokrácia válságáról”, a „populizmus kísértetéről” hangos liberális demokráciák is mutatják, hogy új lehetőségek nyílnak, mert bár a világ hatalmi rendszerei nem omladoznak, de némi-képp inognak. A baloldalnak meg kell hallania a hátrányos helyzetűek, az etnikai kirekesztettek hangját, össze kell kapcsolnia az egalitárius társadalmi mozgalmakat az egyenlőtlenség problémájára ráébredő főáramú társadalomtudománnyal és médiával, továbbá a klímamozgalommal, megértetve, hogy a szocioökonómiai egyenlőtlenség a környezetrombolás legfőbb okozója. A 21. században terepet kell kínálnia a baloldali középosztályi politika kifejlődéséhez, megőrizve történelmi osztályi és humanista elkötelezettségét. Terminológiailag, továbbvive Therborn megoldását, nevezhető ez – szerintünk – munkatársadalomnak („*Arbeitsgesellschaft*”), az ipari termelő, a szolgáltató, az immateriális javakat magasan kvalifikált szellemi munkával előállító, bérmunkás dolgozók együttesének, és pedig a prekariátus¹⁸

sokasodó tömegével együtt. Ha ezen belső törekvések erőteljesebbek lennének a BRICS országokban, akkor válhatnának antiimperialista erővé – de nem ez a helyzet.

Miután sem világméretben, sem a centrumkapitalizmusban nem következett be prosperitás, életminőség (HDI) javulás, a stagnálás és az egyenlőtlenségek Piketty és mások által leírt dimenziói miatt kérdéses, mennyire tudják pacifikálni a munkatársadalmat. A globális kapitalizmus elnyomottjainak, kizsákmányoltjainak, népi mozgalmainak és civil tiltakozó potenciáljainak energiája találkozhat immáron nemcsak a Dél felől, az alulfejlettségtől szenvedő, vagy az USA hátsóországa helyzetéből fakadó transzformatív politikai törekvésekkel, hanem a centrumbeli elégedetlenséggel is. Az „egyenlőtlen fejlődés → leggyengébb láncszem”, és a legfejlettebb, gazdaságilag élenjáró országok belső elégedetlenségét és politikai engedetlenségét generáló (*anti-systemic movement; La France insoumise*), egyenlő fejlődésű „logikájának” összetalálkozása nem kizárt a hierarchizáló világrendszerben sem. Ennek hiányában, és internacionalizmus nélkül, amikor *a világ burzsoáziája, nemzeti elkülönüléseik ellenére, a transznacionális tőkésosztály vezetésével egyesült*, persze kevésbé valószínűsíthető egy, a demokratikus szocializmus felé törekvő, új lokális kísérlet tartóssága vagy az imperialista törekvésekkel szembeni harc átlépése előbb transzformatív, majd szocialista szakaszba.

Nos, a „lecke” fel lett adva Artner Annamáriától és részemről. Hátha egy vita kollektív hozadéka problémákat tisztázó eredménnyel jár majd.

Jegyzetek

- ¹ A világrendszer-elméletet unidiszciplináris, új társadalomtudományi szakként értelmezi Wallerstein, bár sok szempontból éppen a marxizmuson belüli viták eredményeként jött létre az 1970-es években. Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2010. 15–55.
- ² Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet* 115 (melléklet) (2017), különösen 17–27.
- ³ Szigeti Péter: *Világrendszerelméletben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelen stádiuma*. Budapest, Napvilág, 2005. 28.
- ⁴ Szigeti (2005): i. m. IV. és V. fejezet.
- ⁵ Artner Annamária „Bárgyújátékosok” (*Eszmélet* 55 (2001), 172–174.), és „Válság és globalizáció” (*Ezredvég* 13/2 (2003), 65–69.) c. tanulmányait elemeztem a „Válságértelmezések, válság el- és áthárító mechanizmusok: a globális szabadjog”

(In Miszlivetz Ferenc (szerk.): *A bizonyosság vége avagy quo vadis demokrácia?* Savaria University Press, 2011. 30–31.) c. tanulmányomban.

Egyetértünk abban, hogy a centrum az egyenlőtlen és hierarchikus világgazdaságban válságelhárító és *válság áthárító* mechanizmusok révén pótlólagos erőforrásokhoz jut a félperifériákról és perifériákról. Ez történt az 1982-es adósságválságban; a kelet-európai államszocialista kísérletek utáni piacnyitással; a nemzetközi pénz- és valutaválságok eseteiben (az 1997-es délkelet ázsiai, az 1998-as mexikói, majd orosz, és a 2001-es argentinai válság), valamint a spekulációs mozgásformák is a fejlődő piacokra való betörés és a válságáthárítás eszközei. Továbbá, természetesen a 2008-as, a neoklasszikus közgazdászok szerint „pénzügyinek” szelídített válság elhárítása is, amihez még Artner hozzászól: a globális tőkefelhalmozás jutott kátyúba ismét.

Itt van a *válságáthárítás* tekintetében nézeteltérésünk. Amíg a centrum terjeszkedni tud nem kapitalista területek és zónák felé, addig nehéz kimutatni, hogy megvan-e még autochton, belső felhalmozási képessége, vagy pedig az már valóban erodálódott. Száz év alatt csökkent a Rosa Luxemburg nevével fémjelzett, a belső felhalmozási képességet kétségbe vonó elemzés érvényessége, mert a centrum – tudományos-technikai forradalmak révén – azóta többször is képes volt megújítani a termelőerőit. Azonban a probléma ma sem szűnt meg teljesen. Egyrészt még most is van hova terjeszkednie a tőkeviszonynak *extenzíve*, kiterjeszkedéssel (a nem-kapitalista zónákban, beleértve a kelet-európai államszocialista kísérleteket) és másrészt *intenzíve* is (az oktatás, a kultúra, az egészségügy, a sport humán szektorai felé) – amelyekben szerintünk éppen ellentársadalmi energiák mozgósítására kerülhet(ne) sor. Mindaddig, amíg a centrum képes a termelőerők fejlesztésére, és az emberek elviselik azokat a termelési és társadalmi viszonyokat, azokat az osztályszintű egyenlőtlenségeket, amellyel ez a termelési mód jár, addig ezen társadalmi alakulat nem haladta meg önmagát. Tudniillik, a válság a tőke elértéktelenedése, és a régi technológiák lecserélése az újjal csak a termelékenyebbé váló felváltás kényszere nyomán áll elő. Mindaddig, amíg lejátszódik a már nem versenyképes tőkének ez a kiselejtezése az adott technológiai szinten (végbemegy egy struktúraváltás), tehát a régi helyére lép az új, addig ez a ciklikus válság és a schumpeteri „teremtő rombolás” a termelőerők fejlődésének normális kísérőjelensége – a tőkés gazdálkodás alapzatán. Általános válságnak éppen az a helyzet bizonyulna, amikor elmaradna a centrumban a tőkeállomány megújítása! Mert akkor a válságáthárító mechanizmusok valóban csak késleltetni tudnák azt a gazdasági összeomlást, az általános, valóban strukturális válságot, amelyet minden addiginál nagyobb társadalmi és politikai feszültségek jellemeznének – nyomukban a társadalmi formaváltással vagy pedig a barbárság és a pusztulás alternatívájával, a Rozsnyai-Artner féle csomóponti válsággal.

⁶ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. MEM 46/1. 291. és köv.

⁷ Ahogy a legfrissebb profitráta-süllyedést elemző tanulmány fogalmaz: „A 2000 óta zajló változások azonban nem jelentik azt, hogy a tőkés világgazdaság legfejlettebb szegmense, az USA társadalmi szektora elérkezett ahhoz a történelmi fejlettségi fokhoz, melyet Marx a *Grundrisse*-ben anticipált. A profittömeg egyre gyakoribb csökkenése csakúgy, mint a maximum- és a profitráta gyorsuló tendenciális esése a kapitalizmus előző fejezetben már említett újabb fejlődési szakaszának jelle-

zetességei közé tartoznak s így a közeljövőben még nem válnak a tőkés termelési mód leküzdhetetlen korlátaivá, melyek egy világméretű társadalmi formaváltás kezdetét jelzik.” (Wiener György: A marxi értékelmélet empirikus igazolása az USA társasági szektorában. *Eszmélet* 142 (2024), 127–173; itt: 168.)

⁸ „A 20. század végén a multinacionális vállalatok helyét átvették a transznacionális vagy globális vállalatok. »Míg egy multinacionális vállalat több országban is működik párhuzamosan«, emelte ki egy vezető nagyvállalat, a Gillette Corporation elnök-vezérigazgatója, addig »egy transznacionális vállalat az egész világra egyetlen országgént tekint«. William I. Robinson: Tőkésosztály, transznacionális államapparátusok és globális válság. *Eszmélet* 122 (2019), 14–15.

⁹ Szigeti (2005): i. m. 29–38.

¹⁰ A mérföldkőként értékelt dokumentum néhány fontos tétele: „A dokumentum a BRICS-együttműködés hármast pillérét tükrözi: 1) politika, biztonság, 2) gazdaság, pénzügy, 3) humán kérdések, kultúra. Ezeket kívül azonban a legelső fejezet a világszervezet multipoláris és multilaterális átalakításáról szól, az illegálisnak nevezett szankciók eltörléséről, a nemzetközi szervezetek szükséges reformjáról, a Globális Dél megfelelő képviselőinek kialakításáról úgy az ENSZ Biztonsági Tanácsában az állandó tagok között, mint a nemzetközi pénzügyi intézményekben (IMF, Világbank, WTO).

A biztonsági fejezet Ukrajnával csak egyetlen semmitmondó bekezdés erejéig foglalkozik, viszont a közel-keleti helyzetet részletesen taglalja. Egyébként a tanácskozáson felszólaló állam- és kormányfők közül is szinte mindenki szólt erről, még hozzá a záródokumentummal egyező szellemben. A BRICS-dokumentum a népi társasági leállítását és a Palesztin állam 1967-es határok mentén történő felállítását szorgalmazza, Kelet-Jeruzsálem fővárossal.

A gazdasági-pénzügyi fejezet legfontosabb témája a dollár alapú rendszertől független, saját, a BRICS valuták használatát lehetővé tevő pénzügyi megoldások szorgalmazása” (Artner (2025): i. m. ebben a lapszámban).

¹¹ Andor László: Lázadás a dollár ellen. *Eszmélet* 142 (2024), 31–54.

¹² Andor (2024): i. m. 47–52.

¹³ Andor (2024): i. m. 52.

¹⁴ Potenciálisan egy USA–Kína relációval is előállhat egy ilyen fejlemény.

¹⁵ Érdemes emlékeztetnünk arra, hogy a világszervezelméletben a hegemonia pontosan kidolgozott fogalom, ökonómiai (termelési, majd kereskedelmi előnyök halmozódása, amelyet világgazdasági pénzügyi központtá válás követ), *kulturális* (intellektuális és morális mintázatok befolyása) és *geopolitikai-katonai* összetevőkkel, hegemonia ciklusokkal, és a csúcshegemonia elérésével (Szigeti (2005): i. m. 75–86.).

¹⁶ Az USA azzal, hogy évtizedekre elzárta az EU és Oroszország közötti kölcsönösen előnyös, 1975 óta fennállt gazdasági kapcsolatokat, ill. az Északi Áramlat elleni és szankciós politikájával már geopolitikai győzelmet aratott saját, NATO-beli szövetségeseivel, az EU-val szemben: az atlanti régió tovább gyengített alrégiójává, lenyomott versenytársává tette az EU-t.

¹⁷ „A BRICS tehát maga is több erőközpont találkozása. Annak kifejeződése, hogy új típusú világrend van kialakulóban: versengő regionális központok helyett a szuverenitásukat megőrző országok feladatközpontú, kormányközi együttműködése” – fogalmaz. Tegyük hozzá, államelméletileg nézve: a nemzeti szuverenitásnak *csak*

forrása, de nem alanya a népszuverenitás, amely a képviselet révén transzformálódik szimbolikusan és identitásában nemzetivé, politikailag azonban államivá (kormányzati magatartásokká). A szuverenitás illúziókat keltő és illúziókkal terhelt fogalom.

- ¹⁸ Lásd: Tallár Ferenc: A proletariátustól a prekariátusig és tovább... *Eszmélet* 102 (2014), 70–95.

Imperializmus ma – az elmélet és politika határmezsgyéjén

Néhány kritikai megjegyzés
Artner Annamária BRICS-tanulmánya kapcsán

„... az ördög valószínűleg győzött, amikor fellázadt Isten ellen, s ő ül az égi trónon, de eltitkolja a kiletét, hogy karmába kaparinthassa az óvatlanokat.”

– G. G. Márquez

Minél inkább kiszorul a marxista elemzési módszer és elmélet a tudományos jellegű vizsgálódásokból, számunkra annál nagyobb jelentősége lesz ennek az elméletnek. A marxizmus, a tudomány ilyen értelemben vett védelme tehát különösen fontos a mai körülményeink között, amikor a politikai-mozgalmi pótcselekvés – az ismert objektív okoknál fogva, felismert és szervezetenleg megalapozott humanista alternatívák hiányában – globális méretekben csúcsra járatódik. Egy hanyatló, kaotikus ellenforradalmi korszakban, amikor sajnálatosan leszűkül a napi mozgalmi kihívás, érdemes a fent jelzett elméleti kérdésekkel foglalkozni, hogy – viccesen fogalmazva – rendet tegyünk a házunk táján. Ez esetben mindenekelőtt az elemzési módszerre és a fogalomhasználatra koncentrálnék.

A dichotomikus gondolkodás története évezredes múltra tekint vissza, a *jó és rossz* világa a modern tudomány megjelenéséig úgy álltak egymással szemben, mint a vallásban, mint általában a miszticizmus világában. Az innen megöröklött gondolkodásmód nagyon is gyakorlati és mozgalmi okokból vert gyökeret a munkásmozgalmak történetében is, ami nagyon sajátos fényben köszönt vissza az ún. sztálinizmus viszonyrendszerében. Ezzel egyáltalán nem a valláserkölcs, még kevésbé az erkölcs ellen „lázadok” általában. Sőt, Jean-Paul Sartre *Az Ördög és a Jóisten* című, már-már elfeledett drámájának kérdésfelvetéseit nagyon is aktuálisnak tekintem. Azonban az erkölcs, a politika

mint az emberiség (alapjában a kapitalizmus által meghatározott) cselekvési terepe teljesen más „törvényeknek” van alávetve, mint az elméleti elemzés. Ha összecseréljük az eltérő területek elemzési módjait – noha összefüggéseik persze nem tagadatók –, téves eredményekhez jutunk.

Mindennek szellemében vetem papírra futólagosnak nevezhető megjegyzéseimet annak reményében, hogy a polémia előrevisz és nem a már régen meghaladott viták újra lejátszásához vezet.

*

Lenin, aki az *imperializmus-elmélet*hez nem egyszerűen „hozzátett”, hanem egészen új sínekre helyezte át e tekintetben a szocialista-kommunista (marxista) gondolkodást és cselekvést, sok évtizeddel megelőzve Wallersteint és követőit, feltárta az imperialista világrendszer mint *rendszer* globális természetét. Leninnél ugyanis az imperializmus először jelent meg egy hierarchikus és bonyolult gazdasági-társadalmi, hatalmi-politikai viszonyokkal „összetákolt”, „összefont” világrendszerként, amely régiókból és alrégiókból, nemzetállamokból és a nagyhatalmaknak alávetett „államtalan népek sokaságából” állt. Ellentétben a dichotomikus gondolkodás korábbi kötöttségeivel, feltárta, hogy a – mai szóhasználattal, Wallerstein és iskolája után szabadon – nyugati centrum a(z egykori) gyarmati rendszert nem egyszerűen fogságában tartja, hanem magát a rendszer egészét formálja át nap mint nap a saját képmására a legkíméletlenebb eszközökkel. Ezt a tendenciát Lenin már az I. világháború idején felismerte, amikor a gyarmati rendszer felszámolása csak célként merült fel az orosz forradalom szocialista teoretikusainál. Mire gondolok? Mihelyst a tőke behatol – ahogyan már az Európa-centrikus marxista gondolkodás is felismerte – az évszázadokon át kifosztott, kirabolt, ún. „történelem nélküli népek” sorsába, életfeltételeibe, azonnal megkezdődik – persze „öntudatlanul” – a gyarmatosítást követő („posztkolonialista”) korszak talán legsajátabb kapitalista fejleménye: egy új uralkodóosztály kibontakozása, a helyi történelmi feltételekből kisarjadó burzsoázia és társadalmi „toldalékainak” megjelenése a helyi társadalmak sajátosságait tükrözve. De mindez következik egyúttal a tőke globális feltételeiből is, amely jelenséget később a „komprádor burzsoázia” fogalma alatt tudatosítottak. Éppen a Szovjetunió és részben az USA történelmi tevékenységének hatására indult el a II. világháború után a gyarmattartó országok közvetlen erőszakára támaszkodó, mind gazdasági, mind katonai-politikai,

mind mentális tekintetben nemzeti és egyéb jogokat nem ismerő kizsákmányoló rendszer felváltása egy „másilyen” rendszerrel. Ez a „másilyen” a lényeg. Lenin az antikolonialista harccal kapcsolatosan jutott arra a végkövetkeztetésre, hogy a szocialista munkásmozgalom kétféle mozgalommal találja szemben magát a gyarmati országokban. Az egyik a „középkor felé tekintő” irányzat, amelyet egy obskúrus „kalifátus rendszer” vágyálma vezet a rabszolgaság némely vonásával is felruházva: emögött persze a kapitalizmus egy különösen „keleties” formaváltozata alapozódik meg egy olyan uralkodó osztállyal, amely hatalmát kíméletlen erőszakkal tartja fenn, a nőket – finoman fogalmazva – diszkriminálja, az emberi életet nem sokba veszi. Az ilyen „posztkolonialista” uralkodó osztályok ily módon kapcsolódnak be az imperialista világrend piaci és termelői rendszerébe, természeti kincseik kiárusításából fényűzően élnek, fenntartva saját népeik sok esetben nyomorúságos helyzetét. Ide sorolhatjuk ma is az olajtermelő országok többségét, mint például Iránt a papi diktatúrával, illetve a maga középkorias kalifátusi ideológiájával (hogy Katarról ne is beszéljünk), amelyet a BRICS-re hivatkozva Artner Annamária „kiemel” „antiimperialistaként” az imperializmus táborából, mintha ezek az országok nem az imperialista piacszerzés fontos ágensei lennének. Mindezt azért vagyok kénytelen felidézni, mert nagy a veszélye ma is annak, hogy eltévedjünk a „haladó országok” fogalmának megjelölésekor. Az imperializmus eme gazdasági-társadalmi ágensei az elmúlt évtizedekben „bevásárolták” magukat a centrum-kapitalizmus legbelsőbb köreibé (amiről Artnernek feltétlenül tudnia kell), az európai futballtól az amerikai egyetemekig, a sajtóbiznisztől a *hightech* iparig.

A másik típusú „haladó”, valóban antikolonialista mozgalom, amelyre Lenin utalt, a modern világ felé tekint és a modern szocialisztikus mozgalmakkal való szövetséget *kereste (sic!)*. Ez a második típusú mozgalom – amely természetesen nem állt készen semmilyen komolyan vehető szocialista fordulatra – lényegében kihalt a Szovjetunió felbomlása után, a világi államok utolsó elemeit az Obama-féle „arab tavasz” söpörte el, aminek talán még barátunk, Samir Amin sem tulajdonított elegendő jelentőséget.

Artner Annamária ebben a vonatkozásban nemcsak a hagyományos, a marxizmus immanens osztályelemzését teszi *ad acta*, hanem abszolutizálja a „nemzeti függetlenségnek” – értsd: az uralkodó osztályok szuverenitásának – követelményét, elkülönítve a társadalmi haladás más tényezőitől, belső társadalmi-politikai struktúráitól. Így lehet azután a papi diktatúrákból, az „iszlamofasizmusból” antiim-

perialista erőt kovácsolni ideológiai síkon, így lehet a baloldal humanista szellemi alapjait megingatni, negligálni. Az ilyen dichotomikus felfogás azután nem ritkán a rasszizmus, az antiszemitizmus, a vallás bizonyos elemeit is a „haladás ügye” szolgálatába igyekszik állítani, mondván, végül is az imperializmus (értsd: a nyugati centrum) ellen küzdenek. A „két tábor” logika visszatér egy olyan időben, amikor a két tábor közül az egyik már régen nem létezik és nem léteznek értelemszerűen a hozzá kapcsolódó mozgalmak sem. Példának okáért szerte a globális, rendszerkritikai baloldalon feltűnik az iszlamista terror-mozgalmak felcicomázása „progresszív” vonásokkal. Artner Annamáriát is cserben hagyja a dialektikus elemzésre való képessége, amikor figyelmen kívül hagyja a félperiféria vagy periféria országainak imperialista jellemzőit, azokat a társadalmi-gazdasági-politikai sajátosságokat, amelyekkel a neoimperialista világrendbe bekapcsolódnak. Kritikátlanul elhiszi a „szuverenitás” ideológiáját. Természetesen, ha ezek országok, akár a BRICS országok, a félperiférián és a periférián képesek piaci érdekeik védelmére a nyugati centrummal szemben, abban megvan az a pozitívum, hogy a centrum rabló-kizsákmányoló szerepét képesek lehetnek ellensúlyozni a saját maguk, vagyis saját rendszerük érdekében. A kérdés csak az, kinek az érdekében konkrétan? Ez bonyolult kérdés, nyilván itt teljeskörűen nem is megválaszolható, de a probléma jelezhető. A bírált tanulmány éppen azoknak a piaci harcoknak és befolyási övezeteknek a geopolitikai összeütközéseit értelmezi félre, amelyekben ő valamiféle progresszív, *ad absurdum* szocialista potenciált tételez fel. Talán nem Irán, Szaud-Arábia vagy Törökország iszlamista rendszerei befolyási övezetekért folyó harca határozza meg a közel-keleti háborús tűzfészket a globális nagyhatalmak gyámkodása alatt?

Nem teljesen világos, hogyan egészítheti ki a marxista Marx-interpretátor közgazdász, Artner Annamária a marxizmust Alekszandr Duginnal, aki nem egyszerűen zavaros gondolkodó, hanem az orosz politikai gondolkodás misztikus-reakciós irányzatát reprezentálja, és aki a vallást keveri a politikával. Dugin ugyan már megtagadta a maga vonzódását az „orosz fasizmus” és a „nacional-bolsevizmus” felé, de az utóbbi alapjait görgeti magával írásaiban. Az eurázsiaiáság és a nacional-bolsevizmus (amelynek történelmi gyökereit egy korábbi munkámban, a *Szovjet Thermidorban* tártam fel), úgy jelenik meg Duginnál, mint megoldás a modern kapitalista világrend ellentmondásaira, noha „újítása” nem más, mint a mindenható állam demiurgosz szerepének megéneklése, felcicomázása

mindenféle vallási díszítményekkel, a marxi társadalmi forma-elmélet felcserélése egyfajta civilizációs elmélettel az orosz és az eurázsiai „specifikumok” előtérbe állításával. Dugin „konzervatív forradalma”, amelyet Artner beilleszt koncepciójába, az államok Nyugat-ellenes blokkját zavaros antikapitalizmussal keveri, ami talán Artner is megtevéseztheti, s fennakad Dugin misztikus, konzervatív filozófiájának, „forradalmának” hálóján.

A bírált cikk egy másik szempontból is, bármennyire értékes és hasznos szakmai anyagot is halmozott fel (s mint ilyen kitűnő tanulmány), súlyos elméleti-módszertani problémával küzd: ezt úgy hívják, „történetietlenség”. Bárhogyan ítéljük is meg a Szovjetunió és az államszocialista rendszer összeomlását, ennek a ténynek felbecsülhetetlen szerepe van a világrendszer azt követő *újrafelosztásának* történetében. Az államszocialista utóállamok, mindenekelőtt az Oroszországi Föderáció története arra utal, hogy a kapitalizmus „második kiadása” a maga oligarchikus természetével, az állam túlsúlyos szerepével, a rendkívüli gazdasági egyenlőtlenségekkel, az obskúrus, elfelejtettnek hitt ideológiák és előítéletek előretörésével, nem felnyitják a szocializmus irányába mutató fejlődésformák előtt az utat, hanem éppenséggel elzárják. Oroszország háborúja a NATO-val Ukrajna területén megmutatja azt a történetileg beágyazott elmentmondást, amelyet fentebb is érintettem a centrum-országokkal szembeni ellensúly kapcsán. Oroszország egyfelől megakadályozta a NATO további előretörését, a tőkefelhalmozás új lehetőségeit Oroszország régen vágyott felosztása esetén és meggátolta (ki tudja, mennyi időre) új véres diktatúrák létrejöttének sorozatát. A mérleg másik pozitív eleme, hogy ugyan Oroszország elvesztette európai energiapiacait, amiről a háború valójában jelentős mértékben szólt, viszont meggátolta, hogy a Nyugat által rehabilitált, szponzorált és felfegyverzett pronáci-ruszófób ukrán rezsim átvigye Oroszországba az orosz-szovjet kultúra elpusztításának egész mechanizmusát. (Nem szólva itt arról a teljesen értelmetlen emberáldozatról, amit az USA, a NATO vállalt az oroszországi nemzetbiztonsági szempontok és geopolitikai érdekek teljes negligálásával: harc az utolsó ukránig.)

De maga a háború ténye mutatja meg igazán, hogy a neoimperialista világrendszer bármilyen jelentős átalakulása is valahol a mélyben ma is ott hordozza az „ősi” imperialista szövedményeket, a kíméletlen harcot a piacokért, a kereskedelmi utak ellenőrzéséért, a ritka fémek birtoklásáért, a gázért, az olajért, stb., amelyek mind túlmutatnak mindenféle regionális és nemzeti határon, ők válnak a globalizáció

specifikus letéteményeseivé. Artner Annamária régebben értette a tőke természetét, sőt jobban értette, mint sok más kutató, de mintha mára elfelejtette volna, hogy a tőkének nincsen nemzetisége, nincsen vallása és nincsen morálja, a tőkének érdekei vannak ...

Ezért bármilyen „új vagy régi baloldal”, amely az antikapitalista-rendszerkritika horizontján mozgalmi formában megjelenik napjainkban vagy a jövőben, mindezeket az elméleti és módszertani szempontokat figyelembe kell, hogy vegye, ha nem akar elsülyedni az imperialista világrend keretein belül felbukkanó vallási vagy más, misztikus, rasszista, netán az individuális vagy „állami-egyházi-»közösségi« szuverenitást” abszolutizáló, antihumanista mozgalmak tengerében.

Taktikai okokból persze felcserélhető a vörös zászló bármilyen más zászlóra, de az már nem az a mozgalom lesz, amely Marx nyomán kommunistának nevezte magát. A nemzeti és szociális felszabadulás tehát ugyanazon törekvés két oldala, amelyek semmiképpen sem állíthatók szembe egymással a „progresszió” ilyen-olyan elbutult ideológiáinak hatására. Azt hiszem, mindez a BRICS jelentőségének elemzésekor nagyon is figyelembe veendő intelem.

Környezetvédelem – környezetpusztítás. Merre haladunk?*

Nemzetközi összefogás a klímaváltozás ellen

Napjainkban a nyugati világot elborító háborús pszichózis jelentősen háttérbe szorította a múlt század hetvenes éveitől egyre sürgetőbbnek elismert klíma-, és tágabb körben a környezetváltozási problémákat.

Mára már szinte teljes tudományos konszenzus van abban a tekintetben, hogy a lejátszódó klíma- és környezetváltozás az emberi tevékenység hatására jött létre, ennek következtében ez a média-közbeszédben is az egyik kiemelkedő témává vált. Látszólag a politikacsinálók is intenzíven foglalkoznak vele, de nehéz eldönteni, mennyi ebből az üzleti alapú PR-tevékenység, mennyi a politikai propaganda és mennyi a valódi, elkötelezett erőfeszítés a helyzet javítására. Az előállt problémák vizsgálatára rengeteg tudományos (és kvázi tudományos) intézmény alakult, rengeteg konferencia és egyéb összejövetel zajlik a kérdések megtárgyalására, szinte naponta érkeznek hírek a környezet és főleg a klíma védelmében meghozott fontos intézkedésekről. Ennek ellenére a mutatók *globálisan* nem javulnak, hanem rohamosan *romlanak*.

1992-ben létrejött az első nagy világösszejövetel, a Rio de Janeiro-i *Föld csúcs*,¹ és vele a Föld országainak első közös elhatározása a klímaváltozás megakadályozására. Kiadták a *Riói Nyilatkozatot a Környezetről és a Fejlődésről*, mely 27 pontban fogalmazza meg a követendő alapelveket, és az *Agenda 21* nevű vaskos cselekvési tervet,² mely a környezeti katasztrófa megakadályozására négy kérdéskörben hatalmas projektet vázolt fel, amely érintette a gazdasági és szociális

* Jelen írás egy készülő nagyobb, *Háborúk, környezetválság, balzöldség. Lehet más a világ?* című munka részleteit tartalmazza.

szférát, az egyes szociális rétegek problémáit, a legsürgetőbb környezeti gondokat, és összefoglalta a megvalósítás technikai és anyagi feltételeit. A tervek, melyeken a megbízott csoportok már 1988 óta dolgoztak, kellő összefogás és anyagi befektetés révén akár már a 2000-es évekre elérhetőnek látszottak, a névben a „21” a 21. századot jelzi. A projektet nagy bizakodás mellett 178 kormány fogadta el, de az öt év múlva bekövetkezett felülvizsgálaton (Rio+5) az ENSZ közgyűlése „elismerte, hogy az előrehaladás »egyenetlen«, és feltárta a kulcsfontosságú trendeket, köztük a növekvő globalizációt, a táguló jövedelmi egyenlőtlenségeket és a globális környezet folyamatos romlását”.³

Az 1992-ben elindult folyamat egyik legismertebb eredménye a kiotói egyezmény (1997), mely ma már szélesebb körben főleg „karbonkreditek” rendszerének megalkotásáról híres. Ezek lehetővé tették, hogy országok és nagyvállalatok légszennyezésüket üzleti úton váltsák meg valamilyen (akár más országban) megvalósított környezetkímélő vagy a zöld átállást célzó beruházások (faültetés, napelemparkok, szélenergia és egyéb „zöld energiát” előállító megoldások megvalósítása stb.) révén. A karbonkreditek kereskedelme azóta hatalmas biznisszé nőtte ki magát, de egyre több az irányukban megfogalmazott kritika is.⁴

A kiotói jegyzőkönyvet ugyan az ENSZ majdnem összes tagállama aláírta, és a 2008–2012-es első szakaszra már kötelezővé is vált, de az eredmény siralmas lett: a legnagyobb szennyezők közül az USA nem ratifikálta, Kanada pedig 2012-ben kilépett belőle, mivel a vállalása nem teljesítése miatt 14 milliárd dollárt kellett volna befizetnie.

Bár 36 ország csökkentette a kibocsátását, a globális kibocsátás 1990 és 2010 között 32 százalékkal nőtt, a teljesítőket pedig külső körülmények „segítették”, mint pl. az, hogy a kelet-európai országok többségének gazdasága a rendszerváltás nyomában leromlott, a többieknél pedig közrejátszott a 2008-as gazdasági válság okozta stagnálás. Kilenc gazdag országnak pedig a teljesítéshez igénybe kellett vennie a „rugalmassági mechanizmusokat” (*flexibility mechanisms*), illetve a jelzett „karbonkibocsátás-kereskedelmet” (*carbon emission trade*).⁵

A másik legismertebb környezetvédelmi esemény a párizsi éghajlatvédelmi megállapodás (2015) volt, mely célul tűzte ki az ipari forradalom megindulása előtti szinthez képest a globális felmelegedés lehetőleg 1,5 °C-on belül tartását, továbbá az országok egyéni, nem kötelező környezetkímélő vállalásainak összefogását. Az ENSZ ekkor tette magáévá azt a 17 fenntarthatósági célt, melyet 2030-ra kíván teljesen megvalósítani.⁶ Ezek a szép célok leginkább a nagyon sze-

gény, de feltörekvő országokban is általánossá kívánják tenni azokat az emberhez méltó körülményeket, melyek egyrészt a fizikai jólétet (beleértve az egészséges környezetet, tiszta vizet, köztisztaságot, megfizethető tiszta energiát stb.), a tanulás és kulturálódás céljait, a genderszegyenlőséget, a szociális követelményeket (tisztességes munka, gazdasági növekedés!'), és az ipar, infrastruktúra, innováció fejlesztését stb. jelentik. A 17 cél (*goal*) mindegyike egy csomó céltárgyat (*target*) tartalmaz, így a figyelembe veendő szempontok másfélszáz fölé emelkedtek.

Mindez a törekvés azonban – a jelenlegi vagyoni viszonyokat és a gazdaság mai működését érintetlenül hagyva – ellentmond a fizikai határoknak. Ennek köszönhetően a határidők egyre távolabbi időpontokra tolódnak ki.

1995 óta a megállapodást aláíró tagok évente konferenciákat tartanak COP (*Conference of the Parties*, „a részes felek konferenciája”) néven. 2023-ban volt a 28. ilyen konferencia, melyhez 2005 óta csatlakozik a „részes felek találkozója” (*Meeting of the Parties*) is, és az esemény gyakorlatilag egyre inkább hatalmas, klímaváltozási témákhoz kapcsolódó kereskedelmi vásárrá terebélyesedett, miközben a klímaváltozás tényleges megállítására tett vállalások megvalósítása alig mozdul előre.⁸ Az már most sejthető, hogy a véstesen közeledő 2030-ra a célok fele sem fog megvalósulni, mint ahogy a korábbi célokból is alig valósult meg valami.

Annak, hogy a nemzetközi konferenciák és összejövetelek rendszeressé váltak, mindenképpen van politikai jelentősége. Ha a konkrét eredmény kevés is, a felek legalább törekednek valamiféle konszenzusra, ami pl. nem mondható el a kitört háborúk kezelésének ügyeiben.

A gyakorlati eredmények csekélysége ellenére az utóbbi időben mindig nagy várakozás előzi meg a COP-összejöveteleket. Így volt ez 2023 őszén is, amikor az Egyesült Nemzetek Környezetvédelmi Programja, az UNEP⁹ erőteljes felhívást adott ki és népszerű formában a YouTube-on is közzétett egy megrázó kis összeállítást,¹⁰ melyben figyelmeztet: a védekezés lelassult, csökkenés helyett növekszik a fosszilis kibocsátás, és klímaváltozás legvédtelenebbjeivel foglalkozó ágazatok mélyen alulfinanszírozottak.

„2023 szeptemberében a világ nem halad a párizsi megállapodás céljainak elérése felé. Ahhoz, hogy több mint 50 százalékos esélyünk legyen a hőmérséklet-emelkedés 1,5 °C-ra korlátozásához, és több mint 67 százalékos esély a 2 °C-ra korlátozásához, a globális kibocsátásnak 2025-re[!] tetőznie kell. Több billió dollárra van szükség ahhoz,

hogy a felmelegedést 1,5 °C-ra korlátozzuk. A pénzügyi folyamatokat jelentősen meg kell változtatni” – szól a 2023-as COP28 után készült lehangoló globális mérleg.¹¹

A 2015-ös párizsi tervek eléréséhez a legfőbb javaslat továbbra is „a hatékonyabb nemzetközi szövetkezés és együttműködés”, ami helyes lenne, ha ezt komolyan lehetne venni egy olyan időszakban, amikor az országok székértáborokba való elkülönülése, a gyanakvás és ellenségeskedés, sőt diplomácia helyett a fegyveres erőszak a legfőbb realitás, és a szükséges „több billió dollárt” egyelőre inkább a gyilkolás és pusztítás elősegítésére fordítják!

Ha ehhez még azt is hozzáteszük, hogy már a 1,5 °C-os felmelegedés is jelentős, de még kezelhető rosszabbodást jelentene (jelenthetett volna?), az 1,7-2,1 °C-os felmelegedés – melynek esélye szintén csökkenően van –, a Föld egy részén, főleg Afrikában már alig élhető környezetet jelentene, a 2,4-2,6 °C-os átlaghőmérséklet-emelkedés pedig már a Föld jelentős részén élhetetlen klímát eredményezne, és ehhez még nem számítottuk hozzá az egyre nagyobb tűzvészek, árvizek és a tengervíz várható emelkedése miatt lakhatatlanná váló területeket... Rossz belegondolni, mindennek milyen, szinte beláthatatlan társadalmi következményei várhatók!

A klímaváltozás mellett az UNEP már 1988-ban megfogalmazta a biológiai sokféleség megőrzésére vonatkozó követelményeit is,¹² és hasonló összejöveteleket („COP”-okat) szerveznek ezek érdekében is, de ritkábban és kevesebb figyelmet keltve.

Tervek a biodiverzitás fenntartására

Biodiverzitás problémájával a klímaváltozásnál valamivel később és láthatólag kevésbé intenzíven, de szintén elkezdtek nemzetközi szinten foglalkozni, pedig ez a kérdés legalább ugyanolyan égető, vagy még inkább az.

Csak néhány adat: az utóbbi 20 év alatt 3,3 millió km² érintetlen szárazföldi terület tűnt el, és a természetes ökoszisztémák 47%-kal csökkentek! A tudósok a mostani állapotot a földtörténet hatodik legnagyobb fajkihalási hullámának nevezik, mely már most is a Föld lakói egy részének életét (pl. a halászatból élőket) súlyosan befolyásolja.

A világ GDP-jének fele (jelenleg kb. 44 trillió dollár) a természet szolgáltatásainak függvénye. Mára a természet egyre kevésbé képes a számunkra nélkülözhetetlen szolgáltatásokat biztosítani. Bár álta-

lánosságban szó esik a környezetpusztulásról, de inkább a klimatikus jelenségekről, a hőhullámokról, árvizekről stb., míg a *fajpusztulás egyre ijesztőbb méreteiről* alig-alig.

A szakemberek szerint a fajok 27%-a jelenleg már a kihalás szélén áll: a kétéltűek 41%-a, az emlősök 26%-a, a madarak 14%-a, a növények közül a túlevelűek 34%-a a legveszélyeztetettebb. A méhek, de általában a beporzó rovarok csökkenése számszerűsítve (mivel szeretjük a számokat) *évente 235-577 milliárd dollár értékű terméskiesést* okozhat, azt viszont nehéz számszerűsíteni, hogy ez a csökkenés mit fog a jövő számára élelmiszerhiányban vagy éhínségekben okozni!

Évente 300-400 millió tonna ipari hulladék ömlik a Föld vizeibe, csak műtrágya-kiáramlás miatt a tengerekben 400 km², összesen több mint 100 000 km² területű halott zóna keletkezett. A nagyfokú szennyezettség mellett pusztítanak a nagyarányú változások is a föld- és a tengerhasználatban. Mára a tengeri halak 33%-a esett a túlhalászat áldozatául, 60%-uk pedig éppen csak a fenntarthatóság határán van. A kereskedelem globalizálódásával szoros összefüggésben áll az invazív fajok és betegségek terjedése, melyek szintén gyorsítják egyes fajok kipusztulását. Mindezek ellenére 2019-ben 50 beruházási bank még mindig 2,6 billió dollárt hitelt adott olyan projektekre, melyek a biodiverzitás csökkenéséhez vezetnek!¹³

Az UNEP ugyan már 1988-ban felállította a biológiai sokféleséggel foglalkozó szakértők *ad hoc* csoportját, 1992-ben pedig – párhuzamosan a „Föld csúccsal” – létrejött az *Egyezmény a biológiai sokféleségről* (CBD), melyet 1993-ig 168 ország írt alá, mára gyakorlatilag a világ összes állama részt vesz benne (egyedül az USA nem ratifikálta!).

Azonban az általános nemzetközi találkozókat a klíma-COP-oknál valamivel ritkábban rendezik meg, és ezek általában jóval kisebb figyelemre számíthatnak, mint a sokkal jobban „sztárolt” klímaösszejövetelek. Ennek oka nyilván az, hogy míg a „zöld energia”, mint megoldás, hatalmas új profittermelő ágazatnak ígérkezik, addig a biodiverzitás megőrzése az államok és a termelő ágazatok részére inkább a gazdasági prosperitást gátló és csupán pénzt felemésztő projektnek tűnik. Pedig a biodiverzitás fenntartásától legalább annyira függ az életünk, jólétünk, ha nem jobban, mint az egészséges klímától!

Mindenesetre azért e területen is megszülettek a szokásos protokollok és stratégiák, a célok és céltárgyak változatos spektrumával,¹⁴ és ezekhez az országok szintén nagy számban csatlakoztak. Világszerte intézetek százai alakultak az élővilág állapotának és romlásának felméré-

résére, ám ez utóbbi intézetek honlapjain inkább olvashatunk tervekről és lelkes elköteleződésekről, mint a romlással való szembenézésről és a belőlük levonandó következtetésekről. Ebben hasonlítanak a klímaváltozással foglalkozó intézményekhez.¹⁵

A CBD-ben megfogalmazott terveket és jegyzőkönyveket, és főleg a megvalósításukat illetően egyre több kritika kerül előtérbe, főként a Globális Dél országai részéről. A legfontosabb az a vélemény, hogy a nyugati országok vonakodnak elismerni saját felelősségüket a klíma- és egyéb környezeti válságok előidézésében, és nem hajlandók a – főleg általuk előidézett – krízis mérséklésére megfelelő anyagi áldozatot hozni. Ha meg is születik valamilyen egyezmény, ezek végrehajtása rendszeresen meggyengül „a nyugati országok ellenállása miatt, az Egyezmény dél-barát rendelkezéseinek megvalósításával szemben”. A CBD is ama gyakori esetek egyike, „amikor egy kemény szerződés a végrehajtási pályán fellazul”. Egyre több aláíró követeli, „hogy a szerződést a Részes Felek Konferenciájával jogilag kötelező érvényű többoldalú eszközként érvényesítsék a jogsértések és a be nem tartás felülvizsgálatával”.¹⁶

Összességében – akár a klímavédelmet, akár a biodiverzitást nézzük –, az eddigi tervek igencsak gyéren teljesültek, miközben a környezeti állapotunk tragikus gyorsasággal romlik.¹⁷ Ha pl. megnézzük a 2015-ben Párizsban elfogadott fenntarthatósági célok eddigi megvalósulását, azt láthatjuk, hogy „a legjobban teljesítő országok” a leggazdagabbak. Az első három helyezett Svédország, Dánia és Finnország. Csak az a bökkenő, hogy a 17 célnek és céltárgynak a zöme gazdasági és társadalmi jellegű, melyek nagy része ezeknél az országoknál már korábban megvalósult, és így nem derül fény azokra a súlyos hiányosságokra, melyek a harmadik „láb”, a környezetvédelem területén folyamatosan fennállnak. Például Svédország széndioxid-kibocsátása 2020-ban 32 tonna/fő/év volt, miközben az átlagos globális kibocsátás 12 tonna, ám a fenntartható kibocsátás globálisan mindössze 7 tonna volna!

Svédország persze nem egyedi eset. Az összes „jól teljesítő” gazdag ország CO₂ emissziója igen magas. Ezzel szemben a lista végén kullogó szegény országok, a 161–166. helyen álló Madagaszkár, Libéria, Szomália, Csád, Dél-Szudán, és Közép-Afrikai Köztársaság, a még meglévő természeti gazdagságuk révén „teljesítenek jól”, a többi célt pedig vagy megfelelő támogatással, vagy a mindnyájunk számára létfontosságú természeti kincseik kiárusításával tudnák teljesíteni. És akkor még nem beszéltünk a szegény országokat sújtó különféle

– a nyugati befolyástól legtöbbször nem független (!) – háborús konfliktusokról, melyek „megoldásához” leginkább nyugati eladásokból származó fegyvereket használnak.

Vég nélkül lehetne sorolni azokat a gátló tényezőket, amelyek gyakorlatilag lehetetlenné tesznek bármilyen komolyabb előrelépést a környezeti állapotunk megóvása érdekében. Egyelőre a magaspolitika számára – és az ezzel összhangban lévő médiában – a környezeti problémák megoldása még mindig nem igazán sürgető. Míg a katonai kiadásokra egyre több pénzt szánnak az országok, addig a klímaválság enyhítésére és az új, egyre kényszerűbb helyzethez való alkalmazkodáshoz megígért összegek – melyek a kitűzött célokhoz viszonyítva sosem voltak igazán elégségesek – jelenleg tovább zsugorodnak. A COP26-on, Glasgow-ban 2021 decemberében pl. a fejlett országok a klímaadattpációra évi 40 milliárd dollárt ígértek a fejlődő országoknak, ebből 2023-ban csak 21 milliárd teljesült.

Eközben pedig „2023-ban az éghajlatváltozás még pusztítóbbá és gyilkosabbá vált: hőmérsékleti rekordok dőltek meg, viharok, árvizek, hóhullámok és erdőtüzek pusztítottak. [...] Ezek az erősödő hatások azt sugallják, hogy a világnak sürgősen csökkentenie kell az üvegházhatású gázok kibocsátását, és fokoznia kell az alkalmazkodási erőfeszítéseket a veszélyeztetett lakosság védelme érdekében. Egyik sem történik meg” – szól az UNEP figyelmeztetése.¹⁸

Klímakapitalizmus¹⁹

Azt sem lehet szó nélkül hagyni, ahogy a Globális Észak²⁰ gazdag államai a „zöld átállás” kínáló új üzleti lehetőségeit a saját hasznukra aknázzák ki. A témába nem mennék bele, csak néhány irányadó megjegyzésre szorítokom.

A zöld átálláshoz szükséges *ritkaföldfémek* kibányászása – mivel lelőhelyeik gyakran a Globális Dél ökológiai lábnyom szempontjából még leginkább fenntartható állapotban lévő területein vannak – hatalmas környezeti károkkal jár. Ugyanis ezek a fémek nem feltétlenül azért „ritkák”, mert kevés van belőlük, hanem mert hatalmas mennyiségű anyagban szétszórta, rendkívül kis mennyiségben fordulnak elő. Tehát egységnyi hasznos anyag kinyeréséhez átlagban legalább tízszer annyi földet kell megmozgatni, mint korábban, a már régóta hasznosított anyagoknál. A kalkulációk szerint a tiszta energiára való átálláshoz 2040-re a jelenleg bányászott kb. 7 milliárd

tonna ilyen ásvány négyszeresére, majdnem 28 milliárd tonnára lesz szükség. Eközben a fosszilis tüzelőanyagok iránti kereslet sem szűnik meg.²¹

A Globális Dél alacsony jövedelmű országainak ökológiai lábnyoma sokszor még nem éri el a megengedett határt, de a „karbonkrediteket létrehozó” programok és beruházások egy része inkább rontani fog a környezeti állapotukon. Eközben pedig a beindított üzemek termékei (a megtermelt energia, a zöld átálláshoz szükséges kritikus nyersanyagok hasznosítása) főleg a gazdag országok gazdasági érdekeit vagy zöld vállalásainak teljesítését szolgálják. Az erősen szennyező közel-keleti olajtermelő országok²² és Kína szintén érdekeltek az ilyen, országuktól távolra kihelyezett üzletekben.

Felfutott a zöld átálláshoz szükséges alapanyagok bányászata, de mivel a nyersanyagok exportálása a legkevésbé jövedelmező, egyre több ország próbálja ezek közvetlen exportját betiltani és a további ipari fázisokat otthon kifejleszteni. Ez azonban összeütközésbe kerül azoknak a gazdag országoknak az érdekeivel, amelyek eddig ezeket az anyagokat olcsón tudták importálni, és továbbra is igyekeznek a szabadkereskedelmi megállapodások révén privilégiumaikat fenntartani. Az EU például, miután autóiparának átállása az elektromos autókra a kritikus nyersanyagokból (lítium, nikkel, kobalt, grafit stb.) növekvő importot kíván, egyre több kereskedelmi megállapodást és „partnerséget” köt olyan országokkal, melyek a számára szükséges nyersanyagok birtokosai. Ha viszont „értékeinek és érdekeinek érvényesítése” úgy kívánja, a megállapodások betartatását a WTO-nál akár per útján is kikényszeríti.²³

Tetemes hasznot hajtanak azok a beruházások is, melyek óriási napelem- és szélerőműparkok telepítését célozzák, s melyek környezeti ártalmait a helyi lakosság szenvedni el.²⁴ Hasonlóan új, igen jövedelmező üzletágnak ígérkeznek a *zöld hidrogén* termelésére indított projektek, ezekhez az Európai Befektetési Bank is szívesen nyújt hiteleket.²⁵ Ezek a kihelyezett projektek nemcsak a helyi természeti környezetet veszélyeztetik, hanem gyakran a lakóhelyük elhagyására kényszerítik az őslakosságot.

Nem ritka az olyan mérgező iparágak betelepítése, amelyek komoly környezeti és egészségügyi problémákat okoznak, és amelyeket otthon nem tudnak megvalósítani. E tervek ellen a helyi lakosság itt is – azonban többnyire sikertelenül – tiltakozik, illetve előfordul, hogy pereket is indítanak, de ezek évekre, évtizedekre elhúzódnak, miközben a károkozás folyik tovább.²⁶

Összegzésként elmondható, hogy ami zöld átállás címén folyik, az a neokolonialista kizsákmányolás új, eddig ismeretlen módjait valószínűsíti meg: „Valójában az összes jel arra utal, hogy a kapitalizmus új, zöld arca megismétli a régi bűneit: a Globális Észak vállalati óriásainak uralmát, a helyi közösségek figyelmen kívül hagyását, az extraktivisták modellek megvalósítását, az őslakos csoportok kizsákmányolását, milliókat kihasználva és nyomorba döntve [...]”.²⁷ Azonban hozzá kell tenni, hogy van az EU-ban is a környezeti aktivistáknak egy – sajnos szűk – rétege, akik érzik a Globális Észak, benne az EU felelősségét, és megpróbálnak igazságos lépéseket szorgalmazni. Ilyen akció volt pl. 2024 nyarán az egy hónapig tartó menetelés Besançonból Strassburgba, melyet a Globális Dél országait sújtó neokolonialista extraktívizmus ellen szerveztek.²⁸

A hadi komplexum „zöldre festése”

A leggazdagabb országok, melyek a leginkább felelősek a klímaválásért, harmincszor többet költenek katonai célok finanszírozására, mint a világ legsebezhetőbb országainak klímátámogatására, pedig az utóbbira jogilag is elkötelezték magukat. Ezek az országok 2013 és 2021 között 9,45 billió dollárt, a világ katonai költségvetésének 56,3%-át költötték hadászati célokra, és a katonai kiadások ez idő alatt 21,3%-kal nőttek. 2017-ben a globális CO₂ kibocsátásnak a civil légiközlekedés 2%-át, míg a katonaságé 5%-át adta, ebből egyedül az USA katonai kibocsátása 205 millió tonna volt.

„Minden hadi célokra költött dollár nemcsak növeli az üvegházhatású gázok (ÜHG) kibocsátását, hanem eltéríti a pénzügyi forrásokat, a készségeket és a figyelmet is az egyik legnagyobb egzisztenciális fenyegetés leküzdésének ügyétől, melyet az emberiség valaha tapasztalt. Továbbá a fegyverek és hadieszközök számának világszerte tapasztalható folyamatos növekedése gerjeszti a klímátüzeket, szítja az erőszakot és a konfliktusokat, és súlyosbítja az éghajlati összeomlásnak leginkább kitett közösségek szenvedését.”²⁹ Mindennek ellenére a védelminek vagy honvédelminek nevezett, egyre terjedelmesebb hadi ágazat sok helyen büszkélkedik a „zöld átállásra” irányuló törekvésekkel. Itt futólag csak a NATO ilyen törekvéseit említhetjük, melynek tervezete 2030-ra legalább 45% gázkibocsátás-csökkenést, 2050-re pedig nulla kibocsátást, azaz „nettó zérót” ígér.³⁰

Azonban semmi bizonyíték nincs rá, hogy a hadászat „zöld” lehet. A NATO-dokumentumban megadott szempontok homályosak vagy olyan technikákra alapozottak, melyek még kísérleti fázisban vannak, különben pedig a „védelmi” ágazat károsanyag kibocsátását általában még csak bele sem veszik a világ kibocsátásáról szóló statisztikákba.³¹ De még ha hinnénk is a jószándékú zöldítési törekvéseknek, akkor is megmarad a kérdés, hogy az egyre modernebb fegyverekkel vívott háborúk iszonyatos pusztításait hogyan képzelik el „kizöldíteni”.

Szívesen írnék befejezésül valami megnyugtatót, de nagyon nehéz. Szathmáry Eörs pár évvel ezelőtti kiváló, tömör és lényegbevágó előadásának végén felveti a civilizációnk előtti lehetőségek kérdését is.³² Még nem dőlt el véglegesen, hogy sikerül-e a világot eluraló bizalmatlanságot és ellenségeskedést legyőzve és erőnket összefogva elkerülni a pusztulást. Mindenesetre, ha a kilátások pesszimizmusra adnak is okot, úgy kell cselekednünk, mintha optimisták lennénk. Hiszen életünk és a jövő generációk sorsa a tét.

Jegyzetek

- ¹ *Earth Summit*, teljes nevén: *United Nations Conference on Environment and Development* (Egyesült Nemzetek konferenciája a környezetről és a fejlődésről, röv. UNCED).
- ² *Rio Declaration on Environment and Development*, teljes szöveg: A/CONF.151/26/Vol.I: Rio Declaration on Environment and Development (un.org) és https://en.wikipedia.org/wiki/Agenda_21 – „Its aim initially was to achieve global sustainable development by 2000...”; a megvalósítandó célok területeiről bővebben a teljes szövegben: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> (A lefordított idézetek forrásjelölésénél a rákereshetőség érdekében az eredeti kezdőszavait is közlöm.)
- ³ https://en.wikipedia.org/wiki/Agenda_21 – *The Assembly recognized progress as „uneven” ...* (Kiemelés: H. V.)
- ⁴ Ugyanis a beruházások klímahatását nehéz pontosan megállapítani, és sokszor felmerül a gyanú, hogy egyes ügyletek nem vagy nem a vállalt mértékben csökkentik a karbonkibocsátást, vannak köztük hamis számításokon alapuló projektek, sőt olyanok is, amelyek csökkentés helyett növelték a kibocsátást. Ld. többek közt: <https://www.theguardian.com/environment/2023/aug/24/carbon-credit-speculators-could-lose-billions-as-offsets-deemed-worthless-aoe>
- ⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Kyoto_Protocol – Lásd *Compliance* [Teljesítés] fejezet.
- ⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_Development_Goals; magyarul jóval rövidebben, néhol kicsit eltérő megfogalmazásban: https://hu.wikipedia.org/wiki/Fenntarthat%C3%B3_fejleszt%C5%91d%C3%A9si_c%C3%A9lok

- ⁷ A politika az egész világon máig előtérben tartja a gazdasági növekedést, pedig ez a környezeti állapotunk megőrzése szempontjából fenntarthatatlan. Azzal szoktak érvelni, hogy a GDP-ben mért növekedés nem feltétlenül jelent anyagfelhasználáson alapuló materiális növekedést, viszont a konkrét adatok azt mutatják, hogy ez – legalábbis az eddigi gyakorlatot illetően – félrevezető.
- ⁸ Az alapvető adatok megtalálhatók itt: https://en.wikipedia.org/wiki/Earth_Summit; https://en.wikipedia.org/wiki/Climate_change – ezekről magyar változat is elérhető; jól tájékoztat a problémák széles köréről a magyar wikipédia „Globális felmelegedés” szócikke is, amely a magyar helyzetet is tárgyalja.
- ⁹ *The United Nations Environment Programme*, röv. UNEP, az említett, 1972-es stockholmi konferencia nyomán kialakult program.
- ¹⁰ https://www.youtube.com/watch?v=7iMIFxGXS_k
- ¹¹ https://en.wikipedia.org/wiki/2023_United_Nations_Climate_Change_Conference. Lásd a *Global stocktake* [Globális leltár] fejezetet: „As of September 2023, the world is not on track to reach the targets ...” (Kiemelés: H. V.); érdemes még elolvasni a COP28 környezetvédelmi szerepének teljes lezúllásáról a következő beszámolót is: *COP 28 is a really big fossil fuel trade show*. Online: <https://www.cfact.org/2023/12/07/cop-28-is-a-really-big-fossil-fuel-trade-show/>
- ¹² A biológiai sokféleségről szóló egyezmény (angolul: *The Convention on Biological Diversity*, röv. CBD)
- ¹³ Ez a rész főleg a *New Internationalist* folyóirat *The Biodiversity Emergency* [A biodiverzitás vészhelyzet] c. számának (529. sz., 2021 jan./febr.) adatai felhasználásával készült.
- ¹⁴ Ld. részletesebben: https://en.wikipedia.org/wiki/Convention_on_Biological_Diversity
- ¹⁵ A problémafeltárás terén a leghitelesebbeknek még mindig az ENSZ szakcsoportjai látszanak, mint pl. a környezeti témákban az UNEP, melynek kétségbeesett felhívását és visszhangtalanságát fentebb már idéztük. A tényfeltárás, a civil társadalommal való kapcsolat és figyelemfelhívás terén sok hasznos munkát végeznek az olyan nagy nemzetközi civil szervezetek, mint pl. a WWF vagy a Greenpeace, bár a bürokratizálódást, úgy néz ki, teljesen ők sem tudják elkerülni. A reális helyzet áttekintése szempontjából általában kevesebbet nyújtanak a különféle állami és magán alapítványok forrásaiból működő intézmények. Ilyen pl. a jelentős szervezeti apparátust működtető, 2012-ben alakult *Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services* (IPBES), de ennek részletezésébe itt nem mehetünk bele.
- ¹⁶ Ld. angol wikipédia, id. CBD-honlap, *Criticism* c. fejezet: „... its implementation has been weakened due to resistance of Western countries to the implementation of pro-South provisions of the Convention.”
- ¹⁷ Az EU terveiben a 30% védett területből 10%-ot minősítenének „szigorúan védett” területnek, de mint 2023-ra kiderült, „az EU nincs olyan pályán, hogy elérje a célokat.” – https://en.wikipedia.org/wiki/30_by_30 – „... as of 2023 EU is not on track to meet the targets”. Ebben valószínűleg közrejátszik az orosz–ukrán háború miatt kialakult energiaválság és ennek következtében a részleges visszatérés a szén intenzívebb felhasználására, valamint az Ukrajnának nyújtott sok milliárdos fegyverszállítmányok költsége is.

- ¹⁸ <https://www.unep.org/news-and-stories/press-release/climate-impacts-accelerate-finance-gap-adaptation-efforts-least-50>
- ¹⁹ A *New Internationalist* folyóirat 547. (2024. jan/febr.) száma ezt a címet viseli és a témát sokoldalúan körbejárja.
- ²⁰ Az utóbbi időben a semlegesebbnek szánt (vagy annak tűnő) észak/dél megjelölést használják arra a globális ellentéppárra, mely a fejlett, gazdag országokat és a fejletlen vagy fejlődő, szegény országokat állítja szembe. Néhány nagy gazdaság azonban, mint Kína, Oroszország vagy a gazdag közel-keleti olajtermelő országoké, „kilóg” ebből a meghatározásból.
- ²¹ Ld. *New Internationalist* folyóirat 547. (2024. jan/febr.) szám: *Transition Mining [Átállási bányászat]*, 37. Részletes adatok a hivatkozott *Mineral requirements for clean energy transitions [Ásványianyag-igény a tiszta energiára való átálláshoz]* c. részletes kimutatásban található: <https://www.iea.org/reports/the-role-of-critical-minerals-in-clean-energy-transitions/mineral-requirements-for-clean-energy-transitions>
- Gelencsér András vegyész mérnök, légkörkutató akadémikus népszerű, *Ábrándok bővületében: A fenntartható fejlődés korlátai* című kis könyvében (Akadémiai Kiadó, 2023) tömören és meggyőző érveléssel mutatja ki a rohamosan egyre magasabb szintre fejlődő „tiszta” és digitális technológiákhoz szükséges kulcsfontosságú elemek bányászati és feldolgozási folyamatainak nem eléggé mérlegelt környezeti hatásait és energiaigényességét. Mindez erősen megkérdőjelezi felhasználásuk pozitív mérlegét. Az új technológiák kritikusanyag-szükségletével elsősorban a könyv 5. és 6. fejezete (94–102.) foglalkozik. A kritikus (azaz kulcsfontosságú) anyagok közé nemcsak a ritkaföldfémek tartoznak, hanem a már korábban ipari méretekben felhasznált egyéb, az elektromos- és hővezetés, valamint a különleges fizikai hatásoknak kitettség szempontjából fontos anyagok, mint a réz, a króm, nikkell, cink stb. is. A klímakapitalizmus jelenével kapcsolatos témára is kitér Gelencsér András újabb előadása, pl. arra a tényre, hogy ezeket az anyagokat nem ritkán a Dél országainak, pl. a Kongói Demokratikus Köztársaságnak éhezőlakosságú, sokszor gyerekek embertelen körülmények között, szinte pusztá kézzel kaparják ki a földből (<https://www.youtube.com/watch?v=-Y8D-kwKOPE&t=1s> – ld. a *Cui prodest?* c. részt, 52:46-tól). Amikor Kína, amely ezekben az anyagokban igen gazdag, eljutott a fejlettség olyan fokára, hogy a környezeti szempontok előtérbe kerültek és exportját ezekből az anyagokból csökkentette, a nyugati partnerek korábbi szerződéseiknek érvényesítését a WTO-keretében, peres úton érték el (https://en.wikipedia.org/wiki/Rare_earth_trade_dispute). Az ehhez hasonló perek sok országot érintve rendszeressé váltak.
- ²² A COP28-at vendégül látó dubaji sejk által alapított Blue Carbon cég négy afrikai ország, Libéria, Tanzánia, Zambia és Zimbabwe összesen 24 millió hektár földjét veszi „gondozásba” ilyen célokra, a tárgyalás már Kenyával is folyik. Ld. <https://e360.yale.edu/features/al-maktoum-uae-dubai-africa-carbon-credits> (*Az Afrikáért való tülekedésben egy arab sejk áll az élen*); <https://africanarguments.org/2023/10/doubts-rise-over-who-benefit-from-uae-firm-deal-for-a-fifth-of-zimbabwe/> (*Növekednek a kétségek afelől, hogy kinek hoz hasznot az EAE-nak Zimbabwe ötödére kötött karbonszerződése*).
- ²³ Ilyen pert folytatott pl. Indonézia ellen. További országok, pl. Namíbia és Zimbabwe, melyek korlátozták a kritikus nyersanyagokra vonatkozó exportjukat,

- hasznoló támadásoknak lehetnek kitéve. Ld. <https://www.somo.nl/the-eus-critical-minerals-crusade/> (*The EU is in a global scramble for critical minerals to support its industries in profiting from the energy transition. [Az EU részt vesz a kritikus ásványok iránti globális túlekedésben, hogy támogassa az energiaátállásból hasznot húzó iparágait]*).
- ²⁴ Ld. pl. Nick Dowson: *Tilting at Windmills* [Szélmalom-harc]. *New Internationalist* 547 (2024 jan/febr.), 26–29.
- ²⁵ Egy 2022-es elemzés erről a projektről: Leigh Elston: *Namibia stakes its future on the green hydrogen market* [Namibia a jövőjét a zöld hidrogén piacon teszi kockárra], <https://www.energymonitor.ai/tech/hydrogen/namibia-stakes-its-future-on-the-green-hydrogen-market/>; a projektről a Wikipedia is megemlékezik: https://en.wikipedia.org/wiki/Tsau_%C7%81Khaeb_Sperrgebiet_National_Park_-_Economic_use c. fejezet.
- ²⁶ Tunézia foszfátipara felfutásának a helyi lakosságot terhelő káros egészségügyi és gazdasági mellékhatásait mutatja meg Natasha Ion „*Leave us alone*” [Hagyjanak minket békén] c. riportja. *New Internationalist* 546 (2023. nov/dec.), 60–62.
- ²⁷ „*In fact all the signs suggest that the new green face of capitalism is replicating the sins of the old: domination by corporate giants of the Global North, ignoring local communities, implementing extractivist models and dispossessing Indigenous groups, profiteering and plunging millions into poverty...*” *Green Face, Old Tricks* [Zöld arculat, régi trükkök]. *New Internationalist* 547 (2024 jan/febr.), 16.
- ²⁸ <https://generationlumiere.fr/campagne-contre-leextractivisme/> – A felhívás nemcsak a programot tartalmazza, de röviden vázolja a problémát is: *Le cycle de vie mortel des minerais de sang* [Ásványok halálos életciklusa, melyekhez vér tapad], utal a húsz éve tartó kongói háborúra, melyben hozzávetőlegesen 6-10 millió ember pusztult el, és ahol 500 hektár lepusztított erdő helyén, nyitott bányákban hozzávetőlegesen 40 ezer gyermek dolgozik! A kampány keretében olyan dokumentumfilmeket is vetítettek, melyekben a Globális Dél ökológiai problémái és kulturális sokszínűsége egyaránt megjelenik, mint pl. a *The Illusion of Abundance*, amelyben dél-amerikai ökoaktivisták harcait jelenítik meg a multik környezetpusztító vállalkozásai ellen (<https://www.youtube.com/watch?v=kTAHHVtaZpM>), vagy a System K, amely a 12 milliós KDK város, Kinshasa gondjairól és kulturális életének sokszínűségéről ad képet (<https://www.dailymotion.com/video/x8hszjz>).
- ²⁹ A hidegháború lezárulta után néhány évvel újra kialakult hatalmi versengésben felhasznált katonai eszközök egyre kevésbé mondhatók „védelmieknek”. Miközben a klímakatasztrófa közeledése egyre több aggodalomra ad okot, a világ anyagi eszközeinek egyre nagyobb részét fordítja a hadiipari célokra, a környezet megóvására pedig alig vannak források. Erre figyelmeztet többek közt Mark Akkerman et al.: *Climate Collateral. How military spending accelerates climate breakdown*. Transnational Institute, 2022.; id. innen: https://www.tni.org/en/publication/climate-collateral_-_Every_dollar_spent_on_the_military...
- ³⁰ https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_197241.htm
- ³¹ Pippa Bartolotti, walesi békeaktivista két háborúellenes nőszervezet nevében kiadott felhívása 12 pontban tömören foglalja össze a NATO-országok hadászattal összefüggő, egyre növekvő környezetszennyezését. <https://womenagainstnato.org/wp-content/uploads/2023/11/NATO-Climate->

Killer-v1.pdf – „*The contrast between NATO's objective of mitigation of climate change, and that of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) could not be greater.*”

³² https://www.youtube.com/watch?v=jRUJ_z3rAP0 – ld. az előadás zárófejtegetését 39:50-től.

Miért nem vezethetik a magánbefektetések a gyors zöld átmenetet?

Interjú Brett Christophersszel

A megújuló energia 2019-ben vált először olyan olcsóvá, mint a hagyományosnak tekintett energiaforrások, s ezt sokan a gazdaságilag életképes zöld átmenet előtt álló utolsó akadály leküzdésének tekintették. Elemzők, politikusok és a zöld iparág vezetői egyaránt azt jósolták, hogy az árparitás fellendíti a megújuló energiaforrások iránti keresletet, elindítja a fosszilis tüzelőanyag-felhasználás nagymértékű csökkenését, valamint enyhülést eredményez majd az éghajlatváltozás legsúlyosabb hatásainak vonatkozásában.

Brett Christophers új könyvében – *„The Price Is Wrong: Why Capitalism Won't Save the Planet”* (Az ár téves: Miért nem menti meg a kapitalizmus a bolygót?) – bemutatja, hogy az olcsóbb megújuló energiaforrások miért nem voltak képesek elindítani az energetikai átmenetet, állítása pedig az, hogy az alacsonyabb árak önmagukban nem vezetnek át bennünket a zöld jövőbe. Elmagyarázza a megújulóenergia szektorba történő állami beruházások fontosságát, és rávilágít a 2021–2022-es energiaválság széles körű és eltérően jelentkező globális hatásaira.

Cal Turner és Sara Van Horn a közelmúltban a *Jacobin*nek készített interjú keretében beszélgetett Christophersszel a pénzügyi szektor megújuló energiákra gyakorolt fojtogató hatásáról, az energetikai beruházások globális földrajzáról, és arról, hogy az Uppsalai Egyetem humángeográfia professzora mit tart a sikeres zöld átmenet legígéretesebb tervének.

Cal Turner: A The Price is Wrong című könyvében a klímaválság kezelése és megoldása kapcsán ön a kapitalizmus kudarcáról beszél, s

egy olyan érvrendszer használ, amely sok más gondolkodótól eltér. Miben áll ez a sajátos szemléletmód és megközelítés?

Brett Christophers: A könyvben megpróbálok egy újabb szót adni azokhoz a baloldalon már korábban is felhangzó érvekhez, amelyek a klímaválság megkerülhetetlenségére és makacsságára hívják fel a figyelmet. Az egyik fő érvem, hogy nagyon sok dolog és folyamat, amelynek be kell következnie a fosszilis tüzelőanyagokról való leválás érdekében, egyszerűen nem vonzó az üzleti élet és érdekek számára.

A könyvben a tiszta energia előállításának módozataira és fontosságára összpontosítok. A nap- és szélenergia építése, üzemeltetése, valamint az eladásra szánt villamos energia előállítása általában nem túl nyereséges. Ez óriási probléma, ha a nap- és szélenergia a fő válasz a klímaválságra, és ha a kormányok a magánszektorra bízzák a megújuló energiaforrások fejlesztésének ösztönzését.

Mindkét feltételezés nagyjából igaz: szinte minden érintett szereplő azt mondja, hogy a nap- és a szélenergia a zöld átmenet kulcsa, valamint a legtöbb kormány szerint ez az átmenet a magánszektoron múlik. Emiatt a várható jövedelmezőségre vonatkozó korlátok valódi problémát jelentenek.

A baloldal gyakran feltételezi, hogy minden, amit a magánszektor tesz, eleve nyereséges, s ez hordozza azt a gondolatot, hogy a „zöld kapitalizmus” ugyanolyan, mint a kapitalizmus bármely más formája, így a magánszektor elárastja a profit. Szerintem ez nem így van. Az egyik fő oka annak, hogy a kapitalizmus nem zöldül olyan ütemben, ahogy kellene, pontosan az, hogy a jövedelmezőség szempontjából nem vonzó az ajánlat.

Sara Van Horn: Sokak szerint a megújuló energia árának csökkenése képes gazdaságilag megvalósíthatóvá tenni a zöld átmenetet. Miért gondolja, hogy az erre irányuló további lépések valójában nem képesek lényegi segítséget nyújtani ebben a folyamatban?

Brett Christophers: A megújuló energiaforrásokra való átállást és a fosszilis tüzelőanyagok elhagyását hagyományosan mindig az ár vonatkozásában és fókuszával értelmezték. Bal- és jobboldali elemzők, politikusok évekig egyaránt úgy érveltek, hogy a megújuló energiaforrások nem lesznek széles körben elterjedtek, amíg drágábbak, mint a fosszilis tüzelőanyagok.

Az érvelés kettős volt: először is, a kormányoknak be kell avatkozniuk az energiatermelés folyamatába, hogy azt gazdaságosabbá tegyék, ellensúlyozva a költséghátrányt, másodsor pedig csak addig kell így eljárniuk, amíg az eredendő árkülönbségek fennállnak. Amint az árparitás megvalósul az energiatermelésben, a kormányok nyugodtan megszüntethetik ezeket a támogatási mechanizmusokat; a megújuló energiaforrások képesek lesznek megállni a saját lábukon, és az energetikai átállás megoldódik.

Ez maradt sokáig a domináns gazdasági szemlélet az energia-átalakításról való gondolkodásban. Az árparitást azonban már évekkel ezelőtt elértük a villamosenergia-termelés terén, és mégsem haladunk a megújuló energiaforrások felé olyan ütemben, mint ahogyan kellene. A megújuló energiaforrások aránya gyorsan növekszik, de nem elég gyorsan ahhoz, hogy kiszorítsa a fosszilizseket. Az innen származó villamosenergia-termelés pusztán kiegészíti – de nem helyettesíti – a fosszilis alapú termelést, és ez hatalmas probléma. A hagyományos gazdasági szemlélet ezt nem tudja megmagyarázni.

Végso soron nem az árról van szó, hanem a jövedelmezőségről és a kinyerhető haszonról. A leendő fejlesztők – és ami ugyanilyen fontos, a pénzintézetek, ahonnan a fejlesztésre szánt pénz származik – csak akkor fognak befektetni, ha biztosak abban, hogy a prognosztizálható haszon megfelelően nagy lesz.

Az egyenletbe beleszámít az energiatermelés költsége, valamint az olyan költségek is, mint az áram fizikai szállítása a fogyasztókhoz, amely magas felárral járhat. Amikor a megújuló energiaforrások fejlesztőinek egy új, megépítendő létesítményt kell finanszírozniuk, a bankok azt a kérdést teszik fel nekik, hogy a várható költségek és bevételek ismeretében mekkora nyereséget várnak a létesítménytől az elkövetkező hús vagy huszonöt évre. A beruházásra csak akkor kerül sor, ha a fejlesztő meggyőződött arról, hogy képes lesz elegendő nyereséget termelni az adott időszakban. Ha a szektorban tevékenykedő szereplőkkel – fejlesztőkkel és bankárokkal – beszélgetünk, akkor azt látjuk, hogy a nyereségről beszélnek, nem az árról.

Cal Turner: Mi a pénzügyi szektor szerepe a megújuló energiában? Miért olyan fontosak a pénzintézetek és a bankok?

Brett Christophers: Könnyű azt gondolni, hogy a megújuló energiaforrások fejlesztésével foglalkozó iparágban a fejlesztők azok, akik eldöntik, hogy hol és milyen típusú létesítmények épüljenek. Ez a

felszint tekintve igaz, de a valóságban a pénzügyi szektor dönti el, hogy épülnek-e megújuló létesítmények, és ha igen, milyen ütemben.

A legtöbb nap- és szélerőműpark kezdeti építését elsősorban pénzügyi intézetek hiteléből finanszírozzák. Amint egy megújuló energiát hasznosító erőmű felépült és üzemel, az adósságok visszafizetésén kívül szinte semmilyen folyamatos működési költség nem terheli. Minden egyes megvalósult, megújuló energiával kapcsolatos beruházásra több olyan más fejlesztés is jut, amely azért nem valósul meg, mert a leendő fejlesztők nem tudták kellően vonzó feltételekkel előteremteni a finanszírozási összeget.

A finanszírozás azért is különösen fontos, mert a megújulóenergiaipar viszonylag fiatal. A kapitalizmus történetét szemlélve azt látjuk, hogy ezek az energiaforrások gyakorlatilag csak az utóbbi tíz-húsz évben kezdtek teret nyerni, vagyis nagyon fiatalok.

Az olaj- és gázipari vállalatok, ha új olaj- vagy gázmezőt tárnak fel, az új fúrásokat a meglévő tevékenységükből származó, mozgósítható készpénzből finanszírozzák. Ez teljesen más egy megújuló energiaforrásokkal foglalkozó vállalat esetében. Az ilyen projekteknél egy maroknyi nagy, jelentős készpénztartalékkal rendelkező vállalat tevékenykedik, de ezek mindegyikére több tucatnyi kis szereplő jut, amelyeknek külső finanszírozásra van szükségük az új projektek megvalósításához.

Ha megnézzük a nagy szereplőket, azt látjuk, hogy ők is hajlamosak a megújuló projektek fejlesztését elsősorban külső hitelfinanszírozásból megvalósítani. Ez azt jelenti, hogy a finanszírozás sokkal jelentősebb szerepet játszik a megújulóenergia-ágazatban, mint a gazdaság számos más ágazatában.

Valamint a bankok nemcsak a megújuló energiaforrások adósságoldalán játszanak jelentős szerepet, mint az új projektek hitelezői, hanem a tőkeoldalon is. A nagy vagyongazdálkodók és egyéb más pénzügyi befektetési intézmények, mint például a Brookfield Asset Management, a Macquarie és a Black Rock, világszerte jelentős tulajdonosai a megújuló energiát termelő létesítményeknek.

Sara Van Horn: Beszélne erről a folyamatról a Globális Dél országai-ban? Mik az akadályok? Hogyan működik ott jelenleg a finanszírozás, és mit jósol a jövőre nézve?

Brett Christophers: Ez valószínűleg a legfontosabb kérdés. A viták többsége Európában és Észak-Amerikában azzal foglalkozik, hogy mi

történik a „régí-” és az „új” kontinensen, holott a bolygó jövőjét nem ez fogja eldönteni az energia- és a villamosenergia-ágazat, valamint az ezekhez kapcsolódó kibocsátások tekintetében.

Ennek egyik oka, hogy a megújuló energiaforrásokra való átállás Európa egyes részein már tovább haladt, mint a világ számos más területén. A másik ok az, hogy az energiakereslet és különösen a villamos energia iránti kereslet Európában és Észak-Amerikában nem fog olyan mértékben növekedni, mint amilyen mértékben a világ nem „nyugati” részein várhatóan fog. Jó példa erre India, ahol több százmillió háztartás csak nemrég jutott áramhoz.

A Globális Délhez tartoznak azok az országok is, amelyek jelenleg a leginkább függenek a fosszilis tüzelőanyagoktól az áramtermelésben. Dél-Afrikában ez több mint 80 százalékban szénalapú. Indiában körülbelül 75 százalék, Kínában az arány 2022-ben körülbelül 65 százalék volt. Ezen országok fosszilis tüzelőanyagokról való átállásának üteme fogja meghatározni az energiaszektor kibocsátásának általános növekedését a következő évtizedekben.

A probléma az, hogy a Globális Dél nagy részén sokkal több akadály áll az új nap- és szélenergia finanszírozása előtt, mint Európában és Észak-Amerikában. A magánszektorbeli hitelezők a megújuló energiaforrások fejlesztését a Globális Délen sokkal kockázatosabbnak érzékelik, mint a nyugati országokban. Azért mondom, hogy „érezkelik”, mert az, hogy ez az érzékelés pontosan tükrözi-e a tényleges kockázatot, szinte mindegy is – a kockázat érzékelése az, ami meghatározza, hogy milyen kamatlábak mellett hajlandóak hitelezni.

Az elmúlt években számos tanulmány kimutatta, hogy a nap- vagy szélenergia fejlesztéséhez szükséges magánfinanszírozás megszerzése egyes afrikai országokban akár ötször-hatszor drágább lehet, mint a legtöbb európai országban, a megfizethetetlenül drága adósságfinanszírozás miatt pedig a legtöbb megújulóenergia-projekt végül egyszerűen nem indul el.

Ezért az elmúlt években egyre több felhívás érkezett mind magukból az érintett országokból, mind pedig a Globális Észak országainak politikusai, szabályozói és aktivistái részéről, hogy csökkentsék a finanszírozás költségeit vagy nyújtsanak segélyeket olyan multilaterális intézményeken keresztül, mint a Világbank. Vagyis vannak olyan szereplők, akik megpróbálják elősegíteni a gyorsabb átmenetet a Globális Délen a finanszírozás megfizethetőbbé tételével.

Lehetetlen globális általánosításokat tenni az „energetikai átállásról”, mert az energetikai átállás a világ különböző részein teljesen

másképp néz ki – mind az eddig elért eredmények, mind a még fennálló politikai-, logisztikai- és pénzügyi kihívások tekintetében. Ha a Globális Dél különböző részein élő emberekkel beszélgetünk az energiaátállásról, sokan közülük azt mondják: „Felejsük el az átállást – mi csak hozzá akarunk jutni az energiához”. Ha az ember olyan országban él, ahol több százmillió háztartás nem jut semmiféle energiához, akkor jelenleg nem az átállás a legfőbb gondja.

Cal Turner: Mi okozta a 2021-2022-es energiaválságot, és milyen hatásai voltak – elsősorban a megújuló energiaforrásokra gondolva?

Brett Christophers: 2021-ben és 2022-ben a világ számos részén jelentős kihívást jelentett, hogy elegendő energiát tudjunk termelni. Ez a helyzet részben az ehhez szükséges energiahordozók hiánya miatt állt fenn, és azokban az országokban különösen súlyos volt a helyzet, ahol még mindig a szénre és a gázra támaszkodnak.

Az energiatermelés költségei a világ számos részén jelentősen megemelkedtek. Ezeket a költségeket áthárították a fogyasztókra, majd számos kormány közbelépett, hogy ellensúlyozza az energiaárak emelkedésének a fogyasztókra gyakorolt hatását. Az energiaválság központjai Nyugat-Európa, Kína és Délkelet-Ázsia voltak, de a válság ezeken a helyeken nagyon különbözőképpen nézett ki.

Az ukrajnai orosz invázió nagy hatással volt Nyugat-Európára. A régió energiaellátásának jelentős része az utóbbi időben az orosz nyersanyagoktól függött: széntől, kőolajtól és földgáztól. Mivel Oroszország az energiaellátást gazdasági fegyverként használja, a háború részüzemmódba állította a nyugati energiarendszert, s ez rövid távon negatívan hatott a megújuló fejlődésére. Németország például – amely az ezt megelőző években csökkentette szénfüggőségét – ebben a két évben kénytelen volt mégis jelentősen növelni a kitermelést és felhasználást, hogy földgáz hiányában áramot termelhesen.

Hosszú távon a válság valójában kisebb lendületet adott a megújuló energiaforrások fejlesztésének itt, Európában. Mivel a földgázárak a válság alatt jelentősen megnöttek, a megújuló gazdasági előnyei így tisztábban rajzolódtak ki.

Az átmenet gazdasági okainál is fontosabb volt a politikai logika: Nyugat-Európában a megújuló fejlesztések meggyorsulását elősegítették a nemzeti energiabiztonsággal kapcsolatos aggodalmak a válság idején. 2021-ben és 2022-ben eddig sosem látott módon reflektorfénybe került a „tengerentúli országra” való teljes és maradéktalan

ráhagyatkozás tévképzete és ostobasága az energiabiztonság terén.

Az egyik érv, amelyet 2022-ben a *mainstream* európai elemzőktől hallani lehetett, az volt, hogy „nincs energiaválság. A háztartások és az ipar végrelegig menően alkalmazkodóképesnek bizonyult, ami a piac erejét mutatja. Az energia ára drasztikusan emelkedett, mind a gáz, mind a villamos energia tekintetében, és mi Európában sikeresen reagáltunk erre.”

Ez nem igaz. Két fő oka volt annak, hogy a kezdetben rémisztő energiaválság Európában végül nem vált katasztrófálissá. Az egyik az volt, hogy a kormányok masszív támogatásokkal siettek a háztartások és az ipar segítségére, megvédve őket a költségnövekedés jelentős részétől. A második ok az volt, hogy Európa a világ más részeire is exportálta az energiaválságot. A nyugat-európai nemzetek az oroszországi földgázellátás csökkenését úgy kompenzálták, hogy máshonnan importáltak földgázt olyan áron, hogy a világ azon részei, amelyek valóban és sokkal nagyobb arányban támaszkodtak a földgázellátásra, már nem tudták megfizetni a felsrófolt árakat.

Ez különösen igaz a dél-ázsiai államokra. Az a földgáz, amely normális esetben Pakisztánba, Bangladesbe vagy Indiába került volna, hogy segítse az ottani erőművek fűtését, Nyugat-Európába került, mert az ottani országok lényegében túllicitálták őket a piacon. Emiatt az energiaválság sokkal jelentősebbnek bizonyult és keményebb következményekkel járt Dél-Ázsiában, mint Európában; sokkal több áramszünet volt ezekben az országokban, mint bármelyik nyugat-európai országban ebben a két évben.

Sara Van Horn: Több különböző kormányzati támogatásformát említ a könyvben a megújulókkal kapcsolatban, ide értve a kockázatmentesítést, az állami tulajdont vagy a partnerséget a köz- és a magánszféra között. Milyen tévhitek keringenek a kormányzati szerepvállalási formákról, és melyek a leghatékonyabbak?

Brett Christophers: Az egyik legerősebb tévhit, ha elhisszük, amikor bárhol a világon bejelentik, hogy a magánszektorbeli megújuló energiaforrások a saját lábukon állnak, és nem függenek semmilyen kormányzati támogatástól. Valójában nincs olyan hely a világon, ahol ezektől teljesen függetlennek lehetne maradni.

Eddig minden esetben, amikor a kormányzat jelentősen csökkentette az erre szánt támogatások mértékét, a beruházások összeomlottak, ez pedig önmagában is rávilágít arra, hogy a folyamatos működés-

hez elengedhetetlen a folyamatos kormányzati támogatás. Tekintve, hogy az adatok azt mutatják, hogy a megújuló energiaforrásokra való építés jövedelmezőségi szempontból nem túl jó üzlet, kormányzati támogatásra van szükség – ahogy erre korábban is mindig szükség volt –, csak így tartható fenn a jövedelmezőség és ezzel együtt a magánszektor érdeklődése.

Amint a kormányzati támogatás csökken és a profit visszaesik, a magánszektor egyből visszahúzódik a beruházásoktól. A kormányoknak pedig ilyenkor nincs más választásuk, mint tovább folytatni a támogatást, hacsak nem akarják állami tulajdon formájában magukra vállalni a beruházásokkal és fejlesztésekkel járó terheket.

(Fordította: Buczkó József)

Eredeti megjelenés: Why Private Investment Isn't Driving a Rapid Green Transition. An interview with Brett Christophers by Cal Turner and Sara Van Horn. *Jacobin*, 2024. február 5. Online: <https://jacobin.com/2024/02/green-transition-renewable-energy-government-investment-markets/>

Kiáltvány a kapitalizmus vesztesei érdekében

A Marx Károly Társaság pártfogásával, több ismert közéleti szereplő közreműködésével kapitalizmuskritikus mozgalom szervezéséről született döntés 2024. október 26-án, szombaton, Budapesten. Az ezért összehívott baloldali fórum résztvevői elfogadták és aláírták a korábban sokakkal egyeztetett, a kapitalizmus vesztesei érdekében fogalmazott kiáltvány szövegét. A dokumentumot a Budapesten, 2024. november 8–10. között tartott baloldali Európa Fórum is befogadta. Mint elhangzott, egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy Magyarországon sokkal drámaibban megy végbe az a folyamat, ami az 1970-es évektől Nyugat-Európában volt tapasztalható: a tőke oldalán álló erők felszámolják a jóléti társadalmak vívmányait kiharcoló szervezeteket. A baloldalra nézve ma az a legnagyobb veszély, hogy a tőkét szolgáló, atlantista jobboldal, amely a legfőbb motorja minden háborúnak, s amely fenntartja az Ukrajna területén folyó háborút is, s amelynek egy része baloldalinak mondja magát, kisajátítja a baloldal kifejezéseit, szimbólumait, elszívja erőforrásait, ami ellen tenni kell. A szerveződő mozgalom a társadalmi baloldaliak összefogását segítheti, előmozdíthatja a tőkén túlmutató viszonyok érdekében ténykedő szervezetek, csoportok közötti párbeszédet, részt vállalhat külső kommunikációjuk egyeztetéséből, kezdeményező szerepet tölthet be a társadalmi folyamatokat leíró, ma sokféleképpen értelmezett fogalmak tartalmának pontosítása terén. Ennek érdekében a fórum résztvevői öttagú ideiglenes egyeztető bizottságot választottak. Feladata: a mozgalom tényleges megalapításának előkészítése, a kezdeményezés minél szélesebb körben való megismertetése, a szervezést, az elméleti, illetve a kommunikációs munkát vállalók csatlakozásának előmozdítása, a célokra, a szervezetre, a névre, a jelképre vonatkozó javaslatok kidolgozása. A bizottság elvégezte a munkát, kidolgozta a javaslatot egy kapitalizmuskritikus társadalmi baloldali szervezet programjára, szerveire, működésének alapelveire. Lapzártakor már zajlott az alapító közgyűlés előkészítése.

KDL

Magyarországon – az 1989-es fordulat után 35 évvel – végleg nyilvánvalóvá vált a régi-új rendszer csődje. Mára a társadalom jó része reménytelennek érzi a helyzetet, mert úgy véli, hogy ez az állapot végleges. Ennek háttérében az áll, hogy a külső tőkés erőktől függő kapitalizmus nem képes a társadalmi igazságosságra épülő, mindenkinek méltó életviszonyokat kínáló országot létrehozni.

A többség helyzete kilátástalan. Úton-útfélen, társaságban és az interneten, egyre többen mondják ki: az 1989 után létrejött kapitalizmus a lakosság többségének még olyan életminőséget, létbiztonságot sem képes nyújtani, mint a korábbi, nem kapitalista rendszer.

Mi történt?

A fejlett tőkés országok (elsősorban az USA, Németország, Anglia, Franciaország) tőkései, valamint hazai kiszolgálóik lényegében felszámolták a sokszor a világpiacon is exportképes magyar ipart és mezőgazdaságot, amely korábban a szociális és jól-léti rendszer alapját alkotta. Sok hazai gyárunkat külföldi versenytársa privatizálta, majd monopolhelyzetét kihasználva extraprofitot realizált anyaországában, tehát nem itt fizetett vállalati nyereségadót. A külföldi transznacionális társaságok meghódították piacunkat. A távol-keleti cégek sokszor az elemi környezetvédelmi és munkajogi előírásokat sem tartják be. Az 1990-es években elszegényített ország, amelynek termelése később ugyan elérte a korábbi szintet, gazdaságilag és politikailag is kiszolgáltatott lett. A periféria sok országához hasonlóan külső és belső, azaz kettős kizsákmányolás áldozataivá váltak a dolgozók.

Ugyanakkor a magyar újbурzsoázia rendkívüli módon meggazdagodott, miközben a lakosság bő felének életszínvonala rosszabb vagy nem jobb, mint 35 évvel ezelőtt! A jövedelmi különbségek elviselhetetlenné váltak. A nép több mint felének életszínvonala a társadalmi minimumon vagy az alatt van. A teljes foglalkoztatottság, az ingyenes oktatás és egészségügy a múlté, a fogyasztás mennyisége és minősége romlott, a művelődés lehetősége a lakosság többsége számára elérhetetlen. Nem véletlen az általános nosztalgia a korábbi rendszer létbiztonsága iránt.* Visszafordulni azonban nem lehet.

* Mindezt statisztikai adatok tükrében mutatja ki *A rendszerváltoztatás fekete füzet*e című tanulmány. Lásd: <https://infovilag.hu/a-rendszervaltoztat-as-fekete-fuzete/>

Józan, a rendszerváltoztatás kárvallottjainak érdekeit a társadalom egészének érdekeivel összhangba hozó politikát kell folytatni! Előbb lazítani kell, majd felszámolni az ország úgybarmati jellegű kiszolgáltatottságát, aztán kivezetni az országot a kapitalista viszonyokból egy új, közösségi társadalom felé.

Minden, a társadalomért felelősséget érző baloldali politikusnak, aktivistának, társadalomtudósnak rá kell ébrednie, hogy már nem elég védekezni! Kezdeményezőként kell fellépni! Olyan társadalmi-politikai szervezeteket, érdekképviselőket, szakszervezeteket kell létrehozni, illetve a meglévők közül olyanok mögé kell állni, amelyek a nép alapvető szociális jogait és az új rend ethoszát képviselik!

A jelen kapitalista viszonyai között is a kapitalizmuskritikus, azaz a tőkés rendszer meghaladását elősegítő elméletre alapozva kell megindítani az önszerveződést, az országos és a lehetőség szerinti nemzetközi koordinációt, amelynek kezdeti célja az önvédelem a tőkés elnyomás ellen. A komplex automatizálás és a mesterséges intelligencia termelő alkalmazása ellenére még a viszonylag jól fizetett, szellemi munkát végzők között is elégedetlenséget vált ki a profithajszai miatti minőségromlás és a munkahelyi légkör romlása.

El kell érni, hogy a bérből és fizetésből élő dolgozó osztály kék- és fehérgallérosai gazdasági érdekeken és a kölcsönös szolidaritáson alapuló szövetségre lépjenek egymással és a haladó értelmiséggel, lehetőség szerint megnyerve a kispolgárságnak a társadalom egésze iránt felelősséget érző rétegeit! Hosszabb időtávon, amikor majd a belső és külső feltételek megérnek, az állami és közösségi tulajdonra, a hazai kis- és középvállalkozásokra épülő gazdaságpolitikára van szükség. A még hosszú ideig fennmaradó, piaci koordinációt alkalmazó, vegyes tulajdoni rendszerben fokozni kell a *köztulajdon* szerepét. Helyre kell állítani a *kollektív dolgozói tulajdon* alkotmányos védelmét!

Hosszú, a nagy többség érdekeit kifejező, igazságos küzdelem áll előttünk. A magyar népnek, a kapitalizmus veszteségeinek meg kell fontolniuk: feláldozzák-e gyermekeik, unokáik jövőjét a tőkeérdek oltárán?

Akik nemet mondanak jövőnk elrablására, azoknak hátat kell fordítaniuk egyrészt a teljes rendszerváltó elitnek, másrészt a gyűlöletkeltő szélsőjobboldalnak! Sokszínű, de a fő célok tekintetében egységes, és ezeket azonos irányba mutató módon képviselő mozgalmat kell

szerveznünk! Nemzetközi téren is összefogásra van szükség a háborús uszítók, a más nemzetek természeti kincseit elrabolni készülő imperializmus ellen.

Kapitalizmus vesztese, szerveződjetek!

Fél évszázad távlatából az Überhauptról

Lehetséges-e antimarxista marxizmus?

1. rész

A tudományos iskolák felbomlása

A legjelentősebb tudományos irányzatokat, iskolákat is elérheti a szétesés, a felbomlás folyamata. Ezt részben az adott elmélet belső ellentmondásai, következtelenségei, részben pedig a változó történelmi körülmények idézik elő. Marx az *Értéktöbblet-elméletek* harmadik részében több mint 150 oldalon keresztül tárgyalja a ricardoi iskola felbomlását, részletesen elemezve a követők és az ellenfelek nézeteit, vitáit. Összegzésként kimutatja, hogy tudományos szempontból a szétesést két ok magyarázza. Egyfelől a ricardoi elmélet nem talál választ arra a kérdésre, miként felel meg a tőke és a munka közötti csere az értéktörvénynek. Másfelől nem tudja értelmezni a munkaérték-elmélet és az általános profitráta képződése közötti látszólagos ellentmondást és ezzel összefüggésben az értékek és az itt még költségáraknak nevezett termelési árak viszonyát, emellett nem jut el az értéktöbblet kategóriájához.¹ Ugyanakkor Marx a változó történelmi körülmények hatására is utal. Jelzi, hogy a munkásmozgalom megjelenése a vulgáris gazdaságtan pozícióját erősítette, s egyes közgazdászok, például az amerikai Henry Carey, Ricardot a kommunizmus atyjának nevezik, mivel bemutatja a munka és a tőke, a bér és a profit ellentétes jellegét.² Brit marxista közgazdászok aztán részletesen is tárgyalják, hogy a tőkés termelési mód meghatározó sajátosságainak kifejtése milyen jelentős szerepet játszott az antiricardianus fordulatban.³

Elméleti ellentmondások és a változó történelmi körülmények idézik elő az 1970-es évek elején a Budapesti Iskola felbomlását is.

A Lukács György körül tömörült filozófusok a dogmatizmus leküzdése érdekében élesen bírálják a hivatalos, általuk terjedelmének nevezett marxizmust, mellyel saját ontológiai irányzatukat állítják szembe. E felfogás nemcsak a sztálinistának tartott pártállami ideológiát utasítja el, hanem a dialektikus materializmust is, beleértve Engelsnek *A természet dialektikája* című munkáját. A társadalmiságról vallott nézeteik ugyanakkor, mint ezt később részletesen is tárgyaljuk, a természetre vonatkozó politikai gazdaságtani állításokat is mindinkább naturalizmusként értékelik, amely aztán az *Überhaupt* Marx-kritikájának is meghatározó elemét képezi. Szintén elméleti ellentmondások jellemzik a tárgyiasulás, az eldologiasodás és az elidegenedés kategóriáinak elemzését is, hozzájárulva az *Überhaupt* azon téziséhez, hogy ez utóbbiak valójában megszüntethetetlenek.

Sokkal fontosabb szerepet játszanak azonban a Lukács-iskola felbomlásában a megváltozott történelmi körülmények. 1964-65-től Magyarországon jelentős gazdasági reformfolyamat kezdődött, mely 1968. január 1-jén az új gazdasági mechanizmus, a tervszerű piacszabályozás megteremtéséhez vezetett. E változás végleges szakítást jelentett a tervutasításos gazdaságirányítás szovjet modelljével és elvileg egy politikai reform lehetőségét is felvetette. E fejlemények is hozzájárultak ahhoz, hogy Lukács György 1967-ben be akart lépni és be is léphetett az MSZMP-be, tanítványaira pedig jelentős tudományos, sőt ideológiai szerep várt. Az államszocializmus modellváltásának reményét tovább erősítette az 1968 elején kezdődött prágai tavasz, melyet azonban az öt ország augusztus 21-i inváziója fokozatosan megszüntetett. Még aznap Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor aláírta a korculai nyilatkozatot, mely elítélte a Varsói Szerződés csapatainak beavatkozását, szembe kerülve a hivatalos állásponttal. A prágai tavasz felszámolása aztán megrendítette az államszocializmus reformálhatóságába vetett hitet és tulajdonképpen lezárta az 1960-es évek Marx-renaisszánszának hazai korszakát is. Ennek talán leglátványosabb eleme a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan* című könyv, közismertebb nevén az *Überhaupt*, vagy *Anti-Tőke*, melyet a Budapesti Iskola három meghatározó személyisége, Bence György, Kis János és Márkus György írt.

A Csehszlovákia elleni invázió a magyar pártvezetés helyzetét is megnehezítette, noha Kádár János azért döntött a beavatkozásban való részvétel mellett, hogy elkerülje a hazai reformok elleni szovjet fellépést.⁴ Az SZKP ugyanis, felülvizsgálva 1968 előtti álláspontját, negatívan értékelt az új gazdasági mechanizmus bevezetését, s még

inkább az esetleges politikai reformfolyamatokat. Megkezdődött a szovjet nyomásgyakorlás időszaka, mely csúcspontját az 1972-74 közötti években érte el.⁵ Ilyen körülmények között született a gazdaságirányítási reform továbbvitelét leállító, 1972. november 14-15-i KB határozat, s feltehetően az engedmények sorozatának részét alkotta a Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973-ban elfogadott állásfoglalása is, mely elítélte Hegedüs András, Márkus Mária, Heller Ágnes, Vajda Mihály és az *Überhaupt* három szerzője munkásságát, antimarxistának nyilvánítva azt. Legélesebb kritikát ez utóbbi mű kapott, hiszen Anti-Tökeként ez kérdőjelezi meg a marxi gazdaságelmélet egészének tudományos érvényességét.⁶

E politikai döntés meghatározó fordulatot jelentett a hazai tudományos életben. A betiltások és az érintett szerzők elbocsátása nem a hazai marxizmus megerősödését eredményezte, hanem azt sugallta, hogy a tudományos igazságot az elítélt szerzők képviselik, hiszen a politikai hatalom vita helyett adminisztratív döntést hozott, lényegében elismerve, hogy álláspontját nem tudná megvédeni. Ismét a gondviselés fondorlata, a történelem iróniája, avagy az ész csele érvényesült; a betiltások és az elbocsátások miatt a marxi elmélet képviselői is érthetően elzárkóztak a negatívan értékelt művek, így az *Überhaupt* bírálatától is.

Több, mint fél évszázad távlatából azonban már más a helyzet. A rendszerváltás folyamatában hivatalosan is megszűnt a marxizmus addig is csak névleges hegemon pozíciója, sőt a materialista történetfelfogás marginális irányzattá vált, melyet a Nemzeti Együttműködés Rendszerének időszakában ráadásul épp, hogy megtűrnek. A közgazdasági gondolkodásban a *mainstream* neoliberais iskolák, a monetarizmus és a kínálati gazdaságtan már az 1980-as években meghatározó szerephez jutottak, háttérbe szorítva nemcsak a marxizmust, hanem a keynesiánus elméleteket is. A rendszerváltás egyébként látszólag igazolja a polgári tudományosságot, hiszen az államszocialista berendezkedést felváltotta a globális kapitalizmus szisztémájába beilleszkedő polgári társadalom. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy legalábbis a tudomány és az ideológia szférájában az áttörést részben az *Überhaupt* indította el, megírásának 50. évfordulójáról elméleti konferencián is megemlékeztek. E rendezvényt egyébként egyrészt a mű méltatása, másrészt állításainak kritikája jellemezte; ez utóbbi tudományos érvelésen alapult, a materialista történetfelfogást és az arra épülő politikai gazdaságtant tudományként és nem ideológiaként értelmezve.

Az *Überhaupt* első, bevezető fejezete *A marxista gazdaságtan meg hasonlítása* címet viseli, jelezve, hogy a szerzők a szocialista mozgalom korabeli sikertelenségét, kudarcait, beleértve az 1968-as tömegsztrájk elhalását is, elsősorban a marxi politikai gazdaságtan hibás állításaival s az azokkal való szembenézés elmaradásával magyarázzák. Ezzel összefüggésében bemutatják az 1960-as évek végének paradoxonját is, vagyis azt, hogy míg a kelet-európai reformtörekvések a vállalati érdekeltségtől, a profitmotívumtól és a képviseleti demokrácia megteremtésétől várják a szocializmus céljainak megvalósítását, addig a nyugat-európai újbóloldal a piacgazdaság felszámolását követeli és a manipuláció eszközének tekinti a demokratikus intézményrendszert. E vitában a szerzők azonnal kinyilvánítják, hogy a piaci és a demokratikus reformerek oldalán állnak és elkerülhetetlennek tartják a marxi politikai gazdaságtan tételeinek mélyreható kritikáját. Mindezt azonban még a szocialista berendezkedésen belül követelik, az *Überhaupt* egyik, Lukács Györgytől származó mottójának szellemében, amely szerint csak a cselekvések irányát változtatják meg. Az illúziók illúzió voltának kiderülése után csak más utat választanak ugyanazon idea realizálására.⁷ Ugyanez a szándék jelenik meg abban az állításban is, hogy éppen a marxi történetfilozófia céljainak elérése követeli meg a munkaérték-elméletre alapozott szocializmus modell elvetését.

A használati érték antinómiái – a marxi fogalomalkotás sajátosságai

Bár a szerzők alapvető céljuknak a munkaérték-elmélet tudományos érvényességének bírálatát tekintik, elemzésüket könyvük második fejezetében a használati érték általuk feltételezett antinómiáinak bemutatásával kezdik. E fejezetet az *Überhaupt* 50. évfordulóján rendezett konferencia egyik előadója, Grósz Eszter az *Überhaupt* bázis tanulmányának nevezi, melyre álláspontja szerint szisztematikusan épülnek fel a mű további részei.⁸ A használati érték alapvető antinómiáját a szerzők abban látják, hogy Marxnál e kategória naturalisztikus, mert nem társadalmi viszonyt jelöl, hanem ember és természet kapcsolatát fejezi ki, s ezért kívül esik a politikai gazdaságtan tárgykörén. Ily módon e helyen jelenik meg először az az érv, hogy *A tőke* koncepciója naturalista elemeket tartalmaz, ami aztán az *Überhaupt* egész gondolatmenetét áthatja. A szerzők álláspontjuk érvényességét a munkaerő,

mint áru használati értékének jellegével akarják bizonyítani, kiemelve, hogy az, a többi áruval ellentétben, nem rendelkezik tárgyisággal, s ráadásul történelmileg adott szükségletet sem elégít ki. Emellett úgy találják, hogy esetében a használati érték és a csereérték viszonya ellenkezőjébe fordul, azt állítva, hogy a csereérték határozza meg a használati értéket. Ezt a tételt aztán minden olyan esetre kiterjesztik, amikor a marxi politikai gazdaságtanban a használati érték valamilyen ökonómiai funkciót kap.⁹

E fejtegetés azonban rendkívül egyoldalúan ábrázolja Marx álláspontját, aki szerint a használati érték csak általános elvont szinten, vagyis megkülönböztetés nélkül minden társadalmi formában fejezi ki ember és szükségletének tárgya viszonyát. E megközelítésben tehát a társadalmi forma nem változtat azon, hogy a gazdagság anyagi tartalmát mindig használati értékek alkotják. A történetiség azonban még e meghatározásban is megjelenik, hiszen Marx azt is jelzi, hogy a dolgok használatának sokféle módját a történelmi változások során fedezték fel.¹⁰

Egyoldalú megközelítésük ellenére a szerzők is kénytelenek elismerni, hogy Marx elméletében a használati érték csak az egyszerű árucseré esetében esik kívül a politikai gazdaságtan vizsgálati körén, hiszen meghatározott típusaik közvetlen, sőt lényeges funkcióval rendelkeznek a konkrét történelmi gazdasági rendszerekben, így a kapitalizmusban is. Ezzel összefüggésben azt is hangsúlyozzák, hogy Marx egyértelműen kijelenti; a használati érték bevonása gazdaságtani vizsgálataiba elméletének lényegéből fakad, ami szintén megkülönbözteti a polgári felfogástól. A szerzők arra is utalnak, hogy többször is bírálja Ricardot azért, mert csak felületesen érinti ezt a kategóriát, sőt gyakran teljesen elvonatkoztat tőle.¹¹

Marx Adolph Wagner katedraszocialista közgazdász bírálva fejt ki, hogy téves a német professzor azon nézete, amely szerint *A tőkés*ben a használati érték semmilyen szerepet nem játszik, hozzátevé, hogy természetesen nem veszi át az érték szerepét, hiszen ahhoz nincs köze. Ellenérvként mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a társadalmi használati érték mások számára az, s emellett e kategória történeti jelleggel is rendelkezik, sőt az érték kifejezésben is megjelenik. Az áruk értékformájának, végső fokon pénzformájának fejlődésében ugyanis az érték egy másik áru használati értékében, vagyis természetes formájában, mennyiségében fejeződik ki, az érték többlet pedig a munkaerő sajátos használati értékéből származik. Ehhez még hozzátesszi, hogy elméletében az áru jellegét mindig az adott gazdasági alakulatok

elemzése alapján veszi figyelembe, nem pedig a használati érték és az érték fogalmából, mint gondolati konstrukciókból vezeti le.¹²

Csaknem negyedszázaddal korábban Marx a *Grundrisse*-ben vizsgálja a használati érték és a csereérték viszonyát, s ennek során bírálja Ricardo e tárgykörben vallott felfogását. Álláspontját négy pontban, részben kérdések és válaszok formájában foglalja össze, kísérletet téve az egyoldalú megközelítés felszámolására. Először azt a kérdést teszi fel, hogy az értéket nem foghatjuk-e fel használati érték és csereérték egységeként. Erre a felvetésre negatív választ ad, ám a második pontban elismeri, hogy a használati érték mégis szerepet játszik a gazdaságban. Az erre vonatkozó kérdést úgy teszi fel, hogy nem lép-e be a használati érték magába a formába, mint gazdasági formameghatározás, például a tőke és a munka viszonyába, vagy a munka különböző megnyilvánulásiba. Válasza pedig az, hogy amennyiben csak a csereérték játszana szerepet a gazdaságban, hogyan jelenhetnének meg később olyan elemek, mint a tőkében rejlő nyersanyag, vagy éppen Ricardonál a föld fizikai minősége? A harmadik pontban az „áru” szó etimológiáját is érintve úgy foglal állást, hogy a csereérték a túlnyomó, a túlsúlyos meghatározás, ám – szemben Ricardoval – szerinte nem lehet elvonatkoztatni a használati értéktől, hanem szakaszról-szakaszra kell megvizsgálni, hogy kívül marad-e avagy sem a gazdaságtanon és a formameghatározáson. Végezetül, mintegy negyedik pontként, Marx megismétli, hogy e két kategória között semmilyen viszony, kapcsolat nem áll fenn, kivéve, ha a különös használati érték az áru természeti korlátjaként jelenik meg, ennek tartalmát azonban nem fejtí ki és példát sem hoz fel.¹³

Mindezek alapján az *Überhaupt* szerzői is úgy látják, hogy Marxnál a használati érték akkor válik a gazdaságtani elemzés tárgyává, ha a modern termelési viszonyokban formameghatározó szerepet kap. Az ökonómiai elemzésbe bevont használati értékeknek szerintük az a jellemzőjük, hogy az érintett gazdasági viszonyok szempontjából bizonyulnak hasznosnak, s így esetükben a gazdasági formameghatározások iránti közömbösség nem érvényesül. Ennek alapján elismerik, hogy az ellentmondás ily módon tartalmilag feloldódik, jelzik azonban, hogy nem tartják célszerűnek ugyanazzal a fogalommal megjelölni ellentétes jellegű tárgyakat, illetőleg viszonyokat. Emellett megjegyzik, hogy e formai hiba mögött a háttérben mélyebb tartalmi problémák húzódnak meg.¹⁴

Amit a szerzők formai hibának neveznek, az a marxi fogalomképzés azon sajátossága, hogy egyes kategóriái általános elvont szinten, illető-

leg különös, vagy gazdasági formameghatározottságú terminusokként is megjelennek. Ez a történetiség elvének érvényesítését is jelenti, s egyben azt is, hogy a meghatározó jelentőségű változások háttérben minden társadalomra jellemző sajátosságok is meghúzódnak.¹⁵ A szerzők ezt hegelianus hatásként, a hegeli dialektika alkalmazásaként értékelik, amit elutasítanak, s könyvük későbbi részeiben is negatívan ítélik meg dologi és társadalmi, általános és különös, valamint tartalom és forma kategóriapárok használatát. E kritikájuk elemzésére ezért még vissza kell térnünk.

Marx egyébként a munkaerő használati értékét, amit a szerzők is alapvető kérdésnek tekintenek, a munka és a tőke oldaláról egyaránt levezeti. Az előbbi esetben abból indul ki, hogy a munka és a tulajdon szétválasztása következtében a munkás nem tud használati értéket hordozó terméket előállítani, s így egyedüli árubirtokát, munkaképességét ajánlhatja csak fel a létfenntartásához szükséges csereértékek megszerzése érdekében. Ily módon az egyszerű forgalom modelljéből vezeti le a kapitalista termelési mód alapviszonyát, a munkaerőnek a tőke számára történő értékesítését, vagyis a termék helyébe a cserében az azt megteremtő képesség lép.¹⁶ A másik oldal esetében pedig a levezetés döntő eleme az, hogy a tőke egyfelől pénzben, másfelől használati értékekben létezik, vagyis minden áru közös szubsztanciájaként elvileg a tárgyasult munka teljességét magába foglalja. Ezért vele szemben Marx szerint használati értékként kizárólag a még nem tárgyasult értékteremtő, vagyis termelő munka állhat. E második közelítés is az egyszerű forgalom tőkeviszonyra történő átalakulását mutatja be, hiszen ebben az elemzésben is használati értéket adnak el pénzért, csereértékért. Nem tekinthetjük tehát e szempontból sem formai hibának Marx kategóriaképzését, amikor a használati érték általános elvont fogalma helyébe a munkaképességet állítja, egy formameghatározott típust, mely kizárólag a polgári társadalomban juthat túlsúlyos szerephez.¹⁷ A bérmunka rendszerében pedig a munkaerő, a dolog, a tárgy helyébe lépő képesség szükségletet elégít ki, a tőke értékesülési, s ezáltal profitszerzési és felhalmozási szükségletét. A munkaképesség, mint használati érték tehát jórészt megfelel e kategória általános elvont sajátosságainak.

A használati érték feltételezett anomáliáit feltáró eddigi elemzéseket a szerzők úgy értelmezik, hogy az *A tőke* I. könyvét követve minőségi jellegű volt, hiszen e kötetben az árukat értékükön adják el. Ez ugyanis azt jelenti, hogy a kereslet és a kínálat fedi egymást, vagyis a társadalmi ösztönzésnek az egyes termelési ágak közötti elosztása

megfelel a fizetőképes kereslet formájában megjelenő szükségleteknek. Ettől kezdve a szerzők ezt az elvonatkoztatást feloldják, annak érdekében, hogy a használati érték mennyiségi meghatározottságát is bemutathassák, miként ezt Marx is megteszi *A tőke* III. könyvében. Úgy látják, hogy ez utóbbi megközelítésben a társadalmilag szükséges munka fogalma is változik, ám e helyen e kérdéssel csak annyiban foglalkoznak, amennyiben az a használati érték definícióját és a csereértékhez való viszonyát érinti.¹⁸

A szerzők szerint az összkereslet szempontjából a használati érték Marxnál is folyamatosan mennyiségi korláttal rendelkezik. *A Grundrisse*-ben ezt úgy fogalmazza meg, hogy az érték mértéknélküliségével szemben a használati érték csak egy bizonyos fokig fogyasztható el, válhat a szükséglet tárgyává.¹⁹ Ez az ellentét aztán, miként a szerzők is kiemelik, fontos szerephez jut a marxi válságelméletben.

Ugyanakkor a mennyiségi oldal vizsgálata látszólag megfelelő alapot biztosít *A tőke* koncepciójának e szempont alapján történő bírálatához. A szerzők szerint e kérdés tárgyalása során Marx úgy látja, hogy a használati érték ezen újabb meghatározásai nem érvénytelenítik, hanem csak konkretizálják, továbbfejlesztik e kategória és az érték viszonyának jellemzőit. Példaként erre *A tőke* III. könyvének azon fejtegetését hozzák fel, amely szerint, ha az egyes áru esetében a használati érték attól függ, hogy szükségletet elégít-e ki, akkor társadalmi méretben pedig attól, hogy az a különös termékfajtákra irányuló, mennyiségileg meghatározott szükséglettel adekvát-e, vagyis a munkát a mennyiségileg meghatározott társadalmi szükséglet arányában osztották-e el a különböző társadalmi szférák között. Marx értelmezésében tehát ez ugyanaz a törvény, amely már az egyes áruk esetében érvényesül, vagyis az, hogy a használati érték előfeltétele a csereértéknek.²⁰ A szerzők szerint ez a gondolatmenet elfogadhatatlan, mert Marx valójában két különböző jelentést tulajdonít a szükséglet és ezáltal a használati érték fogalmának. Úgy találják, hogy először a tárgy és az individuum történelmileg kialakult, ám mégis természeti, a termelési viszonyoktól független kapcsolatáról van szó, míg másodsor valami egészen másról, a fizetőképes keresletnek a tényleges társadalmi szükségletektől való eltéréséről, mert az utóbbi valójában az előbbit jelenti. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy ugyanazon törvény feltételezése csak látszat, hiszen a második jelentés feloldhatatlan ellentmondásban áll a használati érték először említett általános fogalmával. Állításukat a szerzők Marx egy másik, szintén *A tőke* III. könyvében levő fejtegetésével kívánják

bizonyítani, amely szerint a társadalmi szükségletet, tehát a keresletet lényegében a különböző társadalmi osztályok egymáshoz való viszonya határozza meg, először is az összértéktöbblet és a munkabér aránya, másodsor pedig azoknak a részeknek az aránya, amelyekre az utóbbi széthasad. E szöveget elemezve aztán visszajutnak korábbi érvelésükhöz, hogy a használati értéket nem foghatjuk fel ember és tárgy kapcsolataként, szemben Marx álláspontjával, aki szerint csak az érték az, amely társadalmi viszonyokon keresztül létezik és realizálódik. Álláspontjuk végül is az, hogy legalábbis az árutermelő társadalomban a használati értékekhez való viszony is szociális, amelyet az emberek közötti társadalmi-gazdasági kapcsolatok határoznak meg.²¹ A kereslet osztálymeghatározottságával azonban nem érvelhetünk amellet, hogy az egyszerű forgalomban a használati érték is a formameghatározás elemévé válik.

Ezt követően a szerzők mintegy összegzésként megismétlik korábbi kritikájukat, amely szerint a használati érték általuk naturalisztikusnak nevezett definíciója ellentmondásba kerül a kritikai gazdaságtan konkrét tartalmi eredményeivel. Sőt, azt állítják, hogy ez a felfogás szemben áll a marxi történelemszemlélet legáltalánosabb filozófiai intencióival is. Ez az elmélet ugyanis abból indul ki, hogy az ember anyagi tevékenységével maga alkotja történelmét, melynek során külső környezete mellett saját természetét is megváltoztatja, vagyis nemcsak az adott szükségletekhez használja fel a természetben talált anyagokat, hanem képességeit és szükségleteit, az ember lényegi erőit is termeli. Érvként felhozzák az individuum és tárgy viszonyáról szóló meghatározás ellen azt is, hogy a hasznosság nem természetesen adott, hanem a hasznosítás módját történelmileg kell elsajátítani, sőt még a tárgyra irányuló szükséglet is történelmi termék. Emellett, a másik oldalról, hangsúlyozzák azt is, hogy a tárgy egyben „eltárgyasulás” is, tehát a használati érték társadalmi meghatározottsága a fogyasztás és a termelés szférájában egyaránt megjelenik. A szerzők egyébként nemcsak azt állítják, hogy a használati érték naturalisztikus felfogása ellentmond a marxi történetfilozófia legáltalánosabb tételeinek, így például az eltárgyasulás elvének, hanem azt is, hogy annak alapján nem értelmezhetjük a történeti-gazdasági rendszerek fejlődésére és tipológiájára vonatkozó nézeteit sem.²²

E vélekedés azonban, mint ezt korábban már jeleztük, teljesen megalapozatlan és a marxi fogalomképzés dialektikus módszerének elutasításán nyugszik. A használati érték naturalisztikus, pontosabban általános elvont jellege csupán abban az elemi tényben nyilvánul

meg, hogy az minden társadalomban valamilyen szükségletet elégít ki, így szükségszerűen nem specifikál, bármely termékre vagy szolgáltatásra és bármilyen szükségletre vonatkozik, a használat módjától is függetlenül. Ugyanakkor Marxnál a használati értékek és a társadalmi szükségletek történelmileg változnak és jellegük alapvetően különbözik a prekapitalista, a kapitalista és a szocialista-kommunista társadalomban. Míg a marxi elméletben a tőkés termelési módot megelőző társadalmi formákat a korlátozott, meghatározott határok közé szorított szükségletek jellemzik, addig a polgári társadalomban először alakul ki a mindenoldalú szükségletek és képességek rendszere. E sajátosságot Marx a tőke civilizáló befolyásának nevezi, mivel az elvileg túlhalad minden korláton és a természetet is az emberi szükségletek alá rendeli. Ezt az egyetemességre törekvést ellentmondásos folyamatként írja le, melynek következményeként a fejlődés bizonyos fokán maga a tőke jelenik meg korlátként, a termelőerők és szükségletek fejlesztésének történelmi akadályaként.²³

Marx gazdaságtani munkásságának történeti jellegét és annak máig érvényes, a prekapitalista társadalmakra vonatkozó útmutatását ugyanakkor a szerzők is elismerik, hozzátéve, hogy azok a használati érték fogalmának historikus és szociológiai értelmezésén alapulnak. Elemzésük azonban nemcsak Marx, hanem Polányi Károly gondolatmenetét is követi, hiszen azt állítják, hogy a tőkés termelési mód létrejötte előtt a termelést és a fogyasztást, illetőleg az ezek kapcsolatát szabályozó normák és mechanizmusok nem egyetlen gazdasági intézmény köré szerveződtek, hanem szorosan összefonódtak a politikai, jogi és vallási intézményekkel. E berendezkedések megítélésük szerint azon alapultak, hogy a termelés meghatározó egységei nem e célt szolgáló intézmények voltak, hanem egybeestek azokkal a lényegében természetadta közösségekkel, amelyek keretei között a mindennapi élet és érintkezés végbement. Ezért úgy találják, hogy e rendszerekben az ökonómia még nem önállósult, mint elkülönült társadalmi szféra, még nem vált le a mindennapi élet és az újratermelés közösségi szervezetének általános alapjáról, s így intézményei heterogén és diffúz szisztémát képeztek. Megközelítésük tehát annyiban tér el Marx társadalmi forma elméletétől, hogy az az egyén-közösség-termelőeszköz kapcsolatrendszert termelési viszonyként, tulajdonformaként értelmezi, vagyis a prekapitalista rendszerekben is érvényesnek tekinti az alap és az azon emelkedő jogi és politikai felépítmény megkülönböztetését, valamint a tudatformák alap általi meghatározottságát. Emellett a

szerzők csak utalnak arra, hogy a különböző történelmi rendszerekben a termelőközösségek belső szerveződése és egymás mellé rendelésük módja eltér egymástól, nem különböztetve meg azonban a föld törzsi-közösségi köztulajdonán nyugvó „ázsiai” termelési módot, a kettős tulajdonformára épülő antikvitást, és a közösséget akcenciává visszاسzorító európai feudalizmust. Ezzel lényegében lemondanak annak bemutatásától, hogy a polgári társadalom közvetlenül csak az utóbbiból alakulhatott ki.²⁴

A szerzők ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy ezek a heterogén és diffúz intézményrendszerek azért biztosították a termelés és a fogyasztás összhangját, mert mindkettő hagyományos jellegű volt. Ezt azzal magyarázzák, hogy mind a szükségletek, mind a kielégítésüket biztosító erőforrások és termelési eljárások változatlan, természeti adottságként jelentek meg. Jelzik azt is, hogy ezért a termelés közvetlenül használati értékek létrehozására irányult, s mivel a szükségletek és a termelési tényezők egyaránt természeti adottságként léptek fel, lehetővé vált különös jellegük alapján történő számbavételük. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy valójában nem természeti adottságok idézték elő az észrevétlenül lassú fejlődést, hanem azt a társadalmi-gazdasági rendszerek immanens korlátai okozták, elszigetelve a rendszer egyes pontjain megjelenő változást, a technikai haladást, illetőleg új szükségletek szélesebb körben történő elterjedését. E korlátozást tudatosnak is ítélik, mert amíg a gazdasági mechanizmusok elválaszthatatlanul összefonódtak a társadalmi szabályozás egyéb típusaival, az előbb említett változások szükségszerűen bomlasztották a fennálló berendezkedés egészét. Ezen állításukat Marxra történő pozitív hivatkozással támasztják alá, aki egyébként rendszeresen hangsúlyozza a csere, a pénz és általában a gazdagság fejlődésének romboló hatását a prekapitalista társadalmi formákra.²⁵

A szerzők a kapitalizmust – e rendszerekkel szembeállítva – úgy jellemzik, hogy az az első olyan gazdasági berendezkedés, amely véghez vitte a szabályozási mechanizmusok szétválasztását, kiszabadítva a termelési tényezőket a természetadta közösségek hagyományos kötöttségeiből és ezáltal leválasztotta a gazdaságot a társadalmi lét többi szférájáról. Hangsúlyozzák, hogy e nagy horderejű átalakulás áttörte a termelőerők gazdaságos felhasználásának gazdaságon kívüli korlátait, hiszen a minden gazdasági kapcsolatot áruviszonnyá változtató tőkés piac lehetővé teszi a maguk természeti jellegében teljesen különböző termelési tényezők egyetlen elv alapján történő racionális elosztását. Úgy látják tehát, hogy a tőke homogenizál, vagyis számára

a használati értékek között csak a várható haszon szempontjából áll fenn különbség.²⁶

A társadalomról leválasztott gazdaság felfogása ismét inkább Polányi Károly institucionalista megközelítésén, semmint Marx történelemelméletén és politikai gazdaságtani felfogásán alapul, s e rövid elemzésben a neoklasszikus iskola hatékony allokációra vonatkozó tétele is megjelenik. Ezek az állítások azért kapcsolódhatnak össze, mert Polányi elsősorban Carl Menger nyomán dolgozza ki saját gazdaságfogalmát, csak abból a neoklasszikusoktól teljesen ellentétes következtetést von le. Nem racionálisnak, hanem társadalomrombolónak tekinti az univerzális árutermelést, vagyis azt, hogy a munkaerő, a föld és – az ő felfogása szerinti – pénz is áruvá válik, hiszen e tényezőket eredetileg nem termelték, vagy nem cserére termelték.

Mindazonáltal a szerzők ellentmondásosan értelmezik ezt a hatékony allokációt. A marxi elmélettel egyezően (vagy azt csak összegezve) deklarálják, hogy e rendszerben a termelés célja nem a szükségletek kielégítése, hanem az érték, pontosabban az érték-többlet realizálása, melynek érdekében a tőke áthág minden határt és ledönti a termelőerők fejlődését gátló korlátokat. Ennek azonban a szerzők szerint is ára van, mégpedig az, hogy dologi összefüggések uralkodnak az emberen, s így a fejlődés ellentmondásokban mozog, elidegenedéssel jár. Elismerik azt is, hogy a gazdasági szereplők kizárólag egyéni érdekeiket érvényesítik, ami nem biztosítja a kereslet és a kínálat társadalmi méretű összhangját. Ez az egymástól elkülönült árutermelők világában csak utólag, *post festum* valósulhat meg, vagyis a gazdasági egyensúly megújuló egyensúlyzavarokon, esetenként válságokon keresztül jöhet létre.²⁷

A prekapitalista rendszerek és a tőkés termelési mód e helyen még rendkívül rövid jellemzése után a szerzők hasonló módon mutatják be a szocialista gazdaság sajátosságait is. Feltételezik, hogy e társadalmi forma marxi értelmezésében a kapitalista és a prekapitalista elemek egyaránt megjelennek. Az előbbi jellegzetességek közé sorolják a szükségletek és a termelés állandó fejlődését, melynek lehetőségét az erőforrások osztás társadalmi számbavétele és racionális, maximálisan hatékony elosztása biztosítja, a szükségleteknek megfelelően. A szerzők is elismerik, hogy ennyiben a szocializmus a kapitalizmus civilizatórikus küldetésének örököse, ám ehhez azonnal hozzáteszik, hogy e berendezkedés a prekapitalista gazdasági rendszerekkel analóg vonásokat mutat. Ezeket abban vélik megtalálni, hogy míg a tőke csak a piac közvetítésén keresztül és utólag szabályoz, addig a szocializmus

ezt az áruviszonyok teljes felszámolásával, közvetlenül és *ex ante* végzi el, tudatosan és tervszerűen irányítva a gazdaságot. Ezt az teszi lehetővé, hogy a társult termelők válnak a termelőeszközök tulajdonosává és ezáltal ellenőrzésük alá vonják a termelési folyamatokat, megszüntetve a gazdaság atomizáltságát. A prekapitalista viszonyokkal való analógia tehát az, hogy a szükségleteket és a termelőerőket természeti jellegük alapján veszik majd számításba, vagyis a piac megszüntetésével a termelés nem érték és értékfelesleg realizálására, hanem közvetlenül használati értékek előállítására irányul, mint a tőkés termelési módot megelőző társadalmakban. Az utóbbiakban ez azért volt lehetséges, mert a szükségleteket és az erőforrásokat egyaránt tradicionális normák szabályozták, az önellátó gazdasági egységek zárt rendszerében, ami azonban megakadályozta a gazdaság dinamikus fejlődését és az erőforrások racionális allokációját.

A marxi tipológia e rövid, előzetes áttekintését egyébként a szerzők maguk sem találják kielégítőnek, sőt bizonyos fokig félrevezetőnek is nevezik, hiszen eredményeként a szocialista gazdaság olyan berendezkedésként jelenik meg, amely egyesíti a kapitalizmus és a prekapitalista rendszerek pozitív sajátosságait. E megközelítést mégis elkerülhetetlennek tartják, mivel ily módon nyílik lehetőség arra, hogy a használati érték általános fogalmának kritikája során feltárt ellentmondásokat alkalmazzák a nagy gazdaságtörténeti-történetfilozófiai rendszerek szembeállítására, amelynek révén Marx kijelöli a szocializmus világtörténelmi helyét. Úgy látják, hogy ezen összehasonlítás alapján érthetjük meg Marx álláspontját, aki szerint a szocializmusnak olyan általános sajátosságokat kell egyesítenie, amelyek az eddigi történelemben kizárták egymást. Ennek alapján felteszik azt a kérdést, hogy milyen új intézményrendszer biztosíthatja a marxi elméletben ezen egymást kizáró követelmények együttes érvényesítését. Másképp megfogalmazva: milyen intézményes formában képzel el Marx a szükségletek és a használati értékek számbavételén alapuló bővített újratermelést? Véleményük szerint már a kérdés megfogalmazását is megnehezíti a használati érték fogalmának eddig tárgyalt ellentmondása, amely ember és dolog kapcsolatára koncentrálna kiiktatja az intézményesülés problémáját. Ugyanakkor a szerzők e kérdés megválaszolásától azt várják, hogy az feltárja, miért merülnek fel ezek az ellentmondások a kritikai gazdaságtan eredeti koncepciójában.²⁸

A második fejezet e záró fejtegetései már megelőlegezik a könyv végső következtetését. Mivel a szerzők szerint Marx szocializmus-koncepciója az eddigi gazdasági rendszerek egymással összeegyezt-

tethetetlen követelményeinek egyesítésére irányul, az az általa feltételezett formában megvalósíthatatlan és ezért a kritikai gazdaságtant új bázison kell felépíteni. Helytálló-e azonban az a vélekedés, hogy Marx az emberiség igazi történelmének kezdetét minden korábbi rendszer megszüntetve-megőrzésére alapozza? A *Grundrisse* kétségtelenül tartalmaz olyan fejtegetést, amely a szerzők által vázolt triászt mutatja be, ám a harmadik fok radikálisan különbözik az első kettőtől, nem azok valamilyen pozitív szintéziseként jelenik meg. Az elsőt a személyi, a másodikat a dologi függőség jellemzi, míg az utolsót a szabad egyéniség, aki már teljesen mentesül a korábbi korlátoktól.²⁹

A prekapitalizmussal kapcsolatos analógiát az is megkérdőjelezi, hogy a tőkés termelési mód előtti társadalmakban alárendelt mozzanatként léteznek a használati értékre irányuló árucserre, az egyszerű forgalom és ráadásul még az „ázsiai” termelési mód államait sem írhatjuk le tervgazdasággként, legfeljebb azok állami-templomi szektorát, mely maximum a megművelt földek egyharmadára terjedt ki. Kétségtelen, hogy Marx a korabeli szakirodalom alapján az Inka Birodalmat bizonyos fokig fejlettnak tekinti, az újabb kutatások azonban kimutatják ezen álláspont egyoldalúságát, jelezve e társadalomban a csere szerepét és egy átfogó gazdasági program hiányát.³⁰ Nem számolnak a szerzők – legalábbis a mű második fejezetében – azzal sem, hogy a harmadik fok társadalmában a munka jellege is megváltozik, melynek előjeleit az 1970-es évek elején még talán nem, napjainkban azonban már egyértelműen láthatjuk. Ellenérveinket tovább sorolhatnánk, de azokat inkább a következő fejezetek elemzésekor fejtjük ki.

A szocializmus a gazdasági formák világtörténetében – finalista elmélet-e a materialista történetfelfogás?

A szocializmus a gazdasági formák világtörténetében című harmadik fejezet tematikailag az előző befejező részét folytatja, középpontba állítva a szocialista gazdaság intézményi szervezetét, és feltéve a kérdést, hogy abban helye lehet-e egyáltalán a piacnak és a piaci kategóriáknak, a bérnek és a profitnak. Ezzel összefüggésben a szerzők megismétlik korábbi állításukat, amely szerint e probléma okozza a nyugati újbaloldal és a kelet-európai közgazdasági progresszió közötti feloldhatatlan ideológiai vitát.

Elemzésük újabb állomásán a szerzők szintet lépnek, új megvilágításba helyezve a marxi politikai gazdaságtant. Úgy látják, hogy ezen

elmélet felépítésében a tőkés gazdaság működésének kritikája feltételezi a szocialista gazdaság általános elveit, vagyis Marx az előbbi eldologiasodott közvetítési mechanizmusok közbelépéseként írja le, ami eltérít az elvek tiszta formában történő érvényesítésétől. E felfogásban ezek csak a szocializmus intézményes viszonyai között valósulhatnak meg, s ennek alapján a szerzők eljutnak alapvető tételülkhöz, amely szerint az egész kritikai elmélet a szocializmus politikai gazdaságtanán áll vagy bukik.³¹

Ez az értelmezés azonban, mint erre később még részletesebben visszatérünk, teljes mértékben szemben áll a materialista történelemelmélettel. Marx és Engels már *A német ideológiában* elutasítják azt a felfogást, amely a későbbi történelmet a korábbi céljává teszi, vagyis ebben az esetben azt a vélekedést, hogy a szocializmusban érvényesnek tartott gazdasági elvekből következtetünk a kapitalizmus működési módjára.³² Megközelítésük ennek éppen az ellentéte: mint korábban már jeleztük, a tőkés termelési mód immanens korlátaiból vezetik le az újabb társadalmi formaváltás szükségességét. Ezért a kapitalista gazdaságtól a marxi elmélet nem követeli meg a szocialista elvek teljesítését, annak működési módját nem tekinti eltérítésnek, hanem azt vizsgálja, miként alakulnak ki a polgári társadalomban azok az elemek, elsősorban termelőerők, amelyek majd elvezetnek annak meghaladásához. Ezért a szocializmus politikai gazdaságtana, amelyet Marx nem is fejt ki részletesen, nem döntheti el a tőkés termelési módra vonatkozó állítások érvényességét.

Mindazonáltal a finalista megközelítés feltételezésének némiképp ellentmond, hogy a szerzők szerint Marx nyilvánvalóan nem a korábbi gazdasági rendszerek valamilyen kombinációjaként képzelel el a szocializmust, és még inkább az, hogy nem egy szabályozó tipológiát, hanem egy fejlődéselméleti sort alkot, s ebben kell megtalálni a szocialista gazdaság helyét. Ehhez szükségesnek tartják azon általános fogalmak rekonstrukcióját, amelyekben Marx e rendszerek világtörténeti fejlődését leírja és értékeli, vagy másként fogalmazva, mi az a funkció, amely a fejlődés során egyre adekvátábban teljesül. E helyen aztán ismét rákérdeznek arra, hogy Marx szerint mi a gazdasági intézményrendszer szerepe a társadalomban.

E válaszokat keresve azonban a szerzők azt állítják, hogy szemben a használati érték vizsgálatával, e téren interpretációs nehézségekbe ütköznek. Véleményük szerint ugyanis hiányoznak a szisztematikus, összefoglaló definíciók, hiszen Marx csupán a társadalom gazdasági szerkezete, illetőleg a termelési viszonyok kategóriákat használja,

azok összetevőit, komponenseit mutatja be, beérve a politikai gazdaságtan hagyományos fejezeteinek tárgyalásával. Ezért a szerzők úgy vélik, hogy Marx hatalmas terjedelmű életművében alig találhatunk olyan összefüggő részeket, amelyek a gazdaság institucionalista fejlődésével foglalkoznak, így az alapfogalmakat maguknak kell kidolgozniuk. *A tőke* és előmunkálatai tanulmányozása alapján kritikájuk lényege e ponton tehát az, hogy a klasszikus politikai gazdaságtant Marx nem egészíti ki a 20. századi institucionalista iskola tematikáival.

E kategóriákat keresve a szerzők visszatérnek a rendelkezésre álló erőforrások, termelési tényezők egyesítésének, illetőleg allokációjának problémájához, utalva arra is, hogy a kritikai gazdaságtanban a termelési elemek elosztása megelőzi a társadalmi termékekét és annak előfeltételét alkotja. Ezzel összefüggésben jutnak el az újratermelés kategóriájához, hangsúlyozva, hogy a termelés nem egyszeri aktus, hanem folyamatok sorozata, reprodukció, mely a termelő és az egyéni fogyasztás, valamint a csere műveleteit magába foglalja, s ez utóbbiak révén áramlanak vissza a termelési tényezők a körforgásba, biztosítva a zavartalan megújulást. Az újratermelést egyébként fogalmi többletként is értékelik az egymást követő termelési aktusok sorozatához képest.

A szerzők az újratermelés zavartalanságának és folyamatosságának biztosítása körül találják meg azokat a fogalmakat, amelyeket *A tőké-*ből és előmunkálataiból a gazdaság társadalmi funkciójának leírására felhasználhatnak. Döntő jelentőségűnek tekintik a meghatározott arányok fenntartását, hivatkozva Marxra, aki két összefüggésben tárgyalja azok biztosítását. Egyfelől meghatározott mennyiségi viszonyoknak kell fennállnia a különböző termelési ágazatok, a termelés és a fogyasztás, valamint a társadalom tagjainak fogyasztási részesedése között, egyszerű és bővített újratermelés esetén egyaránt. Másfelől a termelési költségek és a hasznos eredmény közötti arányosságot is meg kell őrizni, hogy az erőforrások hatékonysága legalább ne csökkenjen és a felhasználást a takarékoság jellemezze. A szerzők úgy látják, hogy Marx ez utóbbi gazdaságossági követelményt antropológiai, általános elvont szintre emeli, amikor azt állítja, hogy az emberek minden történelmi korszakban a lehető legkisebb erőfeszítés árán akarják megkeresni anyagi létük megújításának eszközeit. Ennek alapján a marxi elméletben a tulajdonképpeni anyagi termelés szférája, a termelési módtól függetlenül, a szükségszerűség birodalma, mivel ott a szubjektum spontaneitása nem érvényesülhet.³³

E helyen érkeznek el a szerzők könyvük egyik fő témájához, a munkaérték-elmélet cáfolatához, bár itt még csak a kezdeti lépéseket teszik meg. Azt állítják, hogy a termelési költség mértéke Marxnál mindig a munkaidő, legalábbis elvileg, vagyis azt az eleven munka ráfordítására vezethetjük vissza. Ezt azon idézetekkel támasztják alá, amelyek szerint a természeti erők, mint olyanok, semmibe sem kerülnek, minden gazdálkodás pedig az idővel való gazdálkodásban oldódik fel, s ezért a valódi gazdaságosság – megtakarítás – a munkaidő megtakarításában áll. Mindezen szöveghelyekből azt a következtetést vonják le, hogy Marx csak a munkamegtakarító eljárásokat tekinti gazdaságosnak, az eszközmegtakarításokat viszont kizárólag abban az esetben, ha azok közvetve munkamegtakarításokat jelentenek. A részletes bírálattól, a munkaérték-elmélet általuk feltételezett egyoldalúságának kritikájától most még eltekintenek, azt azonban megjegyzik, hogy a munka marxi mértéke, a munkaidő éppúgy természeti mennyiség, mint a használati értékeké. Ily módon a szerzők a munkaérték-elméletet is naturalisztikus jellegűnek minősítik; így válik igazán érthetővé, miért tárgyalják olyan behatóan a használati érték általános elvont fogalmát, hiányolva belőle a társadalmiságot. Az az állításuk pedig, hogy a termelési költség mértéke mindig a munkaidő, a munkaérték-elméletre alapozott szocialista központosított munkaidőgazdálkodás marxi koncepcióját előlegezi meg.³⁴

Marx felfogásában valóban minden gazdálkodás az idővel való gazdálkodásra oldódik fel, a társadalmi formától függetlenül. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munkaérték-elmélet minden termelési módban érvényesül, vagyis az ármozgások centrumát alkotja, illetőleg értéktöbblet-termelést alapoz meg. Marx a *Grundrisse*-ben egyértelműen úgy fogalmaz, hogy az ár régi dolog, de az, hogy azt egyre inkább a termelési költségek határozzák meg, csak a polgári társadalomban, a szabad konkurencia világában fejlődik ki teljesen. A *tőke* III. könyvében ezt az állítást részletesebben is kifejti, jelezve, hogy az árak közelítően akkor felelnek meg az áruk értékének, ha a csere többé nem pusztán véletlen vagy alkalmoszerű, az egyszerű forgalomban az árukat mindkét fél a kölcsönös szükségletnek megfelelő mennyiségi arányban termeli és sem természetes, sem mesterséges monopólium nem áll fenn. A *Grundrisse*-ben pedig azt is megjegyzi, hogy az idővel való gazdálkodás a szocialista-kommunista társadalomban is az első gazdasági törvény marad, ám ez lényegileg különbözik a csereértékek munkaidővel való mérésétől.³⁵

A munkaérték-elmélet kritikájának kezdetét követően a szerzők, Marxra hivatkozva, az általános elvont fogalmak szintjén definiálják a gazdaságot. E kategóriát úgy határozzák meg, hogy az a termelési viszonyok rendszerét jelenti, melynek alapvető funkciója a rendelkezésre álló tárgyi és személyi feltételek különböző termelési területek, s ezen keresztül a termelés és a fogyasztás közötti elosztása, annak érdekében, hogy a társadalmi termelés zavartalanul megújulhasson. Definíciójuk tehát a szélesebben értelmezett elosztásra épül, ismét áttételesen jelezve az allokációs probléma jelentőségét, miközben nem utal a tulajdonviszonyok és munkamegosztás jelentőségére. E megfogalmazásnál sokkal tartalmasabb Marx jóval rövidebb, ám a lényegyet megragadó általános elvont megfogalmazása, amely szerint minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén. A szerzők allokációcentrikus megközelítése egyébként némiképp ellentmond saját állításuknak, mely a termelési tényezők áramlásának és koncentrálásának lehetőségét szinte kizárja a prekapitalista társadalmakban, s így kategóriájuk kevésbé felel meg az általános elvont fogalomképzés követelményének.³⁶

Ugyanakkor a szerzők, Marx 1868 júliusában Kugelmannak írt levele alapján mégis eljutnak az általános elvont és a formameghatározott kategóriák megkülönböztetéséhez, amit eddig inkább elméleti hibaként értékelték. Megállapítják ugyanis, hogy Marx a gazdaság természeti funkcióit, szembeállítva a különös társadalmi forma fenntartásával összefüggő funkciókkal, általánosként jellemzi, s azt állítja, hogy ezek teremtenek kapcsolatot az egyes történelmi korszakok között. Ám arra már nem utalnak, hogy Marx szerint ezek az általános vonások csupán elvont mozzanatok, amelyek fogalmilag egyetlen történelmi termelési fokot sem ragadnak meg, s így túlértékelik e kategóriaszint szerepét a kritikai gazdaságtanban. Azt viszont a szerzők is elismerik, hogy a gazdaság előtt álló általános feladatot a különös rendszerekben nem az általános formában teljesítik, vagyis az egyes termelési módok sajátos gazdasági törvényszerűségekkel rendelkeznek, a termelés anyagi feltételeinek újratermelése pedig egyben e társadalmi viszonyok, objektivációk reprodukciójával társul. Ezt a termelés szubjektív és objektív feltételeivel kapcsolatban egyaránt megállapítják; a munkaerő ugyanis rabszolgaként, jobbágyként, önálló iparosként, vagy bér munkásként, a termelési eszköz pedig közösségi földtulajdonként, vagy tőkeként lép be a termelési folyamatba, vagyis az utóbbiak nem egyszerűen dolgok-

ként, hanem meghatározott tulajdonokként válnak a gazdálkodás tárgyaivá.³⁷

A szerzők e fogalmi szintek megkülönböztetésekor ismét visszatérnek *A tőke* hegelianus kategória-alkotásának problematikájához. Úgy látják, hogy Marxnál dologi és társadalmi, illetőleg általános és különös viszonyát gyakran a tartalom és a forma közötti kapcsolat jellemzi, s ezt az állításukat több, *A tőke* I. és III. könyvéből, valamint a *Zur Kritik*ből származó idézetekkel is alátámasztják.³⁸ Véleményük szerint ez utóbbi kategóriapár két eleme között a hegeli logika egyfajta hierarchikus viszonyt állapít meg. Értelmezésükben a lezáró, elkülönítő, beteljesítő elv, a megformáltság alkotja a jelenségvilág sokféleségét, míg a tartalom az elkülönült, konkrét jelenségek közös alapját képezi, a lényegi azonosságot a felszíni sokféleség mögött. E megközelítésben a tartalom közömbös a konkrét formák iránt, másrészt azonban a lényegi meghatározások csak a konkrét formák révén válnak valóságos tartalommal. Elismerik ugyan, hogy Marx elutasítja a tartalom és a forma metafizikus felfogását, ám úgy látják, hogy elméletében a gazdaság dologi funkciói képezik a társadalmi viszonyok, mint megjelenési formák tartalmát. Egyrészt, mert általánosak, másrészt pedig azért, mivel absztrakciók, melyeket csak a tudomány különíthet el a meghatározott történelmi formáktól.

Mindezekből a szerzők azt a következtetést vonják le, hogy a használati érték fogalmában rejlő naturalizmus nemcsak a tőkés termelési mód elméletén belül vezet ellentmondásokhoz, hanem összeegyeztethetetlen azzal a fogalmi rendszerrel is, amellyel Marx a gazdasági rendszerek világtörténelmi fejlődését leírja. Azzal érvelnek, hogy amennyiben nincs dologi tartalom a társadalmi formától függetlenül, milyen alapon különbözteti meg a marxi gazdaságtan a munkaerő és a pénz formális használati értékétől az anyagi javakét, melyre az általános definíció vonatkozik. A naturalisztikus jelleg hangsúlyozása érdekében ehhez azt is hozzáteszik, hogy az ökonómiai folyamatokban egyáltalán miként szerepelhetnek társadalmi sajátosságoktól független, kizárólag természeti tulajdonságokon nyugvó kategóriák.³⁹

A munkaerő esetében azonban egyértelműen bizonyíthatjuk, hogy az általános és a különös, avagy az anyagi tartalom és a formameghatározottság dialektikája e kategóriánál is érvényesül, létezik tehát dologi bázisa. Mihelyt ugyanis a munkavégző saját elemi szükségleténél többet tud termelni – ez általános, az ősközösségen kívül valamennyi társadalmi formára jellemző sajátosság –, azóta

többletet szolgáltat, vagy legalábbis szolgáltathat az uralkodó csoportok számára. Az „ázsiai” despota adó, illetőleg közmunka formájában többleterméket, vagy pénzt kap, a feudális földesúr – beleértve az egyházat is – munka-, termény- vagy pénzjáradékot, a tőkés vállalkozó pedig többletmunkával létrehozott értéktöbbletet, s ugyanebben részesül a politikai szocializmus állama, vállalata és szövetkezete is. Valamennyi társadalmi formában tehát a munkaerő használati értéke az, hogy saját szükségletén felül többletet termel az uralkodó társadalmi csoportnak, vagy a személytelen államnak, értéke azonban csak a kapitalizmusban jön létre, általános áruvá válásával, s ez a helyzet a politikai szocializmusban is. A természeti sajátosság tehát – legalábbis a földművelésre történő áttérés óta – a többlettermelés képessége, a különös forma pedig az adó, a közmunka, preformákban a járadék és a kamat, valamint az értéktöbblet.

Tőkei Ferenc egyébként a szerzőktől eltérően értelmezi tartalom és forma viszonyát. Mindenekelőtt különbséget tesz anyag és tartalom között, hangsúlyozva, hogy bár mindkettő csak formáltan, formában létezik, az előbbi még közömbös a formával szemben, míg az utóbbi csak számára megfelelő formában létezhet. Úgy találja, hogy Marx a termelőerő és a termelési viszonyok kapcsolatát nem anyag és forma, hanem tartalom és forma viszonyaként fogja fel. Az anyag és a forma vonatkozásában ugyanis az előbbi a passzív, s az utóbbi az aktív, míg a tartalom és a forma viszonyában a helyzet fordított. Ezen elvontnak tűnő fejtegetésből Tőkei azt a következtetést vonja le, hogy az anyag a formameghatározás által válik tartalommal, vagyis a termelési eszköz a termelési mód mozzanata, s így nemcsak ember és természet viszonyát fejezi ki, hanem a termelési viszonyoknak is anyagi objektivációja. Hegelt idézve azt is kifejti, hogy a tartalom és a forma egyaránt lényeges, átcsapnak egymásba, s gyakori hiba, mely az előbbit lényegesnek és önállóknak, míg az utóbbit lényegtelennek és önállótlannak tekinti. Ebben az értelmezésben tehát a tartalom nem lényegi azonosság a felszíni sokféleség mögött, s az anyagtól eltérően nem közömbös a konkrét formával szemben.⁴⁰ Mindez pedig azt jelenti, hogy a természeti tulajdonságok nem uralják a kritikai gazdaságtant, annak jellege nem naturalisztikus, hanem történelmi, amit időnként mintha a szerzők is elismernének, hogy aztán visszatérjenek ahhoz a nézetükhöz, hogy a dologi, általános funkció a túlsúlyos elem.

A három hegeli kategóriapár alkalmazásának általános szintű bírálata után a szerzők azt vizsgálják, hogy azok miként írják le a gazdasági rendszerek világtörténelmi fejlődését Marx gazdaságtörténelmi-tör-

ténetfilozófiai koncepciójában, ami szerintük az egész problémát új megvilágításba helyezi. Ezen elemzésük kiindulópontja az a korábban már említett állításuk, hogy a marxi elméletben nem egyenértékű társadalmi formák váltják egymást, hanem valódi fejlődés, haladás megy végbe. Ezalatt azt értik, hogy az egymást követő rendszerek nemcsak másként, hanem egyre magasabb szinten teljesítik a természeti követelményeket és a dologi funkciókban végbemenő fejlődés alapján történik a társadalmi gazdasági alakulatok sorba rendezése, fejlettségi hierarchiájuk megállapítása. Értelmezésük szerint a fejlettebb formákat az különbözteti meg a fejletlenebbektől, hogy mennyire szüntetik meg azokat a zavaró tényezőket, amelyek akadályozzák a társadalom anyagi erőforrásainak felhasználását és anyagi szükségleteinek kielégítését. Úgy vélik, hogy e haladás során maga a történelem is elvégzi azt az absztrakciót, amellyel a tudomány elkülöníti az általános meghatározásokat a különös formáktól.

A *Grundrisse* Bevezetéséből és *A tőke* I. könyvéből származó idézetek után a szerzők a marxi koncepciót azzal a formulával foglalják össze, hogy az ökonómiai folyamatok anyagi tartalma elkülönül a társadalmi formán belül, vagyis különös intézményrendszer jön létre a gazdaság általános dologi funkcióinak elvégzésére, amely kizárólag a termelési tevékenységek természeti normáihoz igazodik. Sőt, úgy találják, hogy minél előrehaladottabb ez a differenciálódási folyamat, annál kevésbé akadályozzák társadalmi tényezők a dologi elvek érvényesülését. Értelmezésükben ez azt jelenti, hogy a gazdaság egyre inkább teljesíteni tudja általános feladatát, a társadalom rendelkezésére álló valamennyi termelőkapacitás, illetőleg az összes szükséglet számbavételét, s ennek alapján a termelési tényezők legtakarékosabb elosztását.

A kapitalizmus és a kapitalizmus előtti társadalmi formák szembeállításából a szerzők azt a következtetést vonják le, hogy Marx a tőkés termelési módot tekinti az első tényleges gazdasági rendszernek, hiszen a kapitalista piac az első homogén intézmény, amely a szükségletek és a termelés folyamatos egyeztetésére specializálódott. E tétellel azt állítják, hogy a piac önállóan, más szociális funkciókat teljesítő intézmények nélkül végzi el a gazdálkodás funkcióit és ebben nem korlátozzák gazdaságon kívüli szempontok. Feltételezik, hogy a tőkés piac az összes szükségletet egyezteti az egész társadalom anyagi termelőerőivel, minden egyes termelési egység működését pedig az összes kereslet és kínálat hatása szabályozza. Ezzel összefüggésben megismétlik, hogy a szükségletek és a termelőerők mozgékonyá

válása és a racionalizálódás ledönti a preformákra jellemző, Marx által is szisztematikusan említett korlátokat.

Ugyanakkor a szerzők utalnak arra, hogy a marxi elmélet szerint a kapitalizmus a gazdaság kibontakoztatását korlátozott szociális intézményeiből ellentétes formában valósítja meg, mivel a dologi összefüggések nem érvényesülnek a maguk tisztaságában, paradox módon éppen a piaci homogenizálódás kuszálja össze igazán a dologi-technikai feladatokat és teljesítésük társadalmi mechanizmusait. Némiképp módosítva korábbi állításukat, azt is megjegyzik, hogy a prekapitalista rendszerekben a heterogén intézmények összekapcsolódása miatt fel sem merülhetett a szükségletek és a termelés egyeztetésének feladata, ám a gazdasági egységek zártsága egyben viszonylagos függetlenséget is jelentett az áttekinthetetlen, szélesebb összefüggésektől. Emellett, a szociális viszonyokba való beágyazódás ellenére, mégis lehetőség nyílt arra, hogy a dolgokkal természeti tulajdonságaiknak megfelelően gazdálkodhassanak.⁴¹

A gazdaságtörténeti-történetfilozófiai rendszerek hegeli kategóriá párok alapján történő áttekintéséből a szerzők arra következtetnek, hogy Marx számára a fejlődést, a haladást a dologi-technikai és a szociális szabályozási mechanizmusok elkülönülése jelenti, ami egyre magasabb szinten teszi lehetővé a természeti követelmények érvényesülését. A marxi elméletben azonban, mint erre már korábban utaltunk, a történelmi fejlődéssel a termelés társadalmi jellege egyre nyilvánvalóbbá válik, a termelési módok totalitásában pedig a természeti és társadalmi vonatkozások mindig szerves egységet alkotnak. Ráadásul a szerzők azt állítják, hogy Marx a kapitalizmust tekinti az első tulajdonképpeni gazdasági rendszernek, ám ez nem az ő, hanem – mint ezt már szintén jeleztük – Polányi Károly felfogása. A társadalmi formák elméletében minden berendezkedés az egyén-közösség-termelési eszköz viszonyrendszerre, erre a trichotómiára épül, s ez határozza meg az intézményrendszer jellegét, egységét vagy differenciálódását is. Marx kétségtelenül elemzi a polgári társadalom és a politikai állam elkülönülésének folyamatát, és a prekapitalista rendszerek esetében a gazdaságon kívüli kényszer kategóriáját is használja, ám ennek alapját éppen az alkotja, hogy munka és tulajdon még nem vált szét egymástól. A szerzők egyébként második közelítésben sem határolják el a tőkés termelési módot megelőző formákat egymástól, ami kizárja a tényleges történelmi dinamika ábrázolását. Kapitalizmus és prekapitalizmus összehasonlításakor pedig ismét megfogalmazzák azt a tételüket, hogy a fejlődés célja a termelőkapacitások

és az összes szükségletek teljeskörű számabevételének biztosítása, vagyis megint finalista koncepcióként írják le a kritikai gazdaságtant és az annak bázisát képező materialista történetfelfogást. A gyakori ismétlődések az érvelés erejét, megalapozottságát, és sokoldalúságát kívánják biztosítani, ám ez esetenként körbenforgáshoz vezet, ami aztán a mű kritikájában is óhatatlanul megjelenik, amennyiben az nem csak egy részterületre irányul.

A tőkés piacgazdaság ellentmondásos jellegét aztán a szerzők is bemutatják, amikor Marx alapján kifejtik, hogy e gazdasági rendszerben a cél nem a termelőerők fejlesztése és azon keresztül a szükségletek korlátlan kibontakoztatása és kielégítése, hanem az csupán eszköz a tőke önértékesítésére, a profitszerzésre. E helyen tehát nem követik a neoklasszikus iskola álláspontját, amely szerint e szisztéma igazi meghatározója a fogyasztó, hanem megismétlik az előző fejezetben szereplő azon állításukat, hogy a kapitalista gazdaság a fizetőképes keresletet elégti ki, s így a fizetéseképtelenek kielégítetlenek maradnak. Idézik is *A tőke* III. könyvéből azt a tételt, hogy a termelés indítéka és célja az önértékesítés, vagyis a termelés a tőke számára történik, ahelyett, hogy a társadalmi szükségletek kielégítését szolgálná. Jelzik azt is, hogy ennek következtében kielégítetlen szükségletek jelennek meg az egyik, kihasználatlan kapacitások a másik oldalon, s így a piac nem az anyagi szükségleteket egyezteti az erőforrásokkal, hanem a fizetőképes keresletet a tőkebefektetésekkel, ám ez is csak *ex post*, az állandó eltérések utólagos korrekcióján keresztül valósulhat meg.⁴²

Elemzésüket folytatva a szerzők áttérnek az ontológiai iskola egyik legfontosabb témájára, az eldologiasodás tárgyalására. Megjegyzik, hogy a kapitalizmus társadalmi viszonyai a dologi összefüggések erejével érvényesítik saját logikájukat, amit Marx gyakran a szerepek felcserélésével jellemez, azt állítva, hogy személyek társadalmi viszonyai személyek dologi és dolgok társadalmi kapcsolataiként jelennek meg. Ugyanakkor az eldologiasodást *A tőke* III. könyvének egy szöveghelye alapján úgy értelmezik, hogy az az anyagi termelési viszonyok és a történelmi-társadalmi meghatározottságok összenövését fejezi ki, ami kétségtelenné teszi, hogy az előbbieket itt nem a társadalom gazdasági szerkezetét, hanem a gazdálkodás dologi, természeti terminusokban leírható feltételeit jelentik.⁴³

A szerzőknek ez az állandó visszatérő állítása e helyen az elemzett idézet félreértésén alapul, amit prekonceptiójuk magyaráz. Marx ugyanis nem feltételezi azt, hogy a tőkés termelési mód egyik alapvető problémáját az anyagi-termelési és a történelmi-társadalmi

meghatározások összenövése képezi, hanem, a szövegkörnyezetből is kitűnően, a vulgáris közgazdaságtant bírálja, amely az egyáltalában vett, általános elvont termelést a tőkés társadalmi formával azonosítja. E helyen sem választja szét tehát az anyagi termelési viszonyokat és a társadalom gazdasági szerkezetét, az előbbit természetinek, az utóbbit társadalmi tekintve. Marx ezt egyértelműen ki is mondja, hangsúlyozva, hogy az anyagi termelési folyamat, beleértve a természethez való viszonyt is, a társadalom gazdasági szerkezetének szerves részét képezi.⁴⁴

A szerzők egyébként tárgyalják Marxnak a tőkés tudat és a vulgáris gazdaságtan felett gyakorolt bírálatát is, azt állítva, hogy szerinte a társadalmi és a dologi összefüggések kuszasága a tőkés társadalom számára kizárja az azt jellemző működési zavarok okainak megtalálását. E Marxnak tulajdonított tételt úgy értelmezik, hogy a kapitalista gazdasági rendszeren belül nem érthetjük meg a hegeli kategóriapárok, dologi és társadalmi, általános és különös, valamint tartalom és forma valóságos viszonyát. Úgy látják, hogy Marx elméletében a tőkés termelés, mint viszonylagos megjelenési forma nem csak eltakarja a valóságos összefüggéseket, hanem éppen azok ellenkezőjét mutatja, amit *A tőke* „konkurencia keltette látszatnak” nevez. A szerzők aztán mégis árnyaltabban értelmezik Marxnak a polgári közgazdászokról vallott felfogását, elismerve, hogy különbséget tesz a klasszikus és a vulgáris irányzat között, s azt is jelzi, hogy az utóbbi a proletariátus gyakorlati és elméleti színre lépésekor erősödik meg.⁴⁵

Marx egyébként lényegében ugyanolyan módon értékeli a klasszikus közgazdászokat, mint magát a polgári társadalmat. Bírálja nézeteiket, ám elismeri tudományos teljesítményüket, mint ahogy a tőkés termelési módot is hatalmas előrelépésként értékeli az azt megelőző társadalmi formákhoz képest, miközben feltárja kizsákmányoló jellegét és történelmi korlátait. Emellett nem csak a kapitalizmusról állítja, hogy annak rendszere akadályozza a valóság felismerését, visszajára fordított világot mutatva, hanem ugyanez az álláspontja a preformákról és a tőkés rendszerben még maradványként létező rabszolgaságról is. *A tőke* I. könyvében erre azt a példát hozza, hogy a munkanapnak még az a része is, amelyben a rabszolga csak saját létfenntartási eszközeit pótolja, úgy jelenik meg, mint gazdája számára végzett munka, egész munkája tehát meg nem fizetettnek látszik.⁴⁶

A szerzők, filozófiai indíttatásuknak megfelelően, külön is kiemelik a marxi kritika azon elemét, amely az árufetisizmus kérdésköréhez kapcsolódik. Hangsúlyozzák, hogy e téren a kritikai elmélet hason-

lóan értékeli a klasszikus és a vulgáris közgazdászok álláspontját, példaként hozva *A tőke* I. könyvéből azt a fejtegetést, amely szerint az előbbiek bíráló nélkül átveszik a mindennapi életből a munka ára, a munka értéke és a munka természetes ára kategóriákat, követve a termelési mód szereplőinek tudatát. Majd explicit formában is megismétlik korábbi állításukat, hogy Marx szerint konzekvens elméleti bíráló csak a kapitalizmuson kívül érvényesülhet, egy olyan gazdasági rendszer elméleti és gyakorlati lehetőségének felismerése alapján, amelyben a termelés dologi folyamata a szabadon társult termelők ellenőrzése alatt megszabadul az eldologiasító árufetisizmustól.

Mindebből a szerzők azt a következtetést vonják le, hogy az a tétel, amely szerint a kapitalizmus nem a gazdaság általános formája, egyben azt is jelenti, hogy igazán még nem az, mert benne nem válnak valósággá a gazdaság absztrakciói, a történeti gazdasági formák mélyen rejtőző általános meghatározásai, vagyis a termelés örök természeti feltételei. Ezt többek között *A tőke* III. könyvéből vett idézettel kívánják alátámasztani, amely azt is állítja, hogy amennyiben a munkabérről és az értéktöbbletről, illetőleg a szükséges munkáról és a többletmunkáról leválasztjuk a tőkés jelleget, csak a minden termelési módban fennálló alapok maradnak fenn. Ez az érvelésük tehát azt a megállapítást tartalmazza, hogy a kritikai gazdaságtanban az elosztás általános törvénye csak a szocializmusban juthat érvényre.⁴⁷

Marx természetesen e helyen sem feltételezi, hogy a szabad termelők társulásában örök, időtlen, ahistorikus törvény működik, mely végre, a történelmi hányattatásai után tényleg megvalósulhat. A szerzők egyfelől nem idézik e szöveghely azon részét, hogy a tőkés korlától történő megszabadulás után a munkás egyéni fogyasztása addig a határig terjedhet, amelyet a társadalom termelőereje megenged, illetőleg az egyéniség teljes kifejllesztése megkövetel. Azt is kihagyják az idézetből, hogy a többlettermelést és a többletmunkát arra a mértékre korlátozzák majd, ami az adott társadalmi feltételek között biztosítási és tartalékalap képzéséhez, illetőleg az újratermelésnek a társadalmi szükségletek által meghatározott állandó bővítéséhez szükséges. A következő fejezetben pedig Marx egyértelműen kijelenti, hogy a különböző elosztási módok akkor azonosak, ha különbségeiktől és formáiktól elvonatkoztatnak, ha csak egységüket jelzik, elhagyva különbségeiket. E fejezet végén pedig egyértelműen megjegyzi, hogy még az egyszerű, ember és természet közötti munkafolyamat is változik a történelmi fejlődés folyamán, továbbfejlődnek annak nem csak társadalmi viszonyai, hanem anyagi alapzatai is. A szocializmus

tehát nem a rejtett örök természeti feltételeket érvényesíti, hanem egy eddig ismeretlen, sohasem létezett világot jelent.⁴⁸

Természetesen a szerzők is elismerik, hogy Marx szerint a termelés szereplői felett uralkodó vak törvényszerűség leküzdésének történelmi előfeltételeit maga a kapitalista rendszer teremti meg. A munka társadalmi termelőerőinek fejlődése ugyanis elkerülhetetlenné teszi a gazdaság atomizáltságának felszámolását, megszüntetve az árutermelést. A polgári társadalom meghaladásának okaként tehát a társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás ellentmondását, valamint a gazdasági anarchiát jelölik meg, feltételezve azt is, hogy a marxi elméletben a társadalmi formaváltás a gépi nagyipar bázisán megy végbe. Ennek megfelelően a szocialista gazdaság alapintézményének a piaccal szembekeült üzemet, pontosabban a vállalatot tekintik. Ezzel összefüggésben megjegyzik, hogy a tőkés üzem szervezetét a tulajdonos feltétlen és kizárólagos autoriter vezetése jellemzi, melynek háttérében a bérmunkás viszony húzódik meg, s e tekintélyelvűség következtében a munkamegosztás kényszerű és hierarchizált. Ugyanakkor feltételezik, hogy a marxi elméletben a szocialista gazdaságban az üzemen belüli hatalmat a termelők kollektívája gyakorolja, s az igazgatási szervek csak az ő döntéseiket hajtják végre. Mindazonáltal röviden utalnak arra, hogy Marx szerint minél kevésbé irányítja a tekintély a munkamegosztást társadalmi szinten, annál inkább alávetik azt az üzemen belül egyetlen egyén autoritásának. Idézik e helyről azt is, hogy a munkamegosztás előbbi formája a termelési eszközök sok, egymástól független árutermelő közötti elosztását igényli, míg az utóbbi egy tőkés kezében történő koncentrálásukat. E két szint kapcsolatát ugyanakkor nem tartják statikusnak; éppen *A tőke* III. könyvéből származó idézet alapján jelzik, hogy a gépi nagyipar fejlődése, amely a kapitalista viszonyok között a tőke koncentrációját és centralizációját eredményezi, mindinkább háttérbe szorítja a független árutermelők közötti kapcsolatokat, a gazdaság szervezetlenségét. Véleményük szerint Marx is abban jelöli meg e folyamat célját, hogy az minden egyént megfoszt a termelési eszközöktől, s így már csak a társult termelők válhatnak társadalmi tulajdonosokká. Emellett a szerzők utalnak arra a marxi állításra is, hogy a koncentráció és centralizáció következtében a tőkés termelési mód megszüntetése megy végbe, az adott társadalmi formán belül, amit csattanós következtetésnek ítélnék.

Levezetésük azután a szélső határig viszi el az előbbi gondolatmenetet. Úgy vélik, hogy a Marx szerint megállíthatatlan koncentráció

és centralizáció végül is az egész gazdaságot egyetlen, egy központból irányított vállalkozássá alakítja át, egy üzembe szervezve a teljes termelést. Sőt, azt állítják, hogy valójában ezt feltételezi, egyetlen gyárként működő szocialista gazdaságot képzel el, melyben nem csak a termelés eredményeit határozzák meg terv szerint, hanem a központi elosztás elve is érvényesül.

Első közelítésben a szerzők azért bírálják az általuk feltételezett marxi koncepciót, mert a tőkés üzem és a szocialista gazdaság közötti analógiát részlegesnek ítélik. Az alapvető különbséget abban látják, hogy az előbbi számára a feladatokat egy rajta szervezeten kívülálló intézmény, a tőkés piac adja, amely egyesíti magában a társadalmi szintű szükségletek és az osztálytársadalmi termelés szabályozását. E felfogásban tehát a kínálatot a kereslet határozza meg, az egyeztetés lényegében harmonikusan, az önszabályozás elve alapján működik, a neoklasszikus elméletnek megfelelően a fogyasztó irányít, és a szükségletek és a fizetőképes kereslet különbsége is eltűnik. Ezzel szemben a szocialista gazdaság üzeme nem kaphat megrendelést a megszüntetett piactól, hanem csak az azt helyettesítő termelők társulásától.⁴⁹

Kétségtelen, hogy *A tőke* I. könyvének híres, az eredeti tőkefelhalmozásról szóló 24. fejezetében Marx azt állítja, hogy a termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmisítása elér majd egy olyan ponthoz, amelyen már nem fér meg a tőkés burkában, s ezt a szöveghelyet a szerzők is, álláspontjuk alátámasztása érdekében, pontosan idézik.⁵⁰ Felhoznak meghatározó jelentőségű érvként idézeteket *A tőke* III. könyvéből is, melyek szintén a koncentráció és a centralizáció hosszabb távú hatásait elemzik. E helyeken azonban Marx elsősorban a kis- és középburzsoázia kisajátítását és ezáltal az egyéni tőkések felváltó részvénytársaságok súlyának növekedését tárgyalja, amely megszünteti a tőkés termelési módot annak keretein belül, kétségtelenül utalva arra is, hogy azok, akárcsak a szövetkezeti gyárak, fokozatosan nemzeti vállalatokká alakulhatnak át. Ugyanakkor a marxi életműben sehol sem találunk olyan fejtegetést, amely a szocialista gazdaságot egyetlen centralizált üzemként képzelel el. A Párizsi Kommün működésének tapasztalatai alapján is csupán azt jegyzi meg, hogy a tőkések által elhagyott gyárakat munkásszövetkezetekké akarták átalakítani, s azoknak egy központi egyesülését létrehozni. E működési formát aztán Engels is említi az August Bebelhez 1886-ban írt levelében.⁵¹

Marx előrejelzéseiből még azt a következtetést sem vonhatjuk le, hogy a szocialista gazdaság alapvető intézményének a gépi nagyipar

bázisán nyugvó, piac nélkül működő tőkés üzemet tekinti. Vállalati formát csak a közvetlen átmenet időszakában említi, amikor az új berendezkedés még magán viseli a polgári társadalom számos jellegzetességét. A későbbi szocialista gazdaság szervezeti formáját nyilvánvalóan nem a piac nélküli tőkés gyárban találja meg, hiszen a *Grundrisse*-ben kifejti, hogy a tőkés termelési mód meghaladása egyben a munka jellegének és így az addigi munkamegosztásnak az átalakulását is jelenti. E művében egyébként a társadalmi formaváltás elkerülhetetlenségét éppen e változással, illetőleg a profitráta mélypontra esésével és a profittömeg csökkenésével magyarázza, mint erre később még részletesebben visszatérünk. A *Tőke* III. könyvében arra is utal, hogy amennyiben a tőkeképződés kizárólag kevés számú nagytőke kezébe kerül, amelyek számára a profittömeg ellensúlyozza az alacsony szintű rátát, tényleges konkurencia híján a termelés éltető tüze kialszik. A tőke koncentrációja és centralizációja tehát nemcsak a nagy méret miatt igényli majd a társadalmisítást, hanem a profitráta esése miatt a konkurencia helyébe lépő oligopolizálódás következtében is. Erre azonban a szerzők éppúgy nem hivatkoznak, mint ahogy a *Grundrisse* előbb említett fejtegetéseire sem, feltehetően azért, mert azok az általuk megcáfolni kívánt munkaérték-elméleten alapulnak.⁵²

A szerzők ugyanakkor elismerik, hogy a spekulációkat, utópiákat elutasító Marx nem vázolja fel a majdani szocialista gazdaság intézményrendszerét, nem bontja ki, hogy a társult termelők milyen szervezetben, miként gyakorolják jogosítványaikat. Feltételezik azonban, hogy a marxi koncepció a legszélesebb körű participációs modellel számol, melyben nincsenek állandó, privilegizált helyzettel rendelkező funkcionáriusok, hanem a pozíciók rotációjának elve érvényesül, hiszen e tevékenység nem igényel különleges szakképzettséget. Kiemelik, hogy Marx szerint a szocialista társadalomban a kormányzati funkciók igazgatási funkciókká alakulnak át, melynek tartalmát aztán Engels fejti ki az *Anti-Dühring*-ben. Ez utóbbi lényege az a közismert tétel, hogy a személyek igazgatását a dolgoké váltja fel, hiszen az osztályok megszüntetése következtében az állam fokozatosan elhal.

Mindezek alapján a szerzők kísérletet tesznek arra, hogy bemutassák, mit jelenthet a dolgok igazgatása. Véleményük szerint ezt egy elkülönült szerv végzi, mely a társult termelők akaratát hajtja végre. Jelzik azonban azt is, hogy nem lehet önkényes döntés az összesített társadalmi szükséglet kielégítése, hiszen e szervezetnek figyelembe kell majd vennie a rendelkezésre álló erőforrásokat, az igények teljesítésének technikai korlátait is. E ponton a szerzők közel jutnak ahhoz

a felismeréshez, hogy míg a tőkés termelési módban a hatékony kereslet, addig a szocializmusban az erőforrás-kínálat korlátozza a gazdaság működését, ezt azonban explicit formában nem mondják ki. Utalnak viszont arra, hogy Marx szerint éppen a termelőerők számbavétele és racionális felhasználása követeli meg, hogy a könyvelés, a számvitel az új társadalmi formában még annál is nagyobb szerephez jusson, mint amelyet a kapitalizmusban betölt.

Elemzésüket összefoglalva a szerzők úgy látják, hogy most már választ tudnak adni arra a kérdésre, miként gondolhatja Marx, hogy a szocializmus majd kombinálja a kapitalizmus és a prekapitalista rendszerek eddig egymást kizáró sajátosságait, a fejlődést és az ésszerű gazdálkodást, illetőleg a szükségletekre történő termelést. Új érveket azonban az áttekintés nyomán nem igazán hoznak fel; megismétlik korábbi állításukat, hogy a marxi koncepcióban a termelés és a fogyasztás szabályozásának dologi összefüggései elkülönülnek mind a gazdaságon kívüli, mind a sajátosan gazdasági, ám tőkés kritériumokhoz igazodó formáktól. Visszahozzák tehát azt a gondolatmenetüket, hogy az általános elveknek megfelelő gazdaság csak a szocializmusban jön létre, amikor leküzdik a fizetőképes kereslet torzító hatását, közvetlen természeti jellegükben határozva meg a társadalmi szükségleteket. Hasonlóan értékeli a szerzők a szükségletek és az erőforrások egyeztetésének folyamatát is, mellyel kapcsolatban szintén a természeti jelleg bázisán végbemenő szabályozást emelik ki, megismételve az intézményes keret, a szabad termelők társulása és a neki alárendelt igazgatási szerv meghatározó szerepét is. Tehát mind a fogyasztás, mind a termelés oldalán a szocialista gazdaság általuk feltételezett naturalisztikus jellegét hangsúlyozzák. Úgy találják, hogy a marxi koncepcióban ez a naturalisztikus jelleg szünteti meg az eldologiasodást, amit a tőkés termelési mód alapvető ellentmondásának tekintenek. E helyen a szerzők visszatérnek a használati érték antinómiáinak témaköréhez, azt állítva, hogy a gazdasági formák fejlődésvonalának a szocializmus irányába történő meghosszabbítása azt új megvilágításba helyezi. A korábbiaktól eltérő állításokat azonban itt sem fogalmaznak meg, csupán hangsúlyosabban jelzik, hogy a szocialista gazdaságban Marx szerint valóban érvényesül a dologi tulajdonságoknak a történelmi-társadalmi viszonyok iránti közömbössége, ami tulajdonképpen azt jelenti, hogy e termelési módban már hiányzik a társadalmi formameghatározottság s ezt egyébként az előtörténet végcéljának láttatják. Ezt természetesen megint azon feltevésük alapján állapítják meg, hogy a kritikai gazdaságtanban a dologi összefüggések

és a társadalmi mechanizmusok elkülönülnek egymástól. Valóban új elem ugyanakkor a szerzőknél az, hogy a politikai gazdaságtan marxi módszertanát is határozottan bírálják. Azt állítják, hogy Marx szerint a klasszikusok műveiben azért jelennek meg vulgáris elemek, mert nem az általános, a dologi jellegű alapokból kiindulva vezetik le a gazdasági folyamatok sajátos történelmi-társadalmi formáit. Úgy látják, hogy a kritikai gazdaságtan a munkából magyarázza az értéket, a többletmunkából a profitot és a társadalmi szükségletből a fizetőképes keresletet. Véleményük szerint e módszertani megközelítésben a használati érték antinómiái ugyan jelenthetnek nehézséget, ám nem eredményeznek feloldhatatlan ellentmondásokat. Ezt a metodológiát azonban csak akkor ítélik megalapozottnak, ha a gazdasági tevékenységek dologi összefüggéseit élesen elkülöníthetjük a termelési tényezők egyesítésének társadalmi mechanizmusaitól. E tétel valóság tartalma esetén tartják lehetségesnek a marxi szocializmus modell működőképességét, egyben jelzik, hogy tulajdonképpen ezen múlik gazdaságtörténeti-történetfilozófiai tipológiájának érvényessége is. E ponton tehát már a materialista történetfelfogás tudományos megalapozottságát is megkérdőjelezzük, nem csak a kritikai gazdaságtan bázisát képező munkaérték-elméletet.⁵³

Marx azonban sehol sem állítja, hogy a klasszikusok munkáiban e módszertani probléma miatt jelennek meg vulgáris elemek, mint ahogy ő sem ezeket a tudományos kutatási elveket követi. A modern polgári közgazdászokat többek között éppen amiatt bírálja, hogy a fennálló társadalmi viszonyok örökkévalóságát és harmóniáját hirdetik, azonosítva azokat a termelésre egyáltalában érvényes törvényekkel. A különválasztást pedig azért igényli, hogy a valamennyi társadalmi alakulatban kimutatható jellegzetességeket ne tekinthessék egy konkrét termelési mód, esetünkben a kapitalizmus megváltoztathatatlan törvényszerűségének. Ez pontosan az ellenkezője annak, amit a szerzők feltételeznek, hiszen az általános, úgynevezett dologi összefüggések valójában másodlagosak a formameghatározottságokhoz képest. Ebből következik, hogy a szocialista gazdaság nem az örök törvények igazságát teljesíti ki, hanem, mint ezt korábban már említettük, sajátos, eddig ismeretlen társadalmi formaként működik majd.⁵⁴

A szerzők ugyanakkor azt felismerik, hogy Marx a politikai gazdaságtan tudományos módszerének az egyszerű kategóriákból való kiindulást tekinti, ilyennek nevezve a munkát, a munka megosztását, a pénzt, vagy az értéket, illetőleg csereértéket. Téves azonban az állításuk, hogy e fogalmak csak a dologi összefüggéseket ragadják meg,

vagyis a kritikai gazdaságtan eleve naturalisztikus bázissal rendelkezik. Ez egyértelműen kitűnik abból, hogy e fogalmak közé tartozik a csereérték is, melyről a szerzők is azt állítják, hogy a társadalmiságot képviseli, nem rendelkezik természeti dimenzióval, mint általános elvont szinten a használati érték. Marx egyébként az elvonttól a konkrétéhoz történő felemelkedést tekinti fontos módszertani elvnek, hangsúlyozva, hogy az utóbbi sok meghatározást foglal össze, így jut el a materialista történelemelmélet a formameghatározásokhoz is.⁵⁵ Ez nem zárja ki, hogy az általános egy különös formában jelenjen meg, ebből azonban nem következik, hogy a szocializmus az elvont dologi összefüggéseket tiszta módon érvényre juttató gazdasági rendszer, miként ezt a szerzők alapvető tételként feltételezik.

E módszertani kritikával a szerzők azon ellenvetéseket próbálják cáfolni, amelyek szerint Marx nem dolgozza ki szisztematikusan a szocializmus politikai gazdaságtanát, elszórt megjegyzései nem állnak össze elméleti egészé s így érvénytelennek mutakozó sejtései, prognózisai nem érintik *A tőke* tudományos érvényességét. Azt kétségtelenül elismerik, hogy a kritikai gazdaságtan nem tartalmaz részletes spekulációkat a szocialista gazdaság működéséről, ám úgy vélik, hogy határozott, összefüggő, általános elveket mégis megfogalmaz, amelyek élesen szemben állnak a tőkés árutermeléssel. Ezért szükségesnek látják annak megvizsgálását, hogy működőképes lehet-e egy olyan gazdasági rendszer, amely ezen elveken alapul, avagy sem. Érzékeltetik, hogy Marx ezen elképzelései tarthatatlanok, ami a kapitalizmus politikai gazdaságtanának felülvizsgálatát is megköveteli. Állításukat azzal az érveléssel is alátámasztják, hogy az elmúlt évtizedben (vagyis az 1960-as években) a válságelmélet és az elnyomóródási elmélet eltűnt a kommunista mozgalom emlékezetéből, noha addigi politikájukat erre a két témakörre építették. E feltevésükkel azt sugallják, hogy a hivatalos marxista ideológia is érvénytelennek tekinti a kritikai gazdaságtan e fejezeteit, ám a valósággal való szembenézés helyett hallgat róluk. Mindezek miatt művük harmadik fejezetét a szerzők azzal zárják, hogy a terméketlen vitáknak és a meghasonlásnak csak a marxi hagyomány kritikai átgondolása vethet véget. Ezért szerintük egyenesen parancsoló feladat élni e vizsgálat lehetőségével.⁵⁶

A szerzők azonban tévesen állítják, hogy a válságelmélet és az elnyomóródási elmélet feledésbe merült volna. Molnár Ferenc, a létező szocializmusból kiábrándult, ám a baloldali elméletekhez ragaszkodó közgazdász már 1963-ban, *Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban* című könyvében részletesen elemzi a legfejlettebb

tőkés állam II. világháború utáni ciklusait, megállapítva, hogy azok jelentősen különböznek a régebbiektől. 1945 után ugyanis szerinte a válságok elég sűrűn ismétlődtek, azonban viszonylag enyhék és rövidek voltak, nem robbanásszerűen törtek ki, a termelés jelentős csökkenése a tartós javakra korlátozódott, az 1948-1949-es recessziót kivéve a visszaeséseket áremelkedés kísérte, és elmaradtak a korábbi időkből jól ismert látványos pénzügyi események. A viszonylag enyhe jelleg Molnár értelmezésében abban nyilvánult meg, hogy a személyi fogyasztás a válságok folyamán alig csökkent, az állótőke-beruházások visszaesése pedig egyszer sem ért el olyan mértéket, hogy az állótőke-állomány – s így a termelőkapacitás – zsugorodott volna.⁵⁷ Nem sokkal később Erdős Tibor, *A gazdasági növekedés tényezői a nyugat-európai tőkés országokban és Japánban a második világháború után* című könyvét az MSZMP kiadója, a Kossuth publikálta, melynek már előszavában megjelent az az állítás, hogy 1945 után az említett államokban válságmentes és többnyire gyors fejlődés zajlott le.⁵⁸ Mind Molnár Ferenc, mind Erdős Tibor e nagy jelentőségű változást az anticiklikus gazdaságpolitikával magyarázza, melynek elméleti alapját később Michał Kalecki munkásságában találják meg, akinek ilyen tárgyú írásai időben megelőzik John Maynard Keynes híres, 1936-os művét. A kaleckiánus politikai gazdaságtant pedig *A tőke* II. könyvének folytatásaként is értelmezhetjük; az abban megoldatlan és részben Rosa Luxemburg által kiegészített tételeket a lengyel szocialista közgazdász gondolja tovább, kidolgozva empirikusan is verifikálható makroprofit-elméletét. A klasszikus válságok 1937-1938 utáni eltűnése tehát nem Marx elméletének érvénytelenségét bizonyítja, hanem azt jelzi, hogy a tőkés termelési mód új történelmi szakaszába lépett át, az állammonopol-kapitalizmus korszakába, mely több szempontból is különbözött a szabadversenyos piacgazdaságtól. Az állami beavatkozás erőteljesen mérsékelte a korábbi periódusok anarchisztikus jellegét, tovább folytatva a tőkés termelési mód megszüntetését az adott társadalmi formán belül. Közben a marxista közgazdászok jelentős része ekkor még ragaszkodik a hagyományos válságelmélet 1945 utáni érvényességéhez, ami azonban azt is bizonyítja, hogy e témakör nem esett ki az emlékezetből.

Az elnyomorodási elmélet felülvizsgálatát pedig már Engels is megkezdi. Az erfurti program kritikájában ugyanis kifogásolja azt az állítást, hogy egyre nő a proletariátus száma és nyomora, hangsúlyozva, hogy ez ilyen abszolút formában már téves álláspont. Helyette azt a megfogalmazást javasolja, hogy bizonyosan növekszik a megélhetés

bizonytalansága, ami egyébként napjainkban ismét jellemzi a polgári társadalmat.⁵⁹ Ebben az írásában Engels a munkások szervezkedésével, fokozott ellenállásával magyarázza az elnyomorodás megállítását, sőt visszafordítását, miként a 20. századi marxista közgazdászok jelentős része is a szakszervezetek hatalmát jelöli meg a reálbér-növekedés legfőbb okaként. 1976-ban megjelent könyvében aztán Erdős Péter a szakszervezeti befolyás sikerének gazdasági alapját Kalecki előbb említett makroprofit-elméletében találja meg, kidolgozva a társadalmi szintű érték-többletráta kategóriáját. Mivel e teória szerint a tőkésosztály egészének bruttó profitja egyenlő felhalmozásuk és fogyasztásuk összegével, egyensúlyi költségvetés és folyó fizetési mérleg esetén, s amennyiben a munkások csak bérüket költik el, de azt elköltik, az érték-többlet helyébe az előbbi kettő összege lép. Makroszinten ilyenkor a munkások reálbére megegyezik fogyasztásukkal, a fogyasztási cikkekből nekik jutó résszel. Erdős Péter fejtegetése szerint a klasszikus kapitalizmusban alacsony szintű a felhalmozás, a burzsoázia fogyasztása pedig korlátokba ütközik, ezért a gazdasági növekedés hosszú távon a reálbérek ugyan lassú, de egyértelmű növekedéséhez vezet. E gondolatmenet *A tőke* II. könyvének újratermelési modelljén alapul, mely egyébként már közel jár a makroprofit-elmülethez. E művét a szerzők az *Überhaupt* megírásakor kétségtelenül nem ismerhették, ám az általuk bírált nyugati marxista irodalom többsége, az előbb említett szakszervezeti befolyással indokolva, már szakított nem csak az abszolút, hanem a folyamatos relatív elnyomorodás tételével is.⁶⁰ A marxi érték-többletráta egyébként jelentős béremelkedés esetén is nő, ha a profitok emelkedése az előbbi arányát meghaladja és ennek fordítottja is bekövetkezhet a polgári fejlődés során.

Jegyzetek

- ¹ Karl Marx: *Érték-többlet-elméletek*. Harmadik rész. MEM 26/III. 213.
- ² Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*. Második rész. MEM 46/II. 72.
- ³ Lásd: Maurice Dobb: *Az érték és a jövedelemmegoszlás elméletei*. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 134, 137–138.
- ⁴ Kádár János még napokkal az invázió előtt is kísérletet tett arra, hogy meggyőzze Dubčeket, tegyen engedményeket a beavatkozás elkerülése érdekében. Bár a hivatalos feljegyzésben ez a mondat nem szerepel, Zdeněk Mlynář visszaemlékezésében utal arra, hogy „Dubček szerint Kádár azt kérdezte tőle: Mondja, önök valójában nem tudják, kivel van dolguk?” Erdélyi Károly feljegyzése Kádár János és Alexander Dubček tárgyalásáról, Komárno, 1968. augusztus 17. In Földes

György (szerk.): *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988 II. Válogatott dokumentumok*. Napvilág Kiadó, 2015. 317., 42. lj.

- ⁵ „Az egyik tárgyalási szakaszban Brezsnyev elvtárs – mindvégig saját, személyes véleményeként – külön és hosszasan beszélt arról, hogy nagyon nyugtalanítja őt Magyarország gazdasági helyzetének néhány negatív mutatója, s egyes jelenségek, amelyek mint tendenciák veszedelmesek.” Ezek között említette, hogy „(az NDK bizonyos problémáihoz hasonlóan) nálunk az eszközök és a jó munkaerő növekvő része a nagyon fontos állami szektorból fokozatosan a lazább, szövetkezeti és magánszektorba megy át.” Jelentés a Politikai Bizottságnak a Leonyid Brezsnyevvel folytatott tárgyalásokról. Moszkva, 1972. február 11–14. In Földes György (szerk.): *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988 II. Válogatott dokumentumok*. Napvilág Kiadó, 2015. 402.
- ⁶ Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. *Magyar Filozófiai Szemle* 1–2 (1973), 159–169.
- ⁷ Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest: T-Twins Kiadó – Lukács Archivum, 1992. 9. (A továbbiakban: *Überhaupt*.) A szerzők a piaci mechanizmusok alkalmazását ekkor még nyíltan megkülönböztették a polgári társadalom restaurációjától. „A kelet-európai közgazdászok viszont olykor valóban meglepő lelkesedéssel fedezik fel a piaci mechanizmusok racionalitását. Így azután az újbóloldal könnyen igazolódni láthatja balsejtelmét: Kelet-Európában a kapitalizmus restaurációja zajlik. Ez a jellemzés azonban nem csak teljesen idegen deskriptív és kritikai fogalmakat erőltet rá a kelet-európai fejlődésre, hanem minduntalan belekergeti a reform kritikusait a megelőző korszak apológiájának csapdájába” (*Überhaupt*, 17). A mottó és a most idézett fejtegetés ellenére a szerzők ekkor már terhesnek érzik Lukács György életművét.
- ⁸ Grósz Eszter: A használati érték kritikái és a kritika értéke. *Überhaupt – 50 év távlatából*, *Elpis* 16/2 (2023), 55.
- ⁹ *Überhaupt*, 22–28.
- ¹⁰ Karl Marx: *A tőke*, I. könyv. MEM 23. 41–42.
- ¹¹ *Überhaupt*, 25.
- ¹² Karl Marx: *Széljegyzetek Adolph Wagner „Lehrbuch der Politischen Ökonomie”-jához*. MEM 19. 243–244.
- ¹³ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*. Első rész. MEM 46/I. 171.
- ¹⁴ *Überhaupt*, 29.
- ¹⁵ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*. Első rész. MEM 46/I. 12–13.
- ¹⁶ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*. Első rész. MEM 46/I. 170.
- ¹⁷ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*. Első rész. MEM 46/I. 175.
- ¹⁸ *Überhaupt*, 29–30.
- ¹⁹ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*. Első rész. MEM 46/I. 294.
- ²⁰ *Überhaupt*, 31–32.; Karl Marx: *A tőke*, III. könyv. MEM 25. 604.

- ²¹ *Überhaupt*, 32–33.; Karl Marx: *A tőke*, III. könyv. MEM 25. 175.
- ²² *Überhaupt*, 35–37.
- ²³ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*. Első rész. MEM 46/I. 75; 298–299.
- ²⁴ *Überhaupt*, 37–39. Tőkei Ferenc Marx elmélete alapján kifejti, hogy a vallás és a politika jellegzetességei a prekapitalista társadalmakban is a termelési módtól függnének, vagyis az alap-felépítmény viszony a polgári korszak előtt is létezett. „A vallás a kapitalizmus előtti korokban is mindig a valóságos *Gemeinwesen* akcidienciája volt, politikai mozzanat, és mindig annyiban volt a politikai állam ügye, amennyiben a politikai állam egybeesett a valóságos *Gemeinwesen*nel. A nemzeti-törzsi társadalomban a valóságos közösség és »politikai« formája még őseredeti egységet alkot; »bornírtságának« természetes visszfénye a természetimádat és az őskultusz. Az ázsiai tulajdonforma szűkebb értelemben vett ázsiai továbbélésében (>ázsiai termelési mód<) a mágia és az őskultusz az államvallás rangjára emelkedik. Az antik tulajdonforma *Gemeinwesen*-mozzanata nem más, mint a városállam, amely egyben az első igazi állam; s az ókoriak vallása természetesen nem csupán állami ügy, hanem magának az államnak a kultusza. A germán tulajdonforma talaján végbemegy az ókori értelemben vett államiság meghaladása és akcidentálisá váló lefokozása, ám szubsztanciálisak a föld-magántulajdonos egyének lévén, lényegében a földdarab bizonyul szubsztanciálisnak mind az egyének, mind a korporációk, mint akcidienciák felé...” Tőkei aztán még ehhez hozzáteszi, hogy az új vallás, a kereszténység „az elvont ember kultusza, mert a »germán« föld-magántulajdonos, tehát az elvont (és elidegenült) egyén az új *Gemeinwesen*, a *Vereinigung*-jellegű rend, korporáció stb. szubsztanciális alapja és teremtője.” Tőkei Ferenc: *Antikvitás és feudalizmus*. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 259–260.
- ²⁵ *Überhaupt*, 39–40.
- ²⁶ *Überhaupt*, 40–41.
- ²⁷ *Überhaupt*, 41–42.
- ²⁸ *Überhaupt*, 42–44.
- ²⁹ „Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük, mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a harmadik fok. A második hozza létre a harmadiknak a feltételeit.” Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*. Első rész. MEM 46/I. 75.
- ³⁰ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*. Első rész. MEM 46/I. 28. Az újabb kutatásokról lásd: Anderle Ádám: *Latin-Amerika története*. Pannonica Kiadó, 1998. 21–22.
- ³¹ *Überhaupt*, 45.
- ³² Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia*. Magyar Helikon, 1974. 46–47.
- ³³ *Überhaupt*, 45–50.; Karl Marx: *A tőke*, III. könyv. MEM 25. 772–773.
- ³⁴ *Überhaupt*, 51.
- ³⁵ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*. Első rész. MEM 46/I. 73., 88.; Karl Marx: *A tőke*, III. könyv. MEM 25. 171–172.
- ³⁶ *Überhaupt*, 53.; Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)*. Első rész. MEM 46/I. 16.

- ³⁷ *Überhaupt*, 53–54. Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (Nyersfogalmazvány). Első rész. MEM 46/I. 15–16.
- ³⁸ *Überhaupt*, 56.
- ³⁹ *Überhaupt*, 56–57.
- ⁴⁰ Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez*. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 29–30., 59–61. Az 50. évfordulós rendezvényen tartott előadásában Forczek Ákos részletesen tárgyalja Marx hegelianizmusának a szerzők általi kritikáját: „Az *Überhaupt* szerint Marx azért alkalmazza »a hegeli logika apparátusából kölcsönzött megoldásokat«, mert így kíván megbirkózni kettős feladatával.” (Vagyis egyrészt bizonyítania kell, hogy az érték nagyság már a kapitalizmusban is a munkaérték-elmélet alapján határozható meg, másrészt tisztázni kell, miként lehetséges, hogy a törvény mégsem érvényesül a jelenségek szintjén, az érték mégsem mértéke a tárgyiasult munkaidőnek.) „Ha a különösen felmutatja az általánost, amely – az ismert dialektikus mozgásformának megfelelően – csupán magát különbözteti meg önmagától az előbbiben, akkor egyszerre láttatja azonosóságukat és nem-azonosságukat, vagyis leír, és ugyanakkor bírál. Hegel *Logikájának* világossága azonban lidércfény, amely tévútra vezet az olvasóját – intenek a szerzők. Hegel »csábít« és »csapdába csal«, elülteti a gyanútlanokban, hogy »a fogalmi határokon túli, elérhetetlen tapasztalati világ merő látszat csupán« és bármilyen is a »felszín«, a dolgok »lényegében mégiscsak úgy vannak, ahogy [...] lenniük kell.« És a »metafizikai masinériának« esik áldozatul Marx is: *A tőkében* végül »felülkerekedik a dialektika eredeti, idealista tendenciája.«” Forczek Ákos: *Értékelmélet és dialektika. Az Überhaupt a kritikai gazdaságtan hegeli örökségéről. Überhaupt – 50 év távlatából. Elpis* 16/2 (2023), 116.
- ⁴¹ *Überhaupt*, 58–62.
- ⁴² *Überhaupt*, 62–64.
- ⁴³ *Überhaupt*, 66.; Karl Marx: *A tőke*, I. könyv. MEM 23. 75–76.; Karl Marx: *A tőke*, III. könyv. MEM 25. 782.
- ⁴⁴ Karl Marx: *A tőke*, III. könyv. MEM 25. 771.
- ⁴⁵ *Überhaupt*, 66–68.
- ⁴⁶ Karl Marx: *A tőke*, I. könyv. MEM 23. 502.
- ⁴⁷ *Überhaupt*, 69–70.; Karl Marx: *A tőke*, III. könyv. MEM 25. 825.
- ⁴⁸ Karl Marx: *A tőke*, III. könyv. MEM 25. 824–826., 832.
- ⁴⁹ *Überhaupt*, 71–75.; Karl Marx: *A tőke*, I. könyv. MEM 23. 333–335.; Karl Marx: *A tőke*, III. könyv. MEM 25. 417–418.
- ⁵⁰ Karl Marx: *A tőke*, I. könyv. MEM 23. 713.
- ⁵¹ Karl Marx: *A polgárháború Franciaországban*. MEM 17. 313–314.; Karl Marx: *A polgárháború Franciaországban, Első fogalmazvány*. MEM 17. 488.
- ⁵² Karl Marx: *A tőke*, III. könyv. MEM 25. 246.
- ⁵³ *Überhaupt*, 75–82.
- ⁵⁴ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (Nyersfogalmazvány). Első rész. MEM 46/I. 13.
- ⁵⁵ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (Nyersfogalmazvány). Első rész. MEM 46/I. 26–27.
- ⁵⁶ *Überhaupt*, 82–83.
- ⁵⁷ Molnár Ferenc: *Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 215.; Erdős Péter – Molnár Ferenc: *Inf*

láció és válságok a hetvenes évek amerikai gazdaságában. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 268.

- ⁵⁸ Erdős Tibor: *A gazdasági növekedés tényezői a nyugat-európai tőkés országokban és Japánban a második világháború után*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1966. 5.
- ⁵⁹ Friedrich Engels: *Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához*. MEM 22. 217.
- ⁶⁰ Erdős Péter: *Bér, profit, adóztatás. Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának vitatott kérdéseiről*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 258–263.

A „neofita” József Attila

József Attila 1930 szeptemberében kötelezte el magát a forradalmi munkásmozgalom mellett. A szociáldemokrata párttal már makói gimnazistaként kapcsolatba került, s ennek a baloldali orientációnak a kialakulásában Juhász Gyulának is szerepe lehetett. Emlékezések szólnak arról, hogy Bécsben tanulmányozta a marxizmus klasszikusait. A bécsi és párizsi időszakból számos adatunk van arra, hogy a költő szert tett bizonyos marxista műveltségre. Igazán elmélyült és rendszeres tájékozódásra a marxi közgazdaságtan, szociológia és filozófia területén azonban csak 1930 őszétől kezdve került sor. Miután megtartotta szűzbeszédét kommunista hallgatóság előtt, az *Irodalom és szocializmus* című előadást, az illegális kommunista párt vezetősége bevonta őt a pártmunkába, megbízták előadások és szemináriumok tartásával. Ezek a szereplési alkalmak és a rájuk való készülődés jelentette József Attila számára a tanítva tanulás lehetőségét. Gyorsan túllépett a jól hangzó című *Irodalom és szocializmus* művészeti koncepcióján, amelynek csak a retorikája volt marxista, meghatározó gondolatai a húszas évek végén kialakított intuíciós-tiszta logikai művészetbölcselet továbbfejlesztései voltak, és belefogott egy új, valóban marxista művészetbölcseleti koncepció megalapozásába. A tanulmány József Attila marxista korszakának első, megalapozó szakaszát tárgyalja. A gondolatmenet eredeti szándékom szerint a József Attila-monográfiám második kötetének részét képezte volna, de terjedelmi okokból az írás önálló publikációban történő megjelentetése mellett kellett döntenem. A leírtak József Attila gondolati fejlődésének megértéséhez nélkülözhetetlenül fontosak, de elsősorban a szakemberek érdeklődésére tarthatnak számot.

Az oktatómunkáról több emlékezést ismerünk. Köztük az egyik legérdekesebb Sollner József *József Attila a mozgalomban* című írása.¹ Ennek tartalmáról és jellegéről nem szól Sollner, de ez az utókorban legföljebb szórványos példákban, töredékesen felidézett ismeretanyag és tanítási folyamat nagyjából mégis hozzáférhetővé tehető. El kell oszlatnunk egy hamis legendát, amelynek forrása Szántó Judit, a költő

élettársa volt. Kockás füzetekre emlékezett, amelyekben élettársa föl-vázolta volna a szemináriumon általa elmondandó, majd megbeszélés tárgyát képező kérdéseket: „Attila »kockás füzetei«, amelyekben a szemináriumi előadások »tanmenete« volt feljegyezve, sajátos matematikai rejtvények voltak. Az előadások logikai menetéhez szüksége volt rögzített vázlatokra. De úgy készítette el ezeket, hogy bárki kezébe vehette volna, senkinek sem árulták el tartalmuk lényegét. (Sajnos, elvesztek a füzetek.)”² A költőnek lehettek jegyzetfüzetei, de az előadásokban, szemináriumokban feldolgozott ismeretanyagnak csak egy jelentősen kisebb hányada igényelt volna konspiratív óvatosságot.

A költő hagyatékában fennmaradt egy gépelt gondolatmenet, amely egy szeminárium-sorozat első, megalapozó előadását tartalmazza, s ez a fogalmazvány nyomra vezethet a sajátos felnőttoktatói munka tartalmát és lefolyását illetően. Címét kezdő szavaitól kapta: [*Tanulmányunk három*].³ A „tanulmányunk” szót itt nem leírt értekezésésként kell felfognunk, hanem stúdium értelmében vehetjük. A cím a költő által vezetett csoport tervezett közös munkáját jelöli. A „három” a tervbe vett munka három stádiumára utal. Az elsőt az alapfogalmak tisztázására szánta a költő, amit a *Fogalmi tájékozó* szintagmával nevez meg. A fogalmazvány szövegét ez a fogalomtisztázás teszi ki. A második lépés az alapfogalmak birtokában felépített szemináriumi program ismertetése lehetett. A harmadik stádium pedig „a kapitalizmus marxi közgazdaságtaná”-nak áttekintése „különös tekintettel a kapitalizmus imperialista periódusára”, azaz a szeminárium-sorozat egész tartalma.

Érdeemes a jellemzést ezzel a stádiummal kezdeni. A feladat kijelölése egybeesik egy ekkoriban megjelentetett tankönyv programjával, amelyet éppen munkásoknak tartott szemináriumokon történő feldolgozásra szántak. A *Marxistische Arbeiterschulung* című jól szerkesztett, igényes munkáról van szó. A német nyelvű füzet sorozat terjesztése és postai szállítása Magyarországon ekkor még legális volt, csak 1933 júniusában tiltotta be egy BM-rendelet. A szemináriumon tartandó előadásának rejtjelezésére tehát József Attilának nem volt szüksége. A német szöveghez a költő hozzájuthatott pártbeli kapcsolatai révén, de módjában állhatott könyvesbolti forgalomból is beszerezni. Schönstein Sándor, a füzetek fordítója a bíróság előtt azt vallotta, hogy a sorozatot „budapesti könyvkereskedésben” vásárolta.⁴ Szabolcsi „az egész Európában elterjedt marxista szemináriumi füzetekről”⁵ beszél. Lengyel András pedig a berlini *Marxistische Arbeiterschule* füzeteiként említi a szóban forgó kiadványokat. Ennek az intézménynek, a MASCH-nak Anna Seghers magyar férje, Radvá-

nyi László volt az egyik vezetője. Ennek az intézménynek segédoktatója lett 1931-ben a költő barátja, Füredi József, s ezért lehetséges, hogy a költő tőle kapta meg a sorozat példányait.

A tanítás céljaira a polgári kultúrában kifejlesztett írott forma a modern értelemben vett tankönyv. A füzet sorozat a német szerzőhármás által a munkások célzott, ideologikus felnőttoktatására kifejlesztett tananyag volt, és mint ilyen, színvonalasan teljesítette rendeltetését. A tankönyv valamely tudományág vagy tudományágak eredményeit foglalja össze tanítható formában, leegyszerűsítve, alkalmazkodva használóinak életkorához és tudásszintjéhez. A tudományterület, amely az oktatási tevékenység alapjául szolgált, a tudományos szocializmus, közgazdaságtan, szociológia és filozófia ötvözete volt.

A *Marxistische Arbeiterschule* kiadványára a kommunista párt mellett elkötelezett értelmiségi aggálytalanul rábízhatta magát. 1931 elején József Attila a német eredeti alapján kezdett hozzá a tananyag szemináriumi feldolgozásához, mert a füzetek egy jelentős része Schönstein Sándor fordításában magyarul is megjelent, hivatalos nevén *Marxizmus* címen, de csak 1932-ben. A mozgalomban „Schönstein-füzetek” címen emlegették. A magyar olvasó figyelmét a kiadvány elején felhívják a szöveg viszonylagos nehézségére, olvasás helyett tanulmányozást, tehát fokozottabb szellemi erőfeszítést várva el. A tudományos nyelvezet okozta megértési nehézségek miatt nem annyira közvetlenül a szeminaristák munkájára számítottak a szerzők. A tananyag a tanárnak szól, hogy szükség szerint tovább egyszerűsítse vagy épp ellenkezőleg, magyarázataival jobban, szemléletesebben világítsa meg a leírtakat.

A füzet sorozat magyar változatát 12 darabosra tervezték, de csak 7 füzet készült el. Voltaképpen 6 folytatás jelent meg, hatvan filléres áron lehetett megrendelni a felelős kiadótól, Schönstein Sándortól. A hetedik füzetet 1933 februárjában, megjelenése után két ponton elkövetett igazgatás vádjával azonnal lefoglalták és betiltották. Fordítója és kiadója, Schönstein Sándor egy havi börtönbüntetést kapott.

A német eredetiben, amelyből József Attila szemináriumain merített, hét kötetke jelent meg. Az első füzet összefoglalja Marx értékelméletét. A másodikat és harmadikat a tőke és értéktöbblet viszonyának elemzése tölti ki. Utóbbi záró fejezete foglalkozik a Szovjetunió termelési viszonyaival, melyet a válságban lévő tőkés világgazdaság alternatívájaként megvalósuló folyamatként mutat be. A negyedik és ötödik füzet témája a munkabér és a tőke akkumulációja. A hatodik és hetedik tárgya az értéktöbblet elosztása az iparban és a mezőgaz-

daságban; szól a parasztság kizsákmányolásáról és az agrárkérdés megoldásának marxista változatáról is. A további öt füzet a gazdasági válság és az imperializmus kérdéseit tárgyalta volna, de ismereteink szerint németül is csak 3 rész jelent meg belőle, azaz az egész sorozat összesen 10 füzetből áll.

Ami biztosan a szemináriumvezetést vállaló költő rendelkezésére állt, az a marxi közgazdaságtan tankönyvi feldolgozása. Túl azon, hogy a *Társadalmi Szemlében* ő ismertette a német sorozatot, Andrásfi Gyula, az illegális szemináriumok egyik hallgatója is tanúsítja, hogy József Attila szemináriumi munkája a *Marxistische Arbeiterschulung* füzeteit követte: „A »Schönstein«-féle marxista füzetekből tanított (ezek akkor még csak németül voltak meg).”⁶ Sándor Pál egy szeminárium-ellenőrzés tapasztalatait felidéző emlékezés-részlete a marxi pénzelmélet költő általi taglalását említi: „Lendületbe jött – írja a költő egyik, a Peterdy utcai TTE-helyiségben tartott szemináriumáról –, széles gesztusokra tárultak sovány karjai, vidáman áradtak mondatai, és úgy csillogtak, mintha nap sütött volna rájuk. Költői volt? De nem a saját versei, hanem Marx pénzelmélete. Pontosabban a pénz három funkciója.”⁷ A pénz, mint általános egyenérték kérdését a füzet sorozat első kötete tárgyalja. A fejezet címe: *Az értékformák. Pénz és ár.* A pénz három funkciójáról a füzetben nem esik szó, de ezt a kiegészítést a költő egyéb olvasmányai alapján hozzáfűzhetette a tankönyvi magyarázathoz.

A [*Tanulmányunk három*] szövegben eltervezett program minden részletéhez másutt sem kapott támpontokat a költő a *Marxistische Arbeiterschulung*tól. Amennyiben a gazdasági válság problémáival foglalkoztak a közös munka során, ehhez a *Társadalmi Szemle* folyamatosan megjelenő számai nyújtottak bőséges információt. Az imperializmus problémakörének megbeszéléséhez pedig Lenin *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című könyve szolgált alapul, amelyet Sándor Pál emlékezése szerint József Attila ismert. Sollner József is felsorolja, milyen könyveket ajánlott a költőnek a szemináriumvezetői munkára történő felkészülés érdekében: „Könyveket ajánlottam neki. A *Tőkét*, Lenin *Empiriokriticizmusát* és *Állam és forradalmát*, az akkor tankönyvül szélteben használt Buharin-féle *Dialektikus materializmust* olvasta.”⁸ Könnyen lehet, hogy ezek a könyvek szóba jöttek köztük sétáik során, de elolvasásukhoz a költőnek nemigen volt szüksége Sollner útmutatásaira.

Az *Állam és forradalom* állítólag 1919 óta megvolt birtokában. A Guth Antal által fordított, „zanzásított” *A tőke* egy példányá-

ra már bécsi emigrációja idején szert tett. A *Materializmus és empiriokriticizmus* című Lenin-mű német fordításban került a költő birtokába, egy Szántó Judittal tett levélváltás adatai szerint 1931-ben. Buharin *Theorie des historischen Materialismus* címmel 1922-ben németül megjelent, vagy már előbb, 1921-ben franciául napvilágot látott könyvének olvasásáról 1931 nyaráról van adatunk. József Attila nyilvánvalóan kiaknázta szemináriumi munkája során egyre szélesbedő és egyre mélyülő marxista olvasottságának eredményeit. A *Marxistische Arbeiterschulung* füzetei megteremtették a mintát, hogyan kell a tudományos szocializmus tanait a munkás hallgatóság számára kommunista szellemben tálalni, s ehhez a marxista olvasottság egyéb tartalmai megfelelő nyersanyagul szolgáltak.

A füzetsorozat a legkevésbé sem süllyedt le napjaink végsőkig leegyszerűsített üzeneteket sulykoló papagáj kommandóinak kommunikációs technikai szintjére. Előfordultak ugyan olyan esetek, amikor szinte katekizmuszerűen mantrázták az előadók az elemi tudnivalókat. József Attila [*Tanulmányunk három*] című előadásvázlatának első stádiuma, a közös munkához szükséges előzetes fogalmi meghatározásokat tartalmazó *Fogalmi tájékozó* című alfejezet ilyen jellegű. Az alapfogalmak, amelyeket az előadás szabatosan tisztázott: *Emberiség és társadalom, Osztályok és osztályharc, Szocializmus, Társadalmi termelési rend, Állam, Gazdasági szervezetek, pártok, vezetők*. A definíciók és a hozzájuk fűzött rövid magyarázatok jól szemléltetik a neofita költő optimista, kritikátlan beállítottságát azzal a mozgalommal szemben, amelyhez csatlakozott. Ez a derűlátás leginkább az osztályharc és a pártvezetés kérdésében nyilvánult meg: „Minden osztálytársadalom társadalmi forradalomhoz vezet, mert az osztályharc folyamán az osztályellentétek mindinkább kiélesednek. Az osztályharc pedig kikerülhetetlen”. S ehhez a pártvezetésbe vetett feltétlen bizalom járult: „A pártok vezetői mindig a párt legképzettebb és legosztálytudatosabb képviselői [...], ahol a párt történelmi szükséglet, ott mindig a legképzettebb és legosztálytudatosabb párttagok kerülnek élre.”⁹ A folytatás, a szemináriumok menete azonban túllépett ezen a katekizmus-jellegén.

A harmincas évek mozgalmi ideológiai nevelése mindazonáltal egy ponton egybeesett a ma is tapasztalható eljárásokkal: a tömegmanipuláció régi, mondhatni állandó módszerét, az indoktrinációt gyakorolta. Az indoktrináció fogalma központilag meghatározott ideológiai célokat szolgáló betanítás eljárásait foglalja össze. A mintát a kiskorúak oktatását végző tankönyvek műfaji szabályai képezik, amelyek

egy tudományterület leszűrt, megszilárdult, közmegegyezéssel érvényesnek tekintett tudásanyagát találják didaktikailag fogyasztható formában. A tudományos kutatásban részt vevő szakemberek tisztában vannak azzal, hogy mennyi bizonytalanság, mennyi homályos terület, csak részben alátámasztott hipotézis, mennyi vitatott probléma veszi körül és olykor aknázza alá ezt a biztosnak beállított tankönyvi tudást. A folytonos mozgásban lévő eleven tudás azonban nem tanítható, csak az igazán kompetens szakmai kisebbség körében megosztható ismeretanyag. Az út az autentikus tudáshoz és a kutatás terepén a szakemberekre váró nyitott kérdésekhez és megoldandó feladatokhoz azonban ezen az indoktrinációs folyamaton keresztül vezet.

A tudományos szocializmus legszorosabban vett tudományos területe (a történelmi materializmus körén belül maradván) a marxista filozófia, a közgazdaságtan, a társadalomtudományok (elsősorban a szociológia). Annak, aki az indoktrinációs irányítást kialakította, majd fenntartotta, otthonosan kellett mozognia a marxista tudományosságnak ebben a legbenső övezetében. A *Marxistische Arbeiterschulung* három szerzője, Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt és K. A. Wittfogel birtokában voltak ennek a tudásnak. De sajátos teljesítményük, a füzet sorozat formájában megjelentetett tankönyv nem szakmai, hanem indoktrinációs produktum volt. A tudományos szocializmus terén való otthonosság elérésére törekedett a költő is, s ezzel együtt ő sem tért ki az indoktrináció gyakorlása elől.

A munka alaprétegét a marxi tudományosság fogalmai, definíciói, tételei képezték. A sok lehetséges körül egyet kiemelve: a szeminárium vezetői okfejtések kiindulópontjai olyan fogalmak voltak, mint például az „értéktöbblet-ráta”. A kötelező végpont azonban, ahová a gondolatmenetnek el kellett jutnia, a kapitalista rendszer erőszakkal történő megdöntésére való felhívás volt, a munkás olvasók vagy szeminaristák felszólítása az osztályharcban való tevékeny részvétellel. Szilárd, kétségbevonhatatlan tudományos alapból kiindulva, szigorúan logikus lépésekkel el kellett jutni a világ radikális megváltoztatásának szükségességéig. A gondolkodás eme típusának előfeltétele a 19. századi örökség, az ún. „tudományos világnézet” volt, amely hitt abban, hogy a világról való gondolkodás szilárd, megváltoztathatatlan igazságokon alapul, amelyeket megfelelő feltételek között mindenki birtokába vehet. Ez a tudományos jó lelkiismeret, aggálytalanság elfedte a gondolati építmény ideologikus feltételezettségét. Ami tudományos érvekkel alátámasztható, az hiteles. A hitelesség nem egyszerűen az igazság belátását jelenti, hanem nélkülözhetetlen előfel-

tétele a helyes közösségi cselekvésnek, amely sorsfordító, a közösség egészére kiható döntések révén halad előre. A marxista műveltség nem a gondolatok szabad játéka, hanem döntést előkészítő tudás. Gyakorlati következmények adódnak belőle. Áldozatokat kíván az egyéntől, kockázatokat tartogat számára, tehát egzisztenciális jelentőséggel bír.

A tudományos szocializmus megingathatatlannak tűnő axiómáira támaszkodó indoktrináció fontos, szigorúan betartandó preferencia-rendszert vezetett be: arról, ami mindenáron igazolandó, arról, amit bírálóknak alávetni tilos, és arról, amitől el kell határolódnia a munka során. Az első füzet magyar változatának első bekezdése megadja az egész sorozat alaphangját, egy olyan helyzetjelentést, amellyel bizvást szemléltethetjük a neofita József Attila helyzetértékelését is: „A gazdasági válság alapján rázza meg a még nem rég oly megingathatatlannak tekintett polgári világrendet. Azok az események, amelyek súlyát oly nyomasztóan érezzük mindennapi életünkben, dönteni fognak nemcsak egyének, hanem népek és az egész emberiség sorsa fölött. A világ-proletariátus küzd a világ polgársága ellen, mindjobban kiélesedik az osztályharc, forradalmak rázzák meg a világ egyik részét, a másikat új háború lángjai fenyegetik és a világ egy hatodának területén eddig nem látott gazdasági rendszer épül fel.”¹⁰ Ez volt az az ideológiai keret, amelyben a szemináriumokon a marxizmus közgazdaságtant és társadalomelméletet értelmezni kellett.

Az indoktrináció első művelete a polgári tudományosság apologetikus jellegének leleplezése volt. Az első füzetnek az *Árufetisizmust* tárgyaló fejezetében például Ricardo kapcsán ezt olvassuk: „ő általában a kapitalizmusban az emberi természetnek megfelelő termelési módot látott, nem pedig történetileg korlátozott társadalmi termelési módot. Ugyanezért nem ismerhette fel az áruban kifejezett munka kettős jellegét sem. Röviden, polgári közgazdász lévén, nem tudta a polgári gondolkodásmód korlátait átlépni.” Ricardo korlátaival szemben „Marx a termelő és kizsákmányolt osztály, a proletariátus osztályálláspontjára helyezkedett, amelynek nem érdeke a kapitalista kizsákmányolás leleplezése, ellenkezőleg, annak lealcázására és a polgári társadalom ellenmondásainak kíméletlen kritikájára törekszik. Marx tehát képes volt az értéket annak minden ellenmondásával egyetemben, az árutermelés gazdasági feltételeinek legáltalánosabb és ezért legátfogóbb kifejezőjeként felfogni.”¹¹ Az apologetikus takargatással szemben a hitelesség kritériuma a radikális kritikai szembenállás.

Az ellentét tanulságait a kommunista tankönyv így általánosítja: „Amióta azonban a forradalmi munkásosztály a történelem színpadára lépett, a társadalomtudomány ezen osztály kezébe ment át, mert az objektív szociális igazság előtt csak ennek az osztálynak nincs takarni valója. A polgári közgazdaságtan apologetikus »tudomány«-nyá változott, mert a kapitalizmus igazolását tűzte ki tudatosan céljául. Vulgáris gazdaságtanná lett, csak azt akarja meglátni, ami a gazdasági tan fölületén van, azaz a fordított megjelenési formákat.”¹² Ezt a magabiztos önértékelést találta telibe a mannheimi tudásszociológia, megállapítva mindenféle tudás társadalmi helyhezköttöttségét, a marxizmusnak a polgári tudományosság fölött gyakorolt kritikáját kiterjesztve, visszahárítva a marxizmusra is. A neofita József Attila egyértelműen még ez előtt a fordulat előtti stádiumban volt, amikor 1931-ben és 1932-ben munkásmozgalmi szemináriumokat vezetett. Távól állt attól, hogy saját (marxista) álláspontjával szemben felmerüljön benne az ideologikusság gyanúja. Az igazság kizárólagos birtokosának önértetét igyekezett átplántálni szemináriumi hallgatóiba.

Az osztályellenséggel szembeni támadásnál nem kisebb hévvel fordult szembe a marxista tankönyv a szociáldemokrata felfogással. A szocdem ideológia és politikai gyakorlat bírálata vörös fonálként húzódik végig a füzet sorozat gondolatmenetén. A kommunista és a szocialista politizálás gyakorlata közötti ellentét legélesebbé azon a ponton vált, ahol a kapitalizmus erőszakos megdöntése és a szocializmusba történő békés belenövés alternatívája állt a politikai iránt érdeklődő munkások elé. „Jelenleg a szocializmusba való fokozatos és békés belenövés kényelmes módszere a szociáldemokrácia hivatalos elméletévé lett” – olvassuk a füzet egyik helyén. „[A]zt állítják – utalnak a szerzők szociáldemokrata elméletekre –, hogy a modern kapitalizmus tulajdonképpen már a szocializmus kezdete, mert az állam (a polgári, tőkés állam) beleavatkozik a magánkapitalista piacviszonyokba, mert a magánvállalatok társított vállalatokká tömörülnek.”

A tankönyv még a „renegát Kautskyra”, az idő közben a reformizmus mellé pártolt teoretikusra és pártvezetőre is hivatkozik a „békés belenövés” álláspontjával szemben: „Amikor Kautsky Károly még marxista volt, a XIX. század végén, a következő megsemmisítő kritikát írta a revizionizmusról és a gazdasági demokrácia mai szociáldemokrata elméletéről, mint a kapitalizmusnak a szocializmusba való békés belenövéséről.”¹³ Ez a kijelentés érdekesen rímel József Attila véleményére Kautskyról, amelyet Szántó Judit emlékezete őrzött meg: „Kezembe adta Marx gazdasági tanait – írja élettársáról –, de

figyelmeztetett arra, ami abban eltérő és amely a munkásság harcát meghamisítja.”¹⁴ Természetesen Kautskynak a Garami Ernő által fordított *Marx gazdasági tanai* című könyvéről van szó, amelyet ezek szerint József Attila a szemináriumi órákra történt felkészülései során tanulmányozott, vigyázva arra, hogy a Kautsky revizionizmusára utaló torzulásoktól gondosan elhatárolódjék.

A *Marxistische Arbeiterschulung* tehát a szociáldemokráciát a polgársággal való osztálybéke hirdetése és a kapitalizmusnak a szocializmusba történő békés, választási küzdelmek eredményeként várható belenövése miatt a munkásság elárulásával vádolta: „Az imperializmus korszakában a burzsoázia a szociáldemokrácián keresztül arra törekszik, hogy a proletárt eltérítse a kapitalista járom alól való felszabadulás útjáról.”¹⁵

A szemináriumi munka egyik kulcskérdése a Szovjetunióhoz való viszony megítélése volt. A polgárháborús időszak lezárulása, az új szovjet állam megszilárdulása nemcsak a társadalomtudományok művelőit, hanem a szélesebb közvéleményt is új helyzet elé állította. A marxista elméletek a kapitalizmus kritikája során számos előfeltételezést fogalmaztak meg azokról a viszonyokról, amelyek győztes proletárforradalom esetén érvénybe lépnek az élet minden területén. A szovjet állam rövid fennállása nem adott elégséges és megbízható információt végleges következtetések levonásához. A húszas évek történései átmeneti, képlékeny helyzetet eredményeztek. A helyzet elemzése, esélylatolgatások mindazonáltal haladéktalanul megindultak. Hamarosan valóságos irodalma támadt a szovjet államba látogató, tapasztalatokat gyűjtő, a helyzetről ítéleteket fogalmazó szaktekin-télyek megnyilatkozásainak. A világsajtóban tengernyi anyag jelent meg, amelyek célja a közvélemény befolyásolása volt a Szovjetunió jelenéről és jövőjéről. A kommunista véleményformálóknak is sürgősen ki kellett alakítaniuk álláspontjukat a proletárállam helyzetéről. Ennek során nem kerülhették el, hogy szembesítsék a marxi tanítást a szovjet realitással.

A *Marxistische Arbeiterschulung* derekasan eleget tett ennek a kötelességének, s a magyar fordító ezt hazai tapasztalatokkal egészítette ki. A harmadik füzet *VIII., Termelési viszonyok a Szovjetunióban* című fejezete ad iránymutatást a szemináriumvezetőknek arra nézve, hogyan beszéljenek hallgatóiknak a felmerülő kérdésekről. Az elvárt beállítottság lehetne kételkedő, problémafölvető, kérdező hangsúlyú, elvégre egy, a megvalósulás szakaszába átlépő kísérlet ment végre a bolsevik államban, s ilyen helyzetben nem lenne szabad szövegmokra

ráhagyatkozni. Ehhez képest a fejezet eltökélten apologetikus. Ehhez a túlzott önbizalomhoz az is hozzájárulhatott, hogy a nagy gazdasági világválsággal a kommunista vagy általában szovjetbarát propaganda a tervgazdálkodást retorikailag hatásosan állította szembe. A kapitalista világban a termelés anarchiája túltermeléshez vezetett, a munkanélküliség magasba szökött. A Szovjetunióban a tervgazdálkodás gazdasági egyensúlyt teremtett, és megszűnt a munkanélküliség.

Persze a három német szerző a szovjet birodalomban is számolt a forradalmi programmal összeegyeztethetetlen, letagadhatatlan tényekkel, de olyan összefüggésbe helyezi őket, amely közömbösíti az ellenvetéseket, lecsillapítja a gyanakvást. A szovjet valóságot az átmenetiség kontextusában szemléli. Egyrészt rámutat nagy horderejű változtatásokra, amelyeket a bolsevikok kezdeményeztek. Másrészt elismeri, hogy a polgári, sőt, feudálkapitalista múlt számos eleme még jelen van az új rendszerben. A szóban forgó fejezet egy folyamatot válasz föl, amely a jelenben kimerevítve az átmenetiség jegyeit viseli magán, de hosszabb távon maga mögött hagyja ezt a stádiumot, végeredményként tiszta szocialista viszonyokat ígérve.

Az éberem figyelő, kritikai beállítottságát megőrző olvasó vagy szemináriumi résztvevő azonban könnyen észrevehette, hogy a *Marxistische Arbeiterschulung* szerzői a jelzett fejezetben fogalmi rabuliztikára kényszerültek. Az első füzetben leszögezik: „Az áruforma a kapitalista gazdaság alapköve, sőt, gazdasági alapegysége (sejtje) az egész polgári társadalomnak”, majd a második füzetben: „A megszervezett társadalomban (pl. a kommunizmusban), ahol nincs magántulajdon, a termékeket a társadalom tagjai között nem kicserélik, hanem elosztják, a termék nem ölthet áru, illetve értékformát.” A harmadik füzet VIII. fejezetében azonban kénytelenek elismerni, hogy „a Szovjetunióban árutermelés folyik”. Az ellentmondás feloldásához azt kell bizonyítaniuk, hogy „Ennek az árutermelésnek a jellege azonban egészen más, mint a tőkés árutermelésé.” A munkás önfenntartásához szükséges munkamennyiséget meghaladó termelést a kapitalista „értéktöbblet-termelés” fogalmától pedig úgy különböztetik meg, hogy ez utóbbi szovjet változatát átkeresztelik „szükséges munkává”, amelynek révén a proletárállam a többletterméket a munkásosztály életviszonyainak jövőbeli javítása érdekében elraktározza.¹⁶

Az ilyen rabuliztika elfogadásához végtelen jóhiszeműségre, más szóval vakhitre van szükség, amely a neofita párttagoknak bőséggel állt rendelkezésére. Így magyarázzák meg a szerzők, hogy a szocializmusban a munkások a termelőeszközök birtokosai, de csak az osztály

egészenek szintjén, egyénileg nem rendelkeznek ezekkel az eszközökkel. Azzal érvelnek, hogy egy jó szakmunkás nagyobb jövedelemre tehet szert, mint egy gyárigazgató, csak az marad homályban, hogy mi motivál valakit arra, hogy ilyen feltételekkel egy üzem irányításának felelősségét, gondját a vállaira vegye. A kiadvány szerzői és a párt vezetői, akik a szemináriumvezetők számára sorvezetőként ezt a füzet sorozatot jelölték ki, elvárták, hogy a munkás hallgatóság a kapitalista rendszerrel szembeni radikális kritikai szellemet a szovjet viszonyok vizsgálata esetében függessze föl. Ez az állapot természetesen csak rövid ideig, a harmincas évek elején volt fenntartható. A szovjet külpolitika manőverei, a szakmai és erkölcsi hitellel bírót utazók tanúságtételei, majd később a perekről érkező hírek felszámolták a létező szocializmusról alkotott korábbi illúziókat.

Az indoktrináció nem csak a polgári tudományok diszkreditálását rögzítette, nem csak a szociáldemokráciával szembeni könyörtelen harcot tette kötelezővé, nem csak a szovjet viszonyok apologizálását kötötte ki. Áthatotta a gondolatmenet legkisebb részleteit, a fogalomhasználatot bezárólag. Nem szükséges aprólékosan áttekintenünk e részleteket, elegendő rámutatni arra a módszerre, amellyel ez a képlet előállítható. A tankönyv szerzői úgy rekonstruálják Marx értékelméletét, hogy ennek konklúziójaként előálljon a kizsákmányolás ténye, amelynek áldozata a munkás: „A tőkés termelési mód, a tőkés kizsákmányolás titkát Marx úgy fedhette fel, hogy különbséget tett a munkaerő és a munka közt. A munkaerő nem egyéb, mint a munkára való képesség; lehet valakinek munkaereje, lehet munkaképes és mégsem dolgozik, munkaerejét nem működteti. A munka működésbe hozott munkaerő. A munkás nem a munkáját adja el, hanem a munkaerejét. A munkaerő megkülönböztetése a munkától, a munkaerő értékének, a munkaerő használati értékétől (magától a munkától), alkotja Marx érték- és értéktöbbletelméletének a velejét.”¹⁷ Az eladott, és a szükséges munkán túl kiaknázott, megfizetetlen munkaerő birtokosa csak úgy számolhatja fel az őt ért igazságtalanságot, ha osztályharcot folytat a tőkés rendszer ellen. Ez a levezetés a marxi közgazdaságtan és társadalomelmélet minden részletkérdésében megismétlődik. Az oktatás célja nem az, hogy a munkás hallgatóságot bevezesse az értékelmélet vitás kérdéseibe, hanem hogy elfogadtatva a marxi értéktöbblet-elméletet, harcra buzdítson a rendszer ellen.

Végül a későbbi fejlemények tükrében még egy fontos korlátot kell kiemelnünk: a tankönyv az emberről lélektelen képet nyújt. Az emberi bensőség nincs jelen ebben az oktatási programban. A szub-

jektum csak mint termelőerő, illetve mint az osztályharc katonája van számításba véve, vágyairól, álmairól, lelki, kulturális, szellemi szükségleteiről a szemináriumokon nem esik szó. Ha anyagi problémák nem nyűgöznék (éhség, fázás, testi betegségek), az emberi létfeltételekről nem lenne szükséges közös gondolkodást folytatni. Ez a hiány olyannyira természetes a *Marxistische Arbeiterschulung* füzeteiben, hogy még polémiát sem kell folytatni a „lelkizés” ellen. A pszichés problémák az ortodox marxista felfogás szerint kizárólag a polgárság számára állnak fenn.

Amikor József Attila vállalkozott szemináriumok vezetésére és előadások tartására, akkor elfogadta, hogy teljesíti ezt, a pártvezetés által elé kitűzött indoktrinációs feladatot. Nem kétséges, hogy ezt tiszta lelkiismerettel, abban a tudatban vállalta, hogy a szeminárium résztvevőinek az igazságot hozza tudomására. A kérdés az, hogy képes volt-e arra, hogy hiánytalanul végrehajtsa azt, amivel megbízták. Illetve, hogy mikor és miért ismerte föl a vállalkozásának problematikus részleteit, és megpróbálta-e és hogyan próbálta meg korrigálni az észrevett gikszereket.

Alap és felépítmény

József Attila intellektuális fejlődésének az 1931 tavaszát elfoglaló, rövid ideig tartó stádiumáról a prózai művek 2018-as kiadásában olvasható, három korábban közöletlen töredék ismeretében jól körvonalazható képet kapunk. 1931 tavaszán a költő egy nagy, marxista igényű elméleti munkába kezdett. Szabolcsi Miklós *Egy társadalomismeret terve* címmel külön fejezetet szentelt a kérdésnek: „Talán egy általános társadalomismereti könyvet akart volna írni” – veti föl a kérdést Szabolcsi.¹⁸ N. Horváth Béla pedig így fogalmaz: „feltehetőleg egy a művészetekről szóló marxista előadássorozatra készült, amit talán könyvvé akart alakítani.”¹⁹ Szabolcsi arra figyelte fel, hogy József Attila elmélete bázisaként egy eddig tőle szokatlanul széles társadalomelméleti alapot rakott le, sőt, horizontját természet és társadalom viszonyára is kiterjesztette. Egyetérthetünk azonban Horváth Bélával abban, hogy fejtegetései centrumában továbbra is a művészet kérdései álltak. Ezt a gondolatmenetet azonban éles határvonal választja el az *Irodalom és szocializmus* teremtésesztétikájától.

A könyvtervre vonatkozó feltételezést a költő egy Szántó Judithoz 1931. április 13-án kelt levelére hivatkozva fogalmazták meg, amely

beszámolt a mozgalmi barátokkal tett csillebérci túráról, melyet több fénykép is megörökített, majd rátért a könyv előkészületeire: „munkához láttam, belefogtam könyvem megírásába. A szeminárium 24-én kezdődik, már azzal is készen vagyok. Nagy elhatározással rendeltem egy csomó könyvet: Luppolt: L. und die Philosophie; L.: Materialismus und Empiriekriticismus; Thalheimer: Einführung in den dialektischen Materialismus s még egynéhányat.”²⁰ Érdekes a naiv konspirációs beidegződés. A levélíró őrizkedik Lenin nevének kiírásától, ahogy Nagy Lajos *Budapest nagykávéházának* ifjú kávéházi forradalmárai is elővigyázatosságból Iljics Uljanov Vladimir néven emlegetik a bolsevik pártvezért. A könyv írása során a már korábban is követett módszert alkalmazta. Miközben a szöveget fogalmazta, lázasan dolgozott a fontosnak érzett szakirodalom elsajátításán. A *Materializmus és empiriokriticismus* című Lenin-könyv németről magyarra fordításába bele is kezdett.²¹

Mindenekelőtt a [*Bármiféle társadalmi*] és a [*Napjaink munkásmozgalma*] című töredékről feltételezhetjük, hogy a tervezett könyv fogalmazványai. A harmincas években kibontakozó marxista társadalom- és művészetképét, s annak művészetszociológiai pillérét 1931 tavaszán ezekben a szövegekben kezdte a költő új alapokon kiépíteni. Harmadikként idesorolhatunk egy rendhagyó műfajú töredéket, a [*Hegel:*] című jegyzetelést. Az április 13-án kelt levél egyik mondata talán rá vonatkozik: „Most hát elsősorban tanulok és megkezdett könyvemhez való jegyzeteimet szaporítom.”²² De a harmadik töredék keletkezése hosszabb időszakot fog át, majd látni fogjuk, tartalmazza, de szét is feszíti a kezdeti művelődésszociológiai keretet, és felbukkannak benne az új, mélylélektani tájékozódás első jelei. A nevezett szövegek a neofita túlbuzgóság jeleit viselik magukon. A korábbi nekifutások után végbement megismerkedés a marxi teóriával ultraforradalmi szélsőségekkel terhes, a haladéktalanul kitörni vélt nyílt osztályharcra való készülődés szertelenségeit mutatja, az elsajátított elméleti belátások naiv képviselését, tehát a tanulás kezdeti stádiumának éretlenségeit rejti magában.

Az 1930 őszen elkezdődött rendszeres és elmélyült marxista művelődés két szembetűnő eredményét fedezhetjük föl a töredékekben. Az egyik a dialektika begyakorlása. A költő szinte tobzódott a hegeli dialektika alkalmazásában. Úgy örült ennek az eredendően öt jellemző formálogikai spekulációkra való hajlamának új terrénomot adó szellemi ajándéknak, mint a gyerek egy új játékszernek, amelyre annyira áhítozott. Eredendő logikai-spekulációs hajlama ösztönözte a tartal-

mas gondolati előre haladás szétzilálásával fenyegető, az antitezisek cikkcakkjaiban elvesző dialektikus játék érvényesítésére. A dialektikus gondolati mozgásra az ekkor már alaposan tanulmányozott Marx-művekben, például a Guth Antal fordításában olvasott, zanzásított *A tőkében* láthatott példát. Kortársi emlékezések szerint birtokában volt Hegel *A logika tudománya* német nyelvű kiadásának, amelyet Füredi József barátjával igyekeztek elsajátítani. De a népszerűsítő irodalomban, a Raste álnéven publikáló Lippay Zoltán kis könyvében, illetve egy, a *Társadalmi Szemlében* megjelent tanulmányban lépten-nyomon találkozott a dialektika problémájával, mint a forradalmi munkásmozgalom egyik obligát gondolkodási módszerével.

József Attila kéziratos hagyatékának a 80-as évek közepén előkerült korpuszában találunk egy szöveget *A dialektika kérdéséhez* címmel. Farkas János derítette ki, hogy nem a költő által írt szövegről van szó, hanem Lenin Hegel *Logikájához* készült jegyzeteiről, amelyek a *Filozófiai füzetekben* megjelent változatban váltak széleskörűen ismertté. Farkas János arra is felhívta a figyelmet, hogy a részlet németül napvilágot látott Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus* című könyvének függelékében, abban a kiadásban is, amelyet 1931 áprilisában Szántó Juditnak írt levele szerint megvásárolt, és amelynek egy másik részletét ugyancsak lefordította.²³ József Attila találkozásának a dialektikus logikával nem ez a kezdeti stádiuma, a dialektikus furor szakasza az igazán érdekes és értékes időszaka. Sokkal tanulságosabb követni a dialektikáról való gondolkodásának későbbi fejleményeit.

Még a dialektikus gondolkodási módszer ellesésénél is fontosabb szerepet töltött be József Attila elméleti pozíciójának kiépítésében a marxista társadalomelmélet alapvető különbségtétele, az alap és a felépítmény viszonyát megfogalmazó formula. Első pillantásra nincs szó többről, mint egy, a korabeli munkásmozgalmi közgondolkodásban lépten-nyomon felbukkanó marxi közhelyre történt obligát hivatkozásról, az emberi világ makroszerkezetének egy építészeti hasonlattal történő megvilágításáról. A [*Bármiféle társadalmi*] című töredék gondolatmenete ezt a sémát követi. A „Bármiféle társadalmi élettevékenységhez szükséges, hogy gazdasági alapja legyen” mondatból kezdődik, majd hozzáfűzi: „Valamely társadalomnak egész irodalma a társadalom gazdasági rendjének szellemi függvényeként jelentkezik.”²⁴

Marx a hasonlatot *A politikai gazdaságtan bírálatához* című munkájában fejti ki: „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akarattuktól független viszonyokba lépnek,

termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőeri ellentmondásba jutnak a meglévő termelési viszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be. *A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény.*²⁵

Vessük össze az idézett passzussal József Attila [*Napjaink munkásmozgalma*] című töredékének alábbi részletét: „A történelmi materializmus tanításaiból tudjuk, hogy az eszmék egyének eszméinek látszanak egyfelől, másfelől azonban az egyén társadalmilag van föltételezve, meghatározva, a társadalom pedig gazdaságilag megalapozott. A gazdasági alap, amelyen minden társadalmi, politikai és szellemi fölépítmény emelkedik, az emberi munka termelő erejének, a technikának és a tőle föltételezett, vele meghatározott jogilag tulajdon-, társadalmilag osztályviszonyokként jelentkező termelési viszonyoknak a fejlődésével adva van. »A gazdasági alap változásával az egész tenger fölépítmény lassabban vagy gyorsabban átalakul.« Most azonban éppen a gazdasági alapnak a megváltoztatásáról van szó, aminthogy »a feladat nem abban áll, hogy a világot értelmezzük, hanem abban, hogy megváltoztassuk.«²⁶ Ebből világossá válik, hogy költő előbb röviden összefoglalja azt, amit Marx alap és felépítmény viszonyáról részletesebben kifejtett, majd két idézőjelbe tett mondat zárja a gondolatsort. Az első idézet a Marxtól idézett bekezdés záró mondatának parafrázisa. (*A politikai gazdaságtan bírálatához* előszavában olvasható marxi mondatot Lantos Andor így fordítja: „A gazdasági alap változásával lassabban vagy gyorsabban átalakul az egész roppant felülépítmény is.”) A második pedig a 11. *Feuerbach-tézist* tartalmazza.²⁷

Közvetlen bizonyítékot arra, hogy József Attila Marx művéből merített, a [*Hegel:*] című jegyzetelésben találunk: „Marx Bev. Kritik der polit. Ökon. »Létük társadalmi termelésében az emberek akaratuktól független, szükségyszerű, meghatározott viszonyokba lépnek;

e termelési viszonyok megfelelnek az anyagi termelőerők egy adott fejlettségi fokának. E termelési vonatkozások összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, a valóságos alapot, amelyen a jogi és politikai fölépítmény emelkedik és amelynek megfelelnek a meghatározott társadalmi tudatok formái. Általában az intellektuális politikai és társadalmi életfejlődés föltétele az anyagi élet termelőmódja.«²⁸ A följegyzés közvetlen forrását több helyen is kereshetjük. Olvashatta a költő Plehanov *A marxizmus tudományos alapproblémái* című könyvében. A fentebb idézett záró mondat ott így hangzik: „A gazdasági alap megváltozásával lassabban, vagy gyorsabban összeomlik az egész óriási fölépítmény.”²⁹ Az idézetet megtalálhatta franciául Buharin *La théorie du matérialisme historique. Manuel populaire de sociologie marxiste* című könyvében, amely Szabolcsi Miklós kutatásai szerint megvolt a költő birtokában. Ez esetben az idézett fordítás tőle származott. De hozzájuthatott a magyar változathoz Marx–Engels *Válogatott művei II. kötetében* is, amely 1909-ben Szabó Ervin szerkesztésében jelent meg *Adalékok a közgazdaságtan bírálatához* címmel.

Az alap és a felépítmény, a termelési viszonyok és a társadalmi, politikai, kulturális mozgások közötti relációnak ez a képlete ettől kezdve mindvégig József Attila egyik szilárd elméleti alaptételévé vált, ez képezte a termelés fogalmára alapozott művészetszociológiai esztétikájának alappilléret, a szellemi tevékenységnek az anyagi termelésre való visszavezetését, „a művészet: termelés” meghatározást. Az *Irodalom és szocializmusban* kifejtett teremtésesztétikának, a művészet metafizikájának hátat fordítva, 1931 tavaszán ezzel egy szociológiai nézőpontú termelési esztétika kiépítése vette kezdetét.

Ezzel a lépéssel egy súlyos világnézeti dilemma kellős közepébe került. Az idézett nevezetes fejtegetés két ellentétes álláspont kiindulópontjává vált. Ellenfelei, bírálói szemére vetették Marxnak, hogy az alapnak a felépítménnyel szembeni prioritása megengedhetetlen egyoldalúságra, a szellemi élet, a kreativitás, a kezdeményezés leértékelésére vezet, a gazdasági determinizmus alapján tehetetlenségre kárhoztatja a világ átalakítására, jobbítására vállalkozó egyéneket és közösségeket. A marxista szakirodalom nyomában a mester védelmére kelt, és lényegében két irányban értelmezte tanítását.

Az egyik irányt Lantos Andor nevével szemléltethetjük, aki Marx *Bevezető a közgazdaságtan kritikájához* című munkája magyar fordításának első: „Mindenekelőtt a *materiális* termeléssel kell foglalkoznunk” mondatához fűzött hosszú lábjegyzetben az alap elsőbbségét a felépítménnyel szemben egyenesen félreértésnek minősítette: „ez

a mondat első pillanatra azt a hitet keltheti az olvasóban, hogy Marx a materiális termelésnek többé-kevésbé nagyobb valóságértéket tulajdonít, mint a társadalmi folyamat más mozzanatának, vagyis jelentősebbnek tartja az »alulépítményt« a »felülépítménynél« [...] A marxi felfogásban ilyen értékelési különbség a valóságban nincs.³⁰

A másik irány képviselőjeként Haraszi Sándor a *Társadalmi Szemle* 1931. 2. számában a Lantos-fordításról írt recenziójában kitarzott az alap elsőbbsége mellett: „a marxizmus [...] nemcsak többé-kevésbé, hanem egyenesen és határozottan jelentősebbnek tartja az »alulépítményt«, tehát a társadalom termelőviszonyait, mint a »felülépítményt«, az ideológiát. Azt tanítja, hogy a gazdasági, vagyis a »termelőviszonyok« végső fokon döntők, (Engels), ők szabják meg a »felülépítményt«, az ideológiát és nem megfordítva.”³¹

József Attila eleinte habozhatott a két irány között. Amennyiben a 6. *Feuerbach-tézis*t dogmatikusan értelmezve továbbra is kitarzott az emberi lényeknek a társadalmi viszonyok összességére történő redukálása mellett, lehetősége nyílt arra, hogy az alap és a felépítmény viszonyában az alap elsőbbsége és a felépítmény függése mellett foglaljon állást. A [*Bármiféle társadalmi*] és a [*Napjaink munkásmozgalma*] töredékek mintha ehhez a megoldáshoz tartották volna magukat.

A művészeti tevékenység materiális aspektusa, amely ezernyi gyökérrel táplálkozik az anyagi alapból, mindenesetre valósággal lenyűgözte a költőt. Érdeklődésének egyoldalúsága szembeötlő, de nem csak a korlátait kell meglátnunk. Ennek révén tárult föl ugyanis előtte az emberi élet egy korában félig-meddig rejtett dimenziója. Az, hogy a mű megalkotása nem az isteni világteremtés zsugorított formája, hanem az egyetemes emberi tevékenység, a termelés egyik megvalósulási módja. A termelés fejlettebb szintje meghaladja azt a munkát, amelyet az ember önmaga és legszűkebb közössége ellátása céljából végez. Azaz cseréért termelünk. Amit csere esetén felajánlunk, árunak nevezzük. Az árunknak vevőt keresünk, vagy ha a keresés megelőzi az előállítást, akkor megrendelővel teremtünk kapcsolatot. Az írásművek alkotói számára ilyen megrendelő a kiadó vagy a szerkesztő: „A mű alkotójának és a mű kiadójának közvetlen kapcsolata *közvetlen gazdasági függés.*”³²

A termelés olyan tevékenység, amelynek célja a fogyasztó ellátása. Fejlett társadalmi viszonyok között a fogyasztásra szánt műtárgy voltaképpen áru, amely csak akkor tölti be hivatását, ha az olvasó megvásárolja, hogy „elfogyassza”. A közvetítés egész intézményrendszere (papírgyártás, kiadó, szerkesztőség, nyomda, kritika) jön létre annak

érdekében, hogy a művész által megtermelt áru eljusson rendeltetési helyére. József Attila tehát felfedezte a húszas évek végén még tisztaszellemi tevékenységnek tekintett művészeti tevékenység anyagi oldalát. Érdeklődésének horizontján megjelent a vásárló, azaz a művészet potenciális fogyasztója, a befogadó, irodalom esetén az olvasó. A polgári társadalom tovább korlátozza a műtárgy megvásárlására képes és hajlamos közösséget: „A vásárló olvasók többsége az uralkodó osztály tagjaiból kerül ki.” A művésznek tudomásul kell vennie, kinek dolgozik, kinek a szolgálatában áll: „Az uralkodó irodalom eszerint az uralkodó osztály irodalma.” A munka feltételeit a szellemi életben is a tulajdonos, a megrendelő szabja meg: „A nyomdák, papírkészletek stb, az uralkodó osztály kezében vannak.”³³ A gondolatmenetnek ez a passzusa Marx–Engels: *A német ideológia* című műve egy 1926-os kiadásban németül hozzáférhető részletének ismeretéről tanúskodik.

Az elméleti ismereteit nyomban a hazai viszonyokra alkalmazta. *A magyar proletáriródlom plattformtervezetére* adott válaszában ezt olvassuk: „Nekünk, magyarországi proletároknak, például nincsenek nyomdáink, nincsen papirunk irodalomhoz, nincsenek épületeink, helyiségeink színházhoz, mozihoz, egyébről nem is szólva.”³⁴ A húszas évek végén az alkotót az isteni Teremtő omnipotenciájához mérő költő tehát 1931 tavaszán a realitáselv jegyében a termelésre korlátozta a művészi tevékenységet, amelynek során a művésznak tekintettel kell lennie az olvasói igényekre, a keresletre, a polgári ízlésre, alá kell vetnie magát a művészi termelés és forgalmazás eszközeit birtokoló instanciáknak, a tőke képviselőinek a szellemi élet területén: kiadónak, szerkesztőségnek, nyomdának. A művészi tevékenységet a termelés fogalma alá rendelte. *A Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* című írás korábbi *Bevezetőjében*, amelyet csak Karl Kautsky jelentetett meg a 20. század elején, de amelyet egy fordítástöredék alapján bizonyíthatóan József Attila olvasott, briliáns elemzést olvashatunk Marxtól a termelésről. Ez a fogalom vált a költő gondolkodásának alapfogalmává, végigkísérve őt pályája egész további szakaszán.

A költő irányválasztásának kulcskérdése ezen a ponton merült föl: beéri-e az emberi lényeg társadalmi viszonyokra redukálásával, és a művészet: termelés sémával, vagy mozgásteret keres a változtatni, cselekedni akaró kezdeményező művész számára. Upton Sinclair baloldali körökben népszerű világirodalom története, a *Mammonart* az előbbi megoldás mellett maradt. A könyv 1928-ban németre fordított szövege juthatott el József Attilához, aki a [*Hegel:*] című jegyzetelésében így foglalta össze koncepcióját, az „All art is propa-

ganda” gondolatát: „Minden művészet propaganda.”³⁵ Amennyiben a mű a szegények és kizsákmányoltak pártját fogja, amennyiben a társadalmi haladást szolgálja, a szó pozitív töltést kap. „Kétkedik-e valaki, hogy az »Aeneas« propaganda?” – teszi föl például a kérdést Vergilius művével kapcsolatban. „»Don Quijote«-ot Cervantes tiszta, tudatos propaganda szándékkal írta” – jelenti ki később, és az egész könyv Molière-en és Voltaire-en át egészen a jelenig bezárólag ennek a gondolatnak szolgálatában áll.³⁶

József Attila azonban elhatárolódott a művészet autonómiáját ilyen mértékben tagadó állásponttól. Művészi ambíciója számára csak a másik út volt járható. Ehhez a minimális elméleti megalapozást a felépítmény alpra történő dialektikus visszahatása sémájának elfogadása biztosította. A visszahatási modellt a költő a [*Napjaink munkásmozgalma*] nyolc elemű sémájában dolgozta ki: „idézzük a társadalomnak a történelmi materializmusból ismeretes tagozódását” – írja a töredékben: „1. Az eszmék kiinduló pontjai az egyének. 2. Az egyének társadalmilag vannak föltételezve, meghatározva. 3. A társadalom gazdaságilag van megalapozva. 4. A gazdasági alap adva van az emberi munka termelő erejének (a technikának) és a tőle föltételezett termelési viszonyoknak a fejlettségével. 5. A gazdasági alapon emelkedik minden társadalmi, politikai és szellemi fölépítmény. 6. A termelési viszonyok jogilag tulajdon- társadalmilag osztályviszonyok. 7. A gazdasági alap változásával az egész tenger fölépítmény lassabban vagy gyorsabban átalakul.” Az alap elsőbbségét a „kölcsonhatás” fogalma révén a 8. pont hozza egyensúlyba: „Mindezek: egyén és társadalom, termelő erők és termelési viszonyok, alap és fölépítmény egymással kölcsönhatásban állanak.”³⁷ Nem jelent ez kevesebbet, mint hogy az egyének eszméi visszahatnak az alapon végbemenő folyamatokra.

A [*Hegel:*] című jegyzetelésben több, ezt alátámasztó idézetet, hivatkozást találunk. „Ha röviden összefoglalni akarjuk Marx-Engels nézetét a most már híressé vált »alap« és a nem kevésbé híres »fölépítmény« egymáshoz való viszonyáról, akkor a következő sémához jutnánk: 1) A termelőerők állapota; 2) az ezáltal meghatározott gazdasági viszonyok; 3) az adott gazdasági »alapon« fölépült társadalom-politikai rendszer; 4) a társadalmi embernek részben közvetlenül a gazdaságon fölépült társadalompolitikai rendszer által meghatározott pszichológiája; 5) különböző ideológiák, amelyek ennek a pszichológiának sajátosságait tükrözik vissza. Ez a formula elég tágas ahhoz, hogy egybefoglalja a történelmi fejlődés összes »»formáit«.

Egyúttal ez a formula teljesen mentes attól az eklekticizmustól, amely képtelen túlterjeszkedni a különböző társadalmi erők kölcsönhatásán és amely még csak nem is sejtí, hogy az erők kölcsönhatásának ténye nem oldja meg keletkezésük kérdését.”³⁸

Öttenyvezős modelljével Plehanov az alap és felépítmény kapcsolatának árnyaltabb értelmezését kívánta adni. A „társadalmi pszichikum” közvetítő szerepéről úgy tűnt, hogy nemcsak általában oldja a gazdasági tényező (illetve az alépítmény) meghatározó szerepének merevségét, hanem a művészet változó történeti helyzetének is megfelelő mutatója. Plehanov úgy gondolta, hogy a fejlett polgári társadalom művészetét sokkal nagyobb távolság választja el a gazdasági viszonyoktól (s így a pszichikum jelentősége is nagyobb), mint a primitív társadalmakét; de hasonló eltérés tapasztalható az elnyomott és elnyomott osztályok ideológiája (és művésze) között is. Plehanov könyve több helyén is hivatkozik a klasszikusokra azt bizonyítandó, hogy Marxtól és Engelstől távol állt, hogy az alap kizárólagos, egyoldalú hatását hangsúlyozzák, és a felépítménynek ne tulajdonítanak szerepet a történelem alakításában. Így idézi a *Kommunista kiáltványt*, a 3. *Feuerbach-tézist*, Engels egy 1894-es levelét.

József Attila jegyzetelése Labriolára is utal. Az olasz filozófus is a termelőerők állapotát nevezte meg alapként, és nála is erre épült a termelési viszonyok szintje, majd e fölött helyezkedett el a társadalmi-politikai hatalom. A társadalompszichológia szerinte is függ a gazdasági alaptól, és végül az ideológiát ő is a felépítmény részének tekintette. De József Attila Labriolának inkább azokra a fejtegetéseire kívánt támaszkodni, amelyek az alap és a felépítmény közötti viszony bonyolultságát hangsúlyozták: „A rejtett gazdasági szerkezet, amely minden mást meghatároz, nem egy egyszerű gépezet, amelyből felmerülnek, mint közvetlen automatikus és gépies következmények, az intézmények, a törvények, a szokások, a gondolatok, az érzelmek, az ideológiák. Az egésznek ebből az infrastruktúrájából a leszármazási és közvetítési folyamat nagyon bonyolult, gyakran kifinomult és tekervényes, nem mindig fejthető fel.” A társadalom gazdasági szerkezete szerinte (a társadalmi-politikai szerkezethez képest) „másodlagosan és indirekt módon határozza meg a képzelet és a gondolat tárgyait a művészet, a vallás és a tudomány létrejötte során”.³⁹

Természetesen nem hiányozhattak a költő jegyzeteléséből Engels megnyilatkozásai sem. „Engels Az anyagi élet termelése és újratermelése végső fokon meghatározó mozzanata a történelemnek. Amikor ezen állításunkat így adják vissza: a gazdasági mozzanat az

egyedüli meghatározó, akkor állításunkat értelmetlen, elvont, és lehetetlen mondattá változtatják.”⁴⁰

József Attila a [*Bármiféle társadalmi*] gondolatmenetének végén megtette az első lépést annak érdekében, hogy a felépítménynek az alapra történő dialektikus visszahatása keretében megtalálja az alkotó alany helyét: „Az irodalom nemcsak alapját leli a termelésben, hanem vissza is hat a termelésre. [...] Az uralkodó osztály irodalma »nemes konzervativizmussal« ellenezegül az érzelmek, erkölcsök, emberi magatartások, gondolatok stb. átértékelésének tehát az elnyomott osztályok öntudatosodásának. Minthogy pedig az elnyomott osztályok öntudatosodása vagyis az élcsapat létrejötte szükséges ahhoz, hogy a termelés irányítását a kezükbe vehessék és oly módon fejleszthessék, hogy szükségleteik, a többség szükségletei, kielégítést nyerjenek, az uralkodó osztály irodalma a termelés fejlődésének akadályozója. Vele szemben a kizsákmányoltak irodalma a kizsákmányoltak öntudatosodását siettetni, az élcsapathoz való kapcsolatát erősíti és ezzel együtt a termelés fejlődését szolgálja. Az irodalmon belül tehát éppugy mint a társadalomban, osztályharc folyik, amely nemcsak ideális, hanem materiális is, mert nemcsak osztályvizlést és ideológiai szükségletet elégít ki, hanem ugyanakkor a termelésre vonatkozóan osztályhatalmi célokat szolgál.”⁴¹

Ez az eszmefuttatás feszültségben van azzal az állítással, hogy a polgári társadalom irodalma az uralkodó osztály irodalma. Ha osztályharc folyik az irodalomban, akkor a polgári társadalommal szemben fellépő proletariátusnak is rendelkeznie kell az ehhez a szellemi küzdelemhez szükséges anyagi feltételekkel: pénzzel, kiadóval, szerkesztősséggel, sajtóval, kritikával stb. Szüksége van ágensekre, akik fellépnek az uralkodó osztályok „nemes konzervativizmusával” szemben, akik az érzelmek, erkölcsök, emberi magatartások, gondolatok átértékelését hajlandók és képesek elvégezni. Kell, hogy legyenek személyek, akik serkentik az elnyomott osztályok öntudatosodását, akik létrehozzák az új társadalom élcsapatát. A szöveg ugyan nem beszél erről, de a proletár költészet képviselője szerepét csak ebben a közegben alakíthatja ki. Arról sem tesz említést, hogy az adott helyzetben a proletárköltőnek tisztán kell látnia, példát kell mutatnia, áldozatot kell vállalnia, tehát a szükségletek kielégítése érdekében folytatott termelő munkájához még heroikus erőfeszítések megtételére való elzántságról is tanúbizonyságot kell tennie. Az alap primátusa a felépítmény előtt lehetővé teszi ez utóbbi nagyvonalú, majdhogynem hanyag kezelését, megspórolhatóvá teszi a forradalmár költő szubjektum

kidolgozását, hiszen az alap változása úgyis szükségképpen magával hozza a „tengernyi felépítmény” átalakulását.

A kezdet bizonytalanságát mi sem mutatja jobban, mint a művész szerepének kijelölésében mutatkozó elmosódottság. Ha a polgárság szórakoztatásával, tehát egy meglévő kereslet kielégítésével nem éri be a művész, akkor nem marad számára más, mint a nem olvasók felé fordulni: „Az irodalmat azonban nemcsak az olvasók befolyásolják lényegesen, hanem azok is, akik nem olvasnak. Az olvasáshoz pénz kell és szabadidő. Amelyik társadalmi osztálynak, rétegnek nincsen pénze és szabadideje az olvasáshoz, az az irodalom alakításában oly módon vesz részt, hogy az ő érzelmeinek, törekvéseinek, gondolatainak kifejezési lehetőségei még nem válnak irodalmi szükségletté, – tehát az irodalom mint szükséglet csak olyan érzelmeknek, gondolatoknak, törekvéseknek az összetételeként szerepelhet, amelyek nem az övéi. Így valamely irodalmi korszak megértéséhez feltétlenül szükséges megvizsgálni, hogy milyen társadalmi osztályok és rétegek alkotják a nem olvasók taborát.”

Az okfejtés nem tér ki arra, hogy mit kell tenni annak érdekében, hogy ez a réteg olvasóvá váljék, hogy részéről kereslet nyilvánuljon meg valamilyen másfajta irodalom iránt, de leszögezi, hogy ez az átalakulás megfelelő társadalmi fordulat, nyilván forradalmi változás esetén szükségképpen bekövetkezik: „megfelelő történelmi átalakuláskor a nem olvasók csoportjaiból olvasók lesznek, akik az olvasóvá levés folyamata alatt egyszerre olvasóknak és nem olvasóknak tekinthetők.”⁴² Azt, hogy a költő nem teszi világossá, hogy a proletariátus olvasóvá nevelését tartja időszerű feladatnak, a dialektikus megfogalmazási mód túlhalt, merev alkalmazásának tudhatjuk be.

Az én helye a marxista társadalomfelfogásban

Az alany elhelyezése a felépítményben tehát csak az első lépés lehetett a művészi szubjektivitás problémáinak megoldása felé. 1931 tavaszán József Attila további lépések megtételére még nem volt felkészülve. A [*Bármiféle társadalmi*] töredékben a kérdést még csak negatívan közelítette meg, idézve és tagadva az erről szóló polgári felfogást: „Polgári gondolkodók azt állítják az irodalomról, hogy tisztára ideális. Ez a tétel hamis. Ideális az irodalom annyiban, hogy emberek elméje számára érték, »szellemi táplálék«, szellemi szükségletet elégít ki.”⁴³ A tételt ugyan hamisnak jelenti ki, de részleges érvényét nyomban

elismeri: „Ideális [...] annyiban.” Ez a kis gikszer azért fontos, mert az alap hegemoniáján ezen a ponton nyílik rés, a „szellemi szükséglet” ébresztése és kielégítése nyitja meg az utat az autonóm szubjektum hangsúlyos érvényesülése előtt. Ez a tétel tökéletesen megfelel annak a koncepciónak, amely szerint a művészet: termelés, hiszen a szellemi szükséglet keltése és kielégítése a szellemi értelemben vett termelés definíciója. Mégis, azáltal, hogy elismeri a szellemi szükséglet létét, teret biztosít a szükségletet érző és kielégítő alany, tehát az olvasó és az alkotó, tehát a szubjektív dimenzió számára.

A felépítmény visszahatásáról szólva a költő az elnyomott osztályok öntudatosítását jelölte ki feladatként. A fogalom, amely a pszichoanalízissel való megismerkedés előtt már készen volt József Attila szótárában: az öntudat fogalma. Az osztály(ön)tudat kérdése fölvethető úgy, hogy egybeessék a társadalmi identitás kérdésével. Az identitás gyakran elég bonyolult képlet. Természetes eleme a származás: akinek apja szappanfőző munkás volt, édesanyja mosónő, joggal vallja magát proletár származásúnak. Bekövetkezhet sorsában olyan szerencsés fordulat, amelynek révén elszakadva származásától, magasabb életnívóra jut, életét polgári közegben folytatja. Az életmódváltás, életszínvonal-emelkedés folytán az egyén identitását a származás helyett jelen helyzetére alapozhatja. József Jolán Lucie-ként ez utóbbira tett kísérletet.

József Attila sorsa ennél valamivel még bonyolultabban alakult. Polgári pályára lépett ugyan, de egzisztenciája továbbra is bizonytalan maradt. A családi támogatás nem volt elégséges ahhoz, hogy életnívója a polgári jólét szintjén állandósuljon. Életútján tovább kísérte őt a szegénység fenyegető réme. Előmenetele egzisztenciálisan aláaknázott maradt. Ehhez hozzájárult az általa választott művész életforma, a bohémság, amely mellett makacsul kitartott.

Erre a társadalmilag jól körülírható alapra épülhetett a költő választott identitása, egy társadalmi réteg melletti tudatos elköteleződése. Ingadozást itt is konstatálhattunk, de 1930 őszére ez a kérdés is életre szólóan eldőlt: a költő proletárként azonosította magát. A kutatásban fölmerült, hogy az osztálytudat fogalmának kialakítása során esetleg támaszkodhatott Lukács György híres munkájára, *Geschichte und Klassenbewusstsein* című 1923-ban, Berlinben, a Malik Verlag gondozásában napvilágot látott könyvére,⁴⁴ amely magyarul sok évtizedes késéssel *Történelem és osztálytudat* cím alatt jelent meg.⁴⁵ Voltaképpen gyűjteményről van szó, amelyben Lukácsnak 1918 és 1922 között megjelent tanulmányai kaptak helyet továbbfejlesztett formában.

Köztük az *Osztálytudat* és *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című írásoknak a címében is megjelent a bennünket foglalkoztató probléma.

1925–1926-ban, bécsi tartózkodása idején a fiatal költő még biztosan nem ismerte Lukács munkáját. Mindössze néhány olyan hónap volt a pályáján, amikor az osztálytudatról való felfogása és a lukácsi koncepció összeegyeztetésével egyáltalában kísérletezhetünk: 1930 ősze és 1931 nyara közötti 6-7 hónap jöhet számításába, amikor a költő már számolt a társadalomelmélettel és a művelődéstörténettel, de még elutasította a pszichológia létjogosultságát a világ magyarázatában. Úgy jellemeztük ezt az időszakot, hogy ekkor a költő teljesen Marx 6. Feuerbach-tétele szerint járt el, s úgy vélte, hogy az egyén mint önálló probléma nem létezik, feloldható a társadalmi folyamatokban: Az ember lényege szerint a társadalmi viszonyok összessége.

Lukács szintiszta kollektívizmusa is ezen az alapon áll. Számára az egyén mellékes, a közösség pedig mindenek előtt való. Könyvének *Rosa Luxemburg, a marxista* című fejezetében leszögezi, hogy „Az egyén álláspontjáról [...] nem adódhat semmiféle totalitás; [...] A tárgy totalitása csak akkor tételezhető, ha a tételező szubjektum maga is totalitás [...]. A totalitás mint szubjektum e nézőpontját a modern társadalomban egyedül és kizárólagosan az osztályok szolgáltatják.” Szerinte Marx „az egész kapitalista társadalom problémáit az azt felépítő osztályok (kapitalisták és proletárok) mint összességek problémáiként vizsgálja”. Utóbb ehhez még hozzáfűzi: „Az osztály nézőpontjának tudományos és módszertani magasabbrendűsége (szemben az egyén nézőpontjával) már az előzőekből világos [...] csak az osztály képes a társadalmi valóság cselekvő áthatására és totalitásának megváltoztatására [...]. A proletariátus mint a társadalom elgondolásának szubjektuma, egy csapásra megoldja a tehetetlenség paradoxonát: a tiszta törvények fatalizmusa és a tiszta érzület etikája közti dilemmát.”⁴⁶

Ugyanezt a tételt fejt ki könyvének *Osztálytudat* című fejezetében, erőteljesen cáfolva az osztálytudatnak bármiféle pszichológiai értelemben vehető empirikus megközelítését: „Az osztálytudat mármint az a racionálisan meghatározott reakció, melyet ily módon hozzárendelünk a termelési folyamaton belüli meghatározott, tipikus helyzethez. Ez a tudat tehát nem az összege és nem is az átlaga annak, amit az osztályt alkotó egyes egyének képzelnek, gondolnak, éreznek. Az osztálynak mint totalitásnak történelmileg jelentős cselekvése mégis ettől a tudattól függ – innen ismerhető meg –, nem pedig az

egyének gondolkodásától. Ez a meghatározás kezdettől rögzíti azt a distanciát, amely az osztálytudatot az emberekben élethelyzetükről kialakult empirikus-valóságos, pszichológiailag leírható és megmagyarázható gondolatoktól elválasztja.” Lukács mintegy kiélezi állítását azzal, hogy az osztálytudatot előnyösen különbözteti meg akár a legzeniálisabb gondolkodó vagy művész egyéni tudatától is: „az osztálytudatnak semmi köze a mégoly haladó egyének gondolkodásához és a tudományos megismeréshez”.⁴⁷

Végül *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című fejezetből vett, viszonylag hosszabb idézet is mutatja, hogyan gondolkodott Lukács az egyén és a közösség, az egyéni tudat és az osztálytudat viszonyáról: „Az egyén soha nem lehet a dolgok mértéke, mert az egyén az objektív valósággal szükségszerűen mint merev dolgok komplexumával áll szemközt, melyeket készen talál, melyekkel kapcsolatosan csak az elfogadás vagy az elutasítás szubjektív ítéletéig juthat el. Csak az osztály (nem a »nem«, ami csak kontemplatív-stilizált, mitologizált egyén) képes a valóság totalitásához gyakorlatilag, átalakítóan viszonyulni [...]. Az egyén számára a dologiság s ezzel együtt a determinizmus [...] megszüntethetetlen. Minden olyan kísérlet, amely arra irányul, hogy ettől a »szabadságig« lehessen eljutni, szükségképpen meg kell, hogy hiúsuljon, mert a tisztán »belső szabadság« a külvilág megváltoztathatatlanágát előfeltételezi.”⁴⁸

Lukács szerint tehát az osztálytudat az osztály, a mi esetünkben a proletariátus tudata. Nem ezé vagy azé a proletaré. Nem Leniné, nem József Attiláé vagy Lukács Györgyé. Az ő tudatuk e képlet szerint lényegtelen, elhanyagolható, mert csak egyéni tudat. A történelmi változásokat nem egyének hajtják végre, hanem mindig csak közösségek, osztályok. Az egyén csak mint egy osztály tagja jöhet számításba. Ennek a gondolkodásnak súlyos következményei vannak. Az egyik ilyen következményt Lukács expressis verbis ki is mondja: „A proletár osztálytudat ezen alakja a *párt* [...]; a párt magasztos szerepe az, hogy a *proletariátus osztálytudatának hordozója, történelmi küldetésének lelkiismerete legyen.*” „A kommunista párt a proletár osztálytudatnak a forradalom érdekében önállósult alakja.”⁴⁹ A pártnak (ami voltaképpen a pártvezetés direktíváit jelenti) a kommunista párttag szemében abszolút tekintélye kell hogy legyen, elvégre a párt maga testesíti meg a proletár osztálytudatot. Ebből egyrészt következik, hogy a forradalmi munkásmozgalmat egyetlen központból, ebben az időszakban Moszkvából irányították, másrészt az, hogy a moszkvai irányítást tévedhetetlennek kellett tekinteni. De ez nemcsak a szovjet

pártvezetésnek történt feltétlen alávetettséget jelentette, hanem a piramis alacsonyabb fokainak abszolút tekintélyét is. Mindenki, aki el tudta érni, hogy őt elfogadják a bolsevik pártakat autentikus képviselőjének, ítélkezhetett a vele szemben álló párttagok véleményének helyességéről vagy teljesítményének értékéről. Az osztálytudat tehát normatív tudat volt, azaz a párttagok számára kötelező előírások, cselekvési programok foglalata. A pártban fegyelemnek kellett lennie, s aki ezt a fegyelmet nem tartotta be, azt megbírálták, önkritikára készítették, megbélyegezték vagy végső esetben kizárták maguk közül.

Lukács álláspontjához, noha sem a totalitás, sem az eldologiasodás fogalmai nem jelennek meg a szövegben, amelyekről a filozófus koncepciója felismerhető, legközelebb az a bekezdés áll, amelyben József Attila egy illegális szemináriumhoz készült fogalmazványban a kommunista párt vezetésének szerepét indokolta: „A pártok az osztályoknak, meg az osztályok rétegeinek legöntudatosabb megnyilvánulásai. A pártok vezetik az osztályok harcát, nemcsak politikai, hanem gazdasági téren is [...]. Győzelem után a győztes párt vezeti az államgépezetet, természetesen osztályharcos érdekeinek megfelelően [...]. Az elnyomott osztályok, ha uralomra jutnak, a meglévő államgépezetet összetörik és új államgépezetet alkotnak.”

A folytatás azonban elkanyarodik a *Történelem és osztálytudat* koncepciójától, és engedményt tesz az osztálytudat közkeletű, emberi egyedekre vonatkoztatott felfogásának: „A párt vezetői mindig a párt legképzettebb és legosztálytudatosabb képviselői azok, akik a vezetésnek irányát, hogy úgymondjam hadászatát, stratégiáját és harcászatát, vagyis a taktikáját a legjobban el tudja látni. Ahol nem a gombhoz varrják a kabátot, ahol nem egyes emberek alkotnak pártot, amelyhez csak aztán verbuválják a tagokat, hanem ahol a párt történelmi szükséglet, ott mindig a legképzettebb és legosztálytudatosabb párttagok kerülnek élre.”⁵⁰ József Attila szerint tehát osztálytudattal a mozgalom mellett elkötelezett személyek rendelkeznek, s ennek értéke egyénenként tehető mérlegre. Helyesebb ezért osztálytudat helyett a párttagok osztályöntudatáról beszélni.

Ezt a felfogást tükrözi a *Döntsöd a tőkét, ne siránkozz* kötet megjelenése után született, annak forradalmi tettekézségét töretlenül folytató *Párbeszéd* című vers. Szabolcsi Miklós „hexameteres gyakorlat”-nak nevezi,⁵¹ kevés figyelmet fordít rá. Pedig az eclogák műfaji szabályai szerint felépülő kompozíció sok fontos tanulságot rejteget. Gyenge pontja az erősen didaktikus jellegben van. Mintha az illegális szeminárium vezetője hallgatói okulására versbe szedné

azt, amit az osztályharcról közölni kíván számukra. Az alkalmi jelleg is ezt a célt szolgálja. A szemináriumi előadók feladata volt, hogy a kapitalizmus és azon belül az imperializmus általános ismérveinek ismertetése során az életből, lehetőleg a legközelebbi, legaktuálisabb környezetből vett példán közel hozzák az általános tudnivalókat a munkás hallgatóságához. Mi szolgálhat közelebbi példával, ha nem épp a szemináriumi foglalkozások idején zajló, 1931. április 22-től május 21-ig tartó cipészsztrájk? Ráadásul József Attila a „bőrösök” egyik Mauthner-gyári sejtjébe volt beszervezve. Tehát úgyszólván a saját sztrájkjukkal példálózott. Erre utal a *Párbeszéd* részlete, amely szerint a versben szereplő proletár „megfontolja, miként vihetik vérszín lobogóval / társaik ősi ügyét a cipész szakmában is addig / bérletörés ellen harcolván béremelésre”.

Szántó Judit emlékezése megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a vers a szemináriumi tananyag részét képezhette: „Amikor a cipészsztrájkról a bőrösök között hallott, amikor ezek között a friss, kedves szakmához tartozó politikuslelkek között szinte suhancáá változott, úgy hogy Attila hazajött és elmondta tapasztalatait nekem és én Beer: Társadalmi harcok történetéből egy hexameteres verset olvasva, mondtam Attilának: »Látod Attila, kedves barátaid a kávéházban szemedre vetik, hogy ezek a politikus verseid nem versek. Hát mutasd meg nekik, hogy régi formában ehhez új tartalmat tölteni és művészi alkotni, mert te ezt meg tudod csinálni« [...] mire megfürödtem, készen állt a hexameteres vers és felolvasta.”⁵²

Érdeemes megállni Max Beer: *A szocializmus és a társadalmi harcok története* című világtörténelmi olvasókönyvéénél.⁵³ A kor baloldali munkásközönségének kedves olvasmánya lehetett ez a munka. Ismeretes a *Kommunista kiáltvány* híres nyitó mondata: „Minden eddigi társadalom története osztályharcok története.” Beer könyvének címe azt sejteti, mintha a szerző történészként ezt a marxi tételt kívánta volna szemléltetni. A feladat azonban meghaladta volna Max Beer képességeit. Mégis alábecsülnénk könyve érdemeit, ha emiatt nem vennénk észre a munkásművelődésben betöltött szerepét.

A könyv (illetve füzet sorozat) szemelvényesen átfogja az egyetemes történelmet, kiemelve a kultúrák, népek történetéből azokat az epizódokat, amelyekkel az osztályharcelmélet jól illusztrálható: legyen szó a Gracchusok reformjáról, Spartacus rabszolgafelkeléséről, az albigensek mozgalmáról vagy a huszita háborúról. A könyv azonban legalább olyan mértékben eszmetörténeti, mint amennyire eseménytörténeti jellegű. A szerző figyelme kiterjed a természetjogra,

a szerzetesrendekre, Platón *Államára*, a lükurgoszi alkotmányra, az utópiákra, a manicheizmusra, az ószövetségi prófétákra, az eretnek mozgalmak ideológiáira, a német parasztháborúra. Mivel a Magyarországot érintő történések Max Beer érdeklődésének legfőbb periferiáján jelennek meg, a fordító, Migray József beilleszt részleteket, amelyek pótolják a hiányt. Így például a huszitizmus magyarországi jelenlétéről szóló részletben.

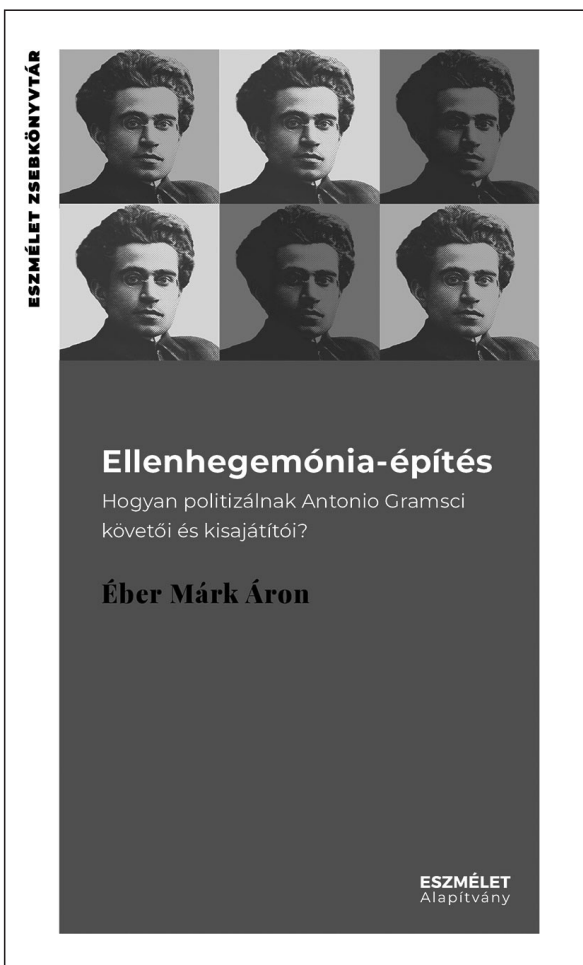
Ez a szemelvényesség és olvasmányos jelleg kiválóan alkalmassá tette Max Beer könyvét a baloldali olvasóközönség műveltségének gazdagítására. József Attila mint szemináriumvezető számos jelenség magyarázata során, a marxizmus klasszikusainak szigorú tanításai mellett, haszonnal meríthetett *A társadalmi harcok történetének* lexikonszerű, de olvasmányos stílusban megírt részleteiből. Az antik görög komédiáról, Arisztophanészról vagy egy másik helyen Vergilius költészetéről írott részlet ezért bizvást szolgálhatott minta gyanánt *Párbeszéd* című versének megírásához.

Jegyzetek

- ¹ Sollner József: József Attila a mozgalomban. In *József Attila emlékkönyv*. Budapest, Szépirodalmi, 1957. 278–280.
- ² Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Budapest, Argumentum, 1997. 183.
- ³ József Attila: [Tanulmányunk három]. In: *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*. Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 353–359.
- ⁴ Mann Miklós: Adalékok Dr. Schönstein Sándor tevékenységéhez. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 42. Budapest, 1967. 155.
- ⁵ Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár*. Budapest, Akadémiai, 1998. 122.
- ⁶ Andrásfi Gyula: Szemináriumvezető: József Attila. In *József Attila emlékkönyv*. Budapest, Szépirodalmi, 1957. 290.
- ⁷ Sándor Pál: Emlékeim József Attiláról. In *József Attila emlékkönyv*. Budapest, Szépirodalmi, 1957. 317.
- ⁸ Sollner (1957): i. m. 278.
- ⁹ József Attila: [Tanulmányunk három]. In: *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*. Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 356., 359.
- ¹⁰ [Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt. K. A. Wittfogel]: *Marxizmus I. Marx közgazdaságtana. Első füzet: Marx értékelmélete*. Budapest, Neufeld Zoltán (Pannonia) nyomdája, 1932. 1.
- ¹¹ [Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt. K. A. Wittfogel] (1932): i. m. 28.
- ¹² [Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt. K. A. Wittfogel] (1932): i. m. 28–29.
- ¹³ [Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt. K. A. Wittfogel] (1932): i. m. 2. *füzet. Tőke és értékprobléma. (I. rész)*. 9.; *1. füzet: Marx értékelmélete*. 7., 8.

- ¹⁴ Szántó (1997). i. m. 88.
- ¹⁵ [Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt. K. A. Wittfogel] (1932): i. m. 3.
- ¹⁶ [Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt. K. A. Wittfogel] (1932): i. m. 9.; 2. füzet. *Tőke és értéktöbblet. (I. rész)*. 34.; 3. füzet. VIII., *Termelési viszonyok a Szovjetunióban*, 34., 94.
- ¹⁷ [Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt. K. A. Wittfogel] (1932): i. m. 2. füzet. *Tőke és értéktöbblet. (I. rész)*. 45.
- ¹⁸ Szabolcsi (1998): i. m. 130.
- ¹⁹ N. Horváth Béla: *A líra logikája*. Budapest, Akadémiai, 2008. 205.
- ²⁰ József Attila – Szántó Juditnak, Budapest, 1931. ápr. 13. In *József Attila levelezése*. Budapest, Osiris, 2006. 368–369.
- ²¹ W. I. Lenin: *Materialismus und Empirio-kritizismus. Kritische Bemerkungen über eine reaktionäre Philosophie. Sämtliche Werke XIII*. Szerk. N. Borowski, előszó: A. Deborin. Wien–Berlin, Verlag für Literatur und Politik, 1927.
- ²² József Attila – Szántó Juditnak, Budapest, 1931. ápr. 13. In *József Attila levelezése*. Budapest, Osiris, 2006. 368–369.
- ²³ Farkas János László: Fordította József Attila. *Literatura*, (2007), 3. 328–338.
- ²⁴ József Attila: [Bármiféle társadalmi]. In *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*, Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 393.
- ²⁵ Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei 13. kötet 1859–1860*. Budapest, Kossuth, 1965. 6.
- ²⁶ József Attila: [Napjaink munkásmozgalma]. In *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*. Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 410–411.
- ²⁷ Marx Károly: *Bevezető a Közgazdaságtan kritikájához*; ford., jegyz. Lantos Andor; Budapest, 1931, (*Akció-könyvtár*) – Könyvészeti leírását lásd: Lengyel András: *Az úgynevezett „oppó” történetéhez*. In Lengyel András: *Ellenkultúra, peremhelyzetben*. Szeged, Tiszatáj, 2016. 280–284.
- ²⁸ József Attila: [Hegel:]. In *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*, Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 420.
- ²⁹ [Plehanov, Georgij Valentyinovics] Plechanov György: *A marxizmus tudományos alapproblémái*, Berlin, Vereinigung Internationaler Anstalt, 1923. 32.
- ³⁰ Marx Károly: *Bevezető a Közgazdaságtan kritikájához*; ford., jegyz. Lantos Andor; Budapest, 1931 (*Akció-könyvtár*).
- ³¹ Haraszi Sándor: Marx Károly: Bevezető. *Társadalmi Szemle*, (1931), 2. 100–101.
- ³² József Attila: [Bármiféle társadalmi]. In: *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*. Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018, 394.
- ³³ Uo. 394., 395.
- ³⁴ József Attila: „A magyar proletárirodalom platformtervezete”. In *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*. Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 444.
- ³⁵ József Attila: [Hegel:]. In *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*. Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 420.
- ³⁶ Upton Sinclair: *Upton Sinclair irodalom története*. Budapest, Epecha, 1938. 14., 31., 54.
- ³⁷ József Attila: [Napjaink munkásmozgalma]. In *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*. Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 412.

- ³⁸ József Attila: [Hegel:]. In: *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*. Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 436.
- ³⁹ Antonio Labriola: *Essai sur la conception matérialiste de l'histoire*. Paris, Giard et Brière, 1902. 167–168., 226.
- ⁴⁰ József Attila: [Hegel:]. In *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*. Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 435.
- ⁴¹ József Attila: [Bármiféle társadalmi]. In *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*. Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 398.
- ⁴² Uo. 395.
- ⁴³ Uo. 396.
- ⁴⁴ Georg Lukacs: *Geschichte und Klassenbewusstsein*. Berlin, Malik Verlag, 1923.
- ⁴⁵ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető, 1971. 197–660.
- ⁴⁶ Lukács (1971): i. m. 248., 262–263.
- ⁴⁷ Lukács (1971): i. m. 277–278., 281.
- ⁴⁸ Lukács (1971): i. m. 485.
- ⁴⁹ Lukács (1971): i. m. 265., 648.
- ⁵⁰ József Attila: [Tanulmányunk három]. In: *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I. kötet*. Budapest, József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018. 359.
- ⁵¹ Szabolcsi (1998): i. m. 94.
- ⁵² Szántó (1997): i. m. 90.
- ⁵³ Max Beer: *A szocializmus és a társadalmi harcok története. I. Az ókor, II. A középkor, III. Az újkor kapujában, IV. Újkor, V. 1860-tól 1925-ig*. Budapest, Népszavakönyvkereskedés, 1922–1926.

Megjelent az Eszmélet zsebkönyvtár legújabb kötete!
Éber Márk Áron: Ellenhegemónia-építés. Hogyan politizálnak Antonio Gramsci követői és kisajátítói?

Ára: 1500 Ft

Kapható az Írók Boltjában, a Napvilág Kiadónál, a Líra bolthálózatban, a Gondolkodó Autonóm Antikváriumban a Gólyában és megrendelhető közvetlenül a szerkesztőségtől az eszmelet1989@gmail.com e-mail címen vagy a 30-567-6815-ös telefonszámon. (Postaköltség +815 Ft)

Szerkesztőbizottság: György László, Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Matheika Zoltán, Nagy Éva, Melegh Attila, Szalai László, Szigeti Péter, Zima Richárd

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Salvatore Engel-Di Mauro, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Radhika Desai, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary.

A szerkesztőség elérhetőségei:

Telefon: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet2017@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Arton2004 Bt.

Nyomás: Vareg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 5000,- Ft; 2. Támogatói ár: 10 000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekkszámmlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000